શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ગ્રન્થમાળા નં. ૪

વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ.

(એના ભિન્ન ભિન્ન મતોના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોના
તથા ગુજરાતમાં પ્રચારના નિરૂપણ સાથે).

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया.

गीता. अ. ८ श्लो. २२.

લેખક.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

મુંબાઈ.

વિ. સં. ૧૯૭૩ ઈ. સ. ૧૯૧૭.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

આ પુસ્તક મુંબઇ નં. ૯૩, ચીંચપોકલી પરેલ રોડ પર લેડી નૉર્થકોટ હિન્દુ ઓર્ફનેજ કે. એન. સેલર પ્રેસમાં **ધોંડીબા નારાયણ વનારસે**એ છાપ્યું છે અને મુંબઇ નં. ૧૩ એલ્ફીન્સ્ટન રોડ પર ઝંડુ ફાર્મસીમાં **દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી**એ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

પ્રસ્તાવના.

मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम्
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम्

શ્રી ગુજરાતી ફાર્બસ સભાની જાહેર માગણીથી આ નિબન્ધ લખવાની પ્રવૃત્તિ થઇછે. અને એ સભાના પારિતોષિકથીજ આ નિબન્ધ છપાયોછે. આ રીતે મારા ઐતિહાસિક અભ્યાસને ગુજરાત આગળ મૂકવાની અનુકુળતા કરી આપવા માટે હું શ્રી ગુજરાતી ફાર્બસ સભાનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માનુંછું.

સનાતન સર્વગ્રાહી હિન્દુધર્મના કર્મ, યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ચાર માર્ગો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ભક્તિમાર્ગ મુખ્યત્વે વૈષ્ણવ અને શૈવ એમ બે રૂપે વહેછે. ગુજરાતમાં બેય માર્ગો પ્રચલિત છે; પણ વૈષ્ણવ ધર્મનું જોર કંઇક વધારેછે. વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર લોકોને ઘણી શ્રદ્ધાછે. એ ધર્મનાં હજારો મન્દિરો ગુજરાતમાં છે. છતાં વૈષ્ણવ ધર્મમાં શેનો શેનો સમાવેશ થાય છે? જુદા જુદા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં કયાં કયાં તત્ત્વો સામાન્ય છે? અને શેમાં જુદા જુદા સંપ્રદાયો જુદા પડે છે? શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય તો ૪૦૦ વર્ષ ઉપર થયા; તે પ્હેલાં વૈષ્ણવ ભકિતમાર્ગ ચાલતો હતો કે નહિં? ચાલતો હતો તો કેટલા કાળથી અને કેવે રૂપે? વગેરે વાતો વૈષ્ણવ ધર્મના અનુયાયીઓ પણ સાધારણ રીતે જાણતા નથી. કારણ કે એ જાણવાનું કાંઇ સાધન નથી. પણ સમગ્ર ભારત વર્ષનું ઐકય સાધવાની જે વૃત્તિ અત્યારે આપણાં હૃદયોને હલમલાવી રહેછે, તે વૃત્તિના સન્તોષ માટે આપણી ધાર્મિક એકતા—અનેકતામાં અન્તર્યામી રૂપે રહેલી એકતા સમજવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. આ કાર્ય કાંઇ એકદમ કે એક માણસથી થાય એવું નથી કારણ કે આપણો ધર્મ બ્રહ્મ જેવો અસંખ્ય શાખા પ્રશાખા યુકત છે. માટે આ દિશામાં એક પગથિયાં તરિકે વૈષ્ણવ ધર્મનો ટુંકો ઇતિહાસ ગુજરાત આગળ રજુ કર્યોછે.

કર્તવ્ય બુદ્ધિથી વૈષ્ણવ ધર્મનો ટુંકો ઈતિહાસ લખવાનું મેં માથે લીધું ખરૂં પણ એ કાર્ય સાંગોપાંગ પૂર્ણ કરવાની આશાને બદલે માત્ર એ દિશામાં અંગુલિનિર્દેશ કરવાની આશાથી લીધું હતું. કારણ કે વૈષ્ણવ ધર્મમાં, મૂળ પાઞ્ચરાત્ર, પછી રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ, વલ્લભ અને ચૈતન્ય એ સંપ્રદાયો તથા સામાન્ય પૌરાણિક વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગ એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં એક પછી એક અનેક સમર્થ વિદ્વાનો થયા છે. જેઓએ પોતપોતાના સંપ્રદાયના સાહિત્યને બહુ પુષ્ટ કર્યું છે. વળી આ સંપ્રદાયોએ સીધી અને આડકતરી રીતે આ દેશના સાંસારિક તેમજ રાજકીય ઇતિહાસ ઉપર ઘણી અસર કરી છે. ટુંકામાં દરેક સંપ્રદાય પોતપોતાના ખાસ ઇતિહાસની અપેક્ષા રાખે છે અને પ્રત્યેક સંપ્રદાયનો જુદો જુદો સવિસ્તર ઇતિહાસ પ્રગટ થયા પછીજ સમસ્ત વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ બરાબર લખી શકાય એવી વસ્તુસ્થિતિ છે. દરેક સંપ્રદાયના ઇતિહાસની ગેરહાજરીમાં મને જે મુશ્કેલી પડી છે તે આ જાતનું કાર્ય કરનારજ જાણી શકે.

આ નિબન્ધ લખવામાં એક બીજી પણ મુશ્કેલી પડીછે. નિબન્ધ અમુક મુદતની અંદર તથા અમુક મર્યાદિત કદમાં પૂરો કરવાનો હોવાથી સમય સંકોચ તથા સ્થળસંકોચ બહુ લાગ્યોછે. સમય સંકોચને લીધે જ્યાં વધારે અભ્યાસની જરૂર હતી ત્યાં ઉપર ઉપરથી જોઇને ચલાવી લેવું પડયુંછે. અને સ્થળ સંકોચને લીધે જે સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો સમજાવવા માટે સેંકડો ગ્રન્થો લખાયા છે; તે સંપ્રદાયનો સાર માત્ર ૫-૭ પાનામાં કહેવો પડયોછે. અને સંપ્રદાય સ્થાપક આચાર્ય સિવાય કોઇનો નામ નિર્દેશ પણ થઇ શક્યો નથી. તેમજ વૈષ્ણવધર્મે આ દેશની સામાજીક તથા રાજકીય સ્થિતિ તેમજ સ્થાપત્ય કળા તથા શિલ્પ કળા ઉપર કરેલી અસર વિષે તો કંઇજ ઉલ્લેખ થઇ શક્યો નથી. વળી થોડા વૈદિક ઉતારા સિવાય બાકીના સર્વ ઉતારાઓ ભાષાન્તર રૂપેજ આપી શકાયાછે. મૂળ આપતાં કદ બહુ વધી જવાનું ભય હતું. આટલો સંકોચ કર્યા છતાં નિબન્ધ ધાર્યા કરતાં મોટો થયોછે. ટુંકામાં કહું તો, મારાથી વધારે યોગ્યતાવાળા વિદ્વાનો આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવા પ્રેરાય એ આશાથી આ પ્રયત્ન કર્યોછે.

આ નિબન્ધ લખવામાં પરમમાન્ય વિદ્વદ્દશ્રણી ડાૅ૦સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરે અંગ્રેજીમાં લખેલો "વૈષ્ણવ ધર્મ, શૈવધર્મ અને બીજા ન્હાના ધર્મો" એ નામનો 'એન્સાઇક્લોપીડીયા ઓફ ઇન્ડો આર્યન રીસર્ચ'ની ગ્રન્થમાળામાં ૧૯૧૩ માં છપાયેલો ગ્રન્થ મને સૌથી વિશેષ ઉપયોગી થયો છે. જોકે ઘણી બાબતમાં, આ નિબન્ધ એ ગ્રન્થનો ઋણી છે છતાં એનું ભાષાન્તર કે અનુવાદ નથી. આમાં દર્શાવેલા વિચારો મોટે ભાગે મૂળ સાધનો ઉપરથી બાંધેલા છે. બની શક્યું ત્યાં સુધી ઉતારાઓ પણ મૂળ ગ્રન્થોમાંથીજ કર્યા છે.

વારંવાર સૂચનાઓ કરવા માટે તથા જ્યારે જોઇએ ત્યારે જે જોઇએ તે ગ્રન્થ પોતાના પુસ્તકાલયમાંથી વાંચવા આપવા માટે રા. રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીનો આ પ્રસંગે અન્તઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું. સદ્ગત રણજીતરામ વાવાભાઇએ પણ પ્રસંગે ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી મને ઉપકૃત કર્યોછે. એમના અકાળ અવસાનથી ગુજરાતને જે ખોટ પડીછે તે થોડા વખતમાં ભૂલાય કે પૂરાય એવી નથી.

આ નિબન્ધ લખાયા પછી લાંબે વખતે છપાયો. એ અરસામાં આ વિષયનું જે નવું સાહિત્ય બ્હાર પડ્યું (દાખલા તરિકે અધારના વસન્ત પ્રેસમાંથી અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા ૧૯૧૬ ના ઑગસ્ટમાં બ્હાર પડીછે) એનો લાભ લઇને છપાતાં સુધીમાં મૂળ નિબન્ધમાં કેટલાક સુધારા વધારા કર્યાછે.

મુંબાઇ નં. ૧૩
વિક્રમ સં. ૧૯૭૩
શ્રાવણ પૂર્ણિમા.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

વિષયાનુક્રમણીકા.

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનું મૂળ ...	૩	વિષ્ણુના અવતારો ...	૮૫
વેદમાં ભક્તિવૃત્તિ ...	૪	રામપૂજા	૮૭
ઋગ્વેદ પછીના વૈદિક સાહિત્યમાં ભક્તિવૃત્તિનો વિકાસ	૭	સંપ્રદાયો	૮૯
ઉપાસના	૧૦	દ્રાવિડ વૈષ્ણવ ધર્મ ...	૯૨
ભક્તિ શબ્દ	૧૨	રામાનુજ	૯૪
ભક્તિમાર્ગનો ઉદ્ભવ ...	૧૩	નિમ્બાર્ક	૧૦૪
વાસુદેવપૂજા	૧૬	મધ્વાચાર્ય	૧૧૨
વાસુદેવ પૂજાની ઉત્પત્તિ અને ગીતાનો સમય	૨૨	વલ્લભાચાર્ય	૧૨૦
ગીતાનું પ્રાચીન સાહિત્યમાં સ્થાન	૨૭	ચૈતન્ય	૧૨૯
ભગવાન વાસુદેવ	૩૨	સન્તો	૧૩૮
ભગવદ્ગીતા	૩૮	રામાનન્દ	૧૩૯
નારાયણ અને વાસુદેવ ...	૫૨	નામદેવ...	૧૪૦
વિષ્ણુ અને વાસુદેવ ...	૫૬	કબીર	૧૪૬
પાઞ્ચરાત્ર અથવા ભાગવત સંપ્રદાય	૫૯	તુલસીદાસ	૧૫૧
પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓ ...	૬૫	તુકારામ...	૧૫૫
પુરાણો	૭૦	વૈષ્ણવ ધર્મનો ગુજરાતમાં પ્રચાર...	૧૬૨
ભાગવતનો સમય... ...	૭૧	દ્વારકાં	૧૭૩
ભાગવતનો ભક્તિમાર્ગ ...	૭૨	ડાકોરજી	૧૭૪
વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારના ઐતિહાસિક પુરાવાઓ ...	૭૬	નરસિંહ મહેતા	૧૭૬
		સંપ્રદાયોની ગુજરાત ઉપર અસર...	૧૮૩
		સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય ...	૧૮૯
		ઉપસંહાર	૧૯૨

વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ.

तदस्य प्रियमभिपाथोऽअश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।
उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्वऽउत्सः ॥

ऋ. मं. १ सू. १५४ ऋ. ५

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનું મૂળ.

ગુજરાતમાં સાધારણ રીતે વૈષ્ણવ એટલે શ્રી વલ્લભમતાનુયાયી એમ મનાયછે. કારણ કે અહિં શ્રી વલ્લભમતનો પ્રચાર વધારે છે. પણ વસ્તુતઃ રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ, ચૈતન્ય વગેરેના સંપ્રદાયો પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોજ છે. જો કે ગુજરાતમાં આ બીજા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ છૂટા છવાયાજ હશે; પણ ભારતવર્ષના જુદા જુદા ભાગોમાં રામાનુજ વગેરેના મતો બહુ વ્યાપક રીતે પ્રચલિત છે. દાખલા તરિકે જેમ ગુજરાતમાં વલ્લભ મતનું જોર છે; તેમ મદ્રાસ તરફ રામાનુજમતનું અને બંગાળામાં ચૈતન્યમતનું વિશેષ પ્રાબલ્ય છે. વળી આ વિશાળ દેશના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં પ્રચલિત વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના કેટલાક સિદ્ધાન્તો પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે ખરા; પણ એ સર્વ સંપ્રદાયોના અમુક મૂળ સિદ્ધાન્તો અન્યોન્ય અત્યન્ત મળતા છે. એ મળતાપણાને લીધેજ એ સર્વ વૈષ્ણવ કહેવાય છે. નીચેના બે સિદ્ધાન્તો તો સર્વ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં વ્યાપક છેઃ—

૧. વૈષ્ણવ માત્ર જુદાં જુદાં નામ રૂપમાં ભગવાન વાસુદેવ કૃષ્ણ-નેજ ઉપાસ્ય દેવ માનેછે.

૨. સર્વ વૈષ્ણવો એકાન્ત, અવ્યભિચારી ભક્તિને પરમ પુરૂષાર્થ—પ્રભુપ્રાપ્તિનું સાધન—માનેછે. હાલમાં ચાલતા સર્વ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં આ બે તત્ત્વો સામાન્ય છે. વૈષ્ણવ સાહિત્ય જોતાં આ તત્ત્વો પ્રાચીનતર ભાગવત અથવા પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયમાંથી ઉતરી આવેલાં સ્પષ્ટ દેખાયછે. ચાલતા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં જૂનામાં જૂનો રામાનુજ સંપ્રદાય છે. એ સંપ્રદાય, પોતે પાઞ્ચરાત્રનો ઋણી હોવાનું સ્વીકારેછે.

આ પાઞ્ચરાત્ર અથવા ભાગવત સંપ્રદાય અતિ પ્રાચીન છે. એના સિદ્ધાન્તો વૈષ્ણવ પુરાણોમાં તથા એથીયે જૂના મહાભારતના શાન્તિ-પર્વમાં વર્ણવેલા છે. પુરાણો અને મહાભારતના ભકિતવિષયક વિચારોનો વિકાસક્રમ તપાસવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાયછે કે આ ભાગવત સંપ્રદાયનું મૂળ ભગવદ્ગીતા છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનાં ઉપર કહેલાં બે સામાન્ય તત્ત્વો ભગવદ્ગીતામાં પ્રાચીનતમ રૂપમાં છે. ભૂતકાળમાં આથી ઊંડા ઊતરતાં ભગવાન વાસુદેવનું દર્શન બન્ધ થઇ જાય છે, અને ભકિત પણ જે જ્વલન્ત રૂપમાં ગીતામાં દેખાયછે, તે રૂપમાં દેખાતી નથી. છતાં ભગવાન વાસુદેવે ભકિતમાર્ગનો અપૂર્વ ઉપદેશ કરી આ લોકનો ઉદ્ધાર કર્યો; તે પ્હેલાં ભકિતવૃત્તિ આર્યોમાં ન હોતીજ એમ કહેવાતું નથી. ગીતાથી પ્રાચીનતર એટલે વૈદિક સાહિત્ય જોઇએ તો શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ સિવાય કોઇ પણ સ્થળે ઇશ્વરાનુરક્તિના અર્થમાં ભકિત શબ્દ વપરાયો હોય એમ દેખાતું નથી; પણ ભક્તિ-વૃત્તિ છેઠ ઋગ્વેદના ઋષિઓના હૃદયમાં પણ દેખાયછે. માટે સર્વ વૈષ્ણવ માર્ગોના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ ભગવદ્ગીતાનું અવલોકન કર્યા પ્હેલાં, ભક્તિવૃત્તિનો, વૈદિક કાળમાં, થયેલો વિકાસ જોઇ જવાથી ઠીક પડશે.

વેદમાં ભકિતવૃત્તિ.

ઇન્દ્ર, અગ્નિ, મિત્ર, વરૂણ વગેરે દેવોની મહત્તાનાં ગાનોથી ઋક્સં-હિતાના મન્ત્રો ઉભરાય છે. જુદાં જુદાં સૂકતોમાં એજ દેવનાં ભિન્ન ભિન્ન પરાક્રમોનાં સુન્દર રસિક વર્ણનો મળેછે. વળી જે દેવતાનો પ્રસંગ

ચાલતો હોય તે દેવતાની અન્ય દેવોથી અધિક પ્રશંસા કરેલી હોયછે. આ રીતે દેવના માહાત્મ્યના દર્શનરૂપ ભક્તિનું પ્હેલું પગથિયું તો વેદમાં વ્યાપક છે. પણ કેટલાંક સૂક્તોમાં મન્ત્ર દૃષ્ટા ઋષિનું હૃદય દેવના માહાત્મ્ય-દર્શનને લીધે માનથી દ્રવતું જોઇ શકાયછે. એ માનવૃત્તિના ન્યૂનાધિક બળથી પ્રેરાઇને ઋષિ દેવને પ્રણામ કરેછે;[1] વન્દન કરે છે;[2] તથા એની સ્તુતિ કરેછે.[3] એ માનવૃત્તિનાજ પરિશીલનથી એ કરતાં સૂક્ષ્મ ભાવ હૃદયમાં જાગૃત થતાં દેવ તરફ આકર્ષાતા ઋષિઓ દેવનું ધ્યાન ધરેછે.[4]

આ રીતે દેવને મહાન જોનારી સ્થૂળ ભક્તિજ વેદમાં છે, એમ નથી; પણ સ્નેહભાવવાળી કોમળ વૃત્તિઓ પણ કેટલાક મન્ત્રોમાં દેખાયછે. દેવ તરફ સ્નિગ્ધ ભાવથી આકર્ષાતા ઋષિ દેવને વખતે પિતા કહેછે.[5] વળી પુત્ર ઉપર પિતા જેવી દૃષ્ટિ રાખે તેવી દૃષ્ટિ પોતા તરફ રાખવાનું સૂચવેછે.[6] તો કવચિત્ દેવને સખા તરિકે સંબોધે છે.[7] તથા પોતે દેવના પ્રીતિપાત્ર મિત્ર થવા ઇચ્છેછે.[8] વખતે એક દેવમાં માતૃભાવ અને બીજામાં પિતૃભાવ કરીને ઇશ્વરને માતાપિતા રૂપે જુએછે.[9] કોઇ વખત હૃદયમાં ભાવનું પૂર વધી જતાં ભાવ શાબલ્ય પણ પ્રગટ થાય છે; એક મન્ત્રમાં દેવને સખા, પિતા, અને પિતૃતમ કહેલ છે.[10] તો બીજે સ્થળે એકજ દેવને પિતા માતા અને પુત્ર કહેલ છે.[11]

---

[1] अभिनोनुमः ऋ. मं. ४ अ. ३ सू. १ ऋ. ४. [2] तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः ऋ. मं. ३ अ. ६ सू. २४. [3] सुष्टुतिमीरयामि ऋ. मं. २ अ. ४ सू. १ ऋ. ७. [4] स्तवाम त्वा स्वाध्यः ऋ. मं १, अ. ४, सू. १६, ऋ. ९, भर्गो देवस्य धीमहि (ગાયત્રી મંત્ર) તથા ऋ. मं १ अ. ९ सू १ ऋ. ११; ऋ. मं २, अ. ३, सू. १, ऋ. १०, વગેરેમાં धीमहि જુઓ. [5] त्वं पितासि ऋ. मं. १, सू. ३१, ऋ. १०; पिता द्यौः ऋ. मं. १ अ. १४, सू. ५, ऋ ४. ऋ. मं. १ सू १६४, ऋ. ३३. [6] स नःपितेव सूनवे ऋ. मं. १ अ. १ सू. १ ऋ. ९ [7] सखे वज्रिन् सखिनाम् ऋ. मं. १ अ. ६ सू. ७ ऋ. ११ [8] अस्य प्रियासः सख्ये स्याम ऋ. मं. ४, अ २ सू. ७ [9] द्यौर्मे पिता......मे माता पृथिवी महीयं ऋ. मं. १ सू. १६४ ऋ. ३४ [10] सखा पिता पितृतमः ऋ. मं. ४ अ. २ सू ७ [11] अदितिर्माता स पिता स पुत्रः ऋ मं. १ अ. १४ सू. ५ ऋ १०.

ઉપરોક્ત પિતા, માતા, સખા, પુત્ર વગેરે સંબોધનોમાં રહેલી, ભક્તની વૃત્તિ માટે ભક્તિ જેવો કોઇ શબ્દ, જો કે એ વખતે, પ્રચારમાં આવ્યો ન હતો; પણ ઋષિઓએ કેટલાક મન્ત્રોમાં ઉપમાઓ દ્વારા એ સ્નેહવૃત્તિને સારી રીતે સ્પષ્ટ કરીછે. એક ઋષિ પોતાની વૃત્તિ માટે કહેછે કે "સર્વજ્ઞને ઇચ્છતી મારી વૃત્તિઓ, ગાયો જેમ પોતાના ધણ (ગાયોનો સમૂહ) ની પછવાડે જાય તેમ, (પ્રભુ તરફ) જાયછે."[1]

બીજા એક મન્ત્રમાં એક ઋષિ કવે છે "હે બળવાન (પ્રભુ), પોતાને ચાહનારા પતિનો તેને ચાહતી પત્નીઓ જેવી રીતે સ્પર્શ કરે તેવી રીતે મારી વૃત્તિઓ તને સ્પર્શેછે."[2]

દેવ તરફની પોતાની વૃત્તિને માટે ઉપલી ઉપમા આપનાર ઋષિના હૃદયમાં પ્રેમ લક્ષણા ભકિત ન હોતી એમ કોણ કહી શકશે? એક મન્ત્રમાં જીવ ઇશ્વરને પરસ્પર મિત્રો કહ્યાછે. આ મન્ત્ર જીવ ઇશ્વરના સંબન્ધ માટે એવો સૂચક છે કે ઋગ્વેદમાંથી એ મન્ત્ર મુણ્ડકોપનિષદ્માં ઉતરી આવ્યોછે. તથા એ ઉપર બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ ચર્ચા કરેલીછે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે "જીવ ઇશ્વર એ બે સહચારી પક્ષીઓ મિત્ર છે અને એકજ વૃક્ષ ઉપર વળગી રહેલાં છે. તેમાંથી એક પક્ષી એ વૃક્ષનું સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાય છે; અને બીજું ખાતું નથી પણ જોયા કરે છે."[3]

ઇશ્વરને, પિતા, માતા, સખા, પતિ, અને પુત્ર તરફની સ્નિગ્ધ વૃત્તિથી જોનાર તથા ઉપરની સુન્દર કવિતાઓથી એ વૃત્તિને વ્યકત કરનાર

---

[1] परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतिरनु इच्छन्तीरुरुचक्षसं.

ऋ. मं. १. अ. ६ सू. २ मं. ऋ. १९

[2] पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा शवसावन् मनीषा

ऋ. मं. १. अ. ११. सू. ५. ऋ. ११.

[3] द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति. ऋ. मं. १. सू. १६४, ऋ. २१.

ઋષિઓના હૃદયમાં ભક્તિ-ગાઢ ભક્તિનો સંચાર થયો હતો એ તો નિઃશંક છે. ·

માનુષ હૃદય દેવની મહુત્તા જોતાં જોતાં કેવી રીતે એની પાસે જતું જાયછે અને છેવટ કેમ પ્રેમી બની જાયછે એટલું ઋગ્વેદમાંથી સ્પષ્ટ દેખાયછે, ઋગ્વેદમાંથી મળેલો આ પ્રકાશ ભક્તિમાર્ગના અર્થાત્ સમસ્ત વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના ઇતિહાસમાં બહુ ઉપયોગી થશે.

ઋગ્વેદ પછીના વૈદિક સાહિત્યમાં ભક્તિ-વૃત્તિનો વિકાસ.

ઋગ્વેદના ઉપર આપેલા મન્ત્રોમાં દેખાતી ભક્તિવૃત્તિ પાછળના કર્મકાણ્ડના વખતમાં કાંઇક તિરોહિત થઇ ગઇ. દેવોના યજન વખતે શ્રદ્ધા, ભક્તિ વગેરે આન્તર વૃત્તિઓનો વિકાસ થવાને બદલે દૃષ્ટિ, બ્હારનાં અંગો ઉપર વધારે રહેવાથી, યજ્ઞની સ્થૂળ ક્રિયાનો વિકાસ થવા લાગ્યો. પણ કોમળ વૃત્તિ સર્વથા નષ્ટ થાય એ સંભવિત નથી. 'અદિતિ માતા, અદિતિ પિતા, અદિતિ પુત્ર' એ મન્ત્ર કર્મમય શુકલ યજુર્વેદમાં પણ છે. તેમજ શુકલ યજુર્વેદના ૨૩ મા અધ્યાયમાં દેવને "પ્રિયોનો પ્રિયપતિ" (અર્થાત્ પ્રિયતમ) કહેલ છે. આ પ્રમાણે સદ્વૃત્તિમાં રહેલા આન્તરબળથી જીવતી રહેલી એ વૃત્તિ ઉપનિષદ્ કાળમાં અવકાશ મળતાં ફરી દેખાવા લાગી. યજ્ઞોથી અસન્તુષ્ટ હૃદયો અન્યત્ર પ્રકાશ શોધવા લાગ્યાં; અને એવાં હૃદયોમાં જ્ઞાનના સૂર્ય સાથે ભક્તિનો પણ અરૂણોદય થયો.

જીવ ઈશ્વરનું, બે મિત્ર પક્ષી રૂપે વર્ણન કરનારો ઋગ્વેદનો જે મન્ત્ર ઉપર લખ્યો છે, તે મન્ત્ર શબ્દશઃ મુણ્ડકોપનિષદ્માં ઉતારેલો છે અને એ સાથે, એ મન્ત્રના અનુસન્ધાનમાંજ બીજા બે નવા શ્લોકો આપ્યા છે. જેમાં "ઇશ પક્ષીને અને તેના મહિમાને જોઇને, પહેલાં શોક કરતું અનીશ પક્ષી ઇશના સામ્યને પામેછે" એટલી વાત મૂળની મૈત્રીની ભાવનામાં બહુ સુન્દર ભાષામાં ઉમેરી દીધીછે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્માં

એવાજ ભક્તિના આવેશમાં એક સ્થળે કહેલુંછે કે ' જે આ અન્તરતર આત્મા છે તે પુત્રથી, વિત્તથી અને બીજી સર્વ વસ્તુથી પ્રિય છે. "[1]

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં પણ, ઉપરોક્ત યજુર્વેદના મન્ત્રમાં અને આ શ્રુતિમાં કહ્યુંછે તેમ પ્રભુ સ્ત્રીપુત્રાદિ સર્વથી વધારે વ્હાલા-પ્રિયતમ-મનાય, ત્યારેજ ભક્તિ ઉત્પન્ન થઇ એમ ગણાયછે. એજ ઉપનિષદ્‌માં અન્યત્ર, અન્તર્યામી આત્માનું સુન્દર વર્ણન છે. " જે પૃથિવીમાં ઉભો છે, જે પૃથિવીની અંદર છે, જેને પૃથિવી જાણતી નથી, જેનું પૃથિવી શરીર છે અને જે પૃથિવીને અંદરથી નિયમમાં રાખે છે; તે અમર અન્તર્યામી તારો આત્મા છે.[2] " આ રીતે પૃથિવી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન વગેરેના અન્તર્યામી તરિકે પરમાત્માનું વર્ણન કર્યું છે. પરમાત્માના અન્તર્યામીપણાની આ ભાવનામાં જ્ઞાનદૃષ્ટિ સાથે ઊંડી ભક્તિવૃત્તિ પણ હોય એમ લાગે છે. પાછળના ભક્તિમાર્ગમાં પણ ઇશ્વરના અંતર્યામીપણા ઉપર ઘણો ભાર દેવામાં આવ્યોછે. વળી ભક્તિમાર્ગમાં પરમેશ્વર મુખ્યત્વે આનન્દરૂપ છે; અને જીવને જે આનન્દનો યત્કિંચિત્ અનુભવ આવેછે તે અન્તર્યામી ઇશ્વરના આનન્દનો અંશ માત્ર છે એમ મનાય છે. આ મત પણ ઉપનિષદ્‌માં મળી આવેછે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે "તે રસરૂપ છે. અને એ રસને પ્રાપ્ત કરીને આ જીવ આનન્દી થાય છે.[3]" તેમજ "જો આ આનન્દરૂપ આકાશ (પરમાત્મા) ન હોય તો કોણ શ્વાસ લઇ શકે કે કોણ જીવી શકે. "[4] તથા " બ્રહ્મનો આનન્દ અનુભવનાર કશાથી બ્હીતો નથી. "[5]

---

[1] तदेतत्प्रेय: पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा (बृ. १-४-८.)

[2] य: पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं य: पृथिवीमन्तरो यमयति एष ते आत्मा अन्तर्याम्यमृत: (बृ. ३-७-३.)

[3] रसो वै स: रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दी भवति (तै. उ.)

[4] को ह्येवान्यात् क: प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् (तै. उ.)

[5] आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेति कुतश्चन (तै. उ.)

વળી બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌માં એક સ્થળે અદ્વૈત બ્રહ્મને પરમ આનન્દ રૂપ કહીને પછી કહેછે કે "એ આનન્દના અંશ ઉપર બીજાં પ્રાણી માત્ર ઉપજીવે છે."[1] આ પરમ આનન્દને અનુભવનારની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં એજ શ્રુતિ કહેછે કે "જેવી રીતે પ્રિય સ્ત્રીથી આલિંગિત પુરૂષ બ્હારનું કે અંદરનું કાંઇ જાણતો નથી; તેમ પ્રાજ્ઞ આત્મા (પરમાત્મા) થી આલિંગિત પુરૂષ બ્હારનું કે અંદરનું કાંઇ જાણતો નથી; તે આનું (જીવનું) આપ્તકામ આત્મકામ અને નિષ્કામ શોકરહિત રૂપ છે".[2] આ વાકયમાં આપેલી પ્રિય સ્ત્રીના આલિંગનની ઉપમા પ્રેમભક્તિ સૂચક છે. અને પરમાત્માનું જીવને આલિંગન, એ તો ભક્તિનું, ભકિત-માગ માં, પરમ પ્રાશસ્ત્ય ગણાયછે. એ આલિંગનની સ્થિતિમાં જીવ આપ્તકામ, શોકરહિત, નિષ્કામ અને માત્ર આત્માનીજ કામનાવાળો હોયછે; એવું ઉપલી શ્રુતિનું કથન પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. છેવટ ભકિતમાર્ગની અનુગ્રહની માન્યતા—એટલે જ્યારે ઇશ્વર અનુગ્રહ કરેછે, ત્યારેજ જીવ ભકિત તરફ જાયછે એ—નો પણ ઉપનિષદ્‌માં એક સ્થળે ઉલ્લેખ છે. નીચેનો મન્ત્ર કઠ અને મુણ્ડક બેયમાં છે. "આ આત્મા પ્રવચનથી, મેધાથી, કે બહુ વેદ જાણવાથી મળે એવો નથી; પણ જેને એ પોતે વરેછે (પસંદ કરેછે) તેનેજ મળે એવો છે; તેની આગળ, આ આત્મા, પોતાનું શરીર ઉઘાડું કરેછે."[3]

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હૃદયની ભકિતવૃત્તિને સૂચવનારાં ઉપરનાં વાકયો ઉપરાંત, ઉપનિષદોમાં સર્વત્ર, ગંભીર રમણીય ભાષામાં બ્રહ્મનું જે

---

[1] एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (बृ. ४-३-३२)

[2] तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्म-काममकामं रूपं शोकान्तरम् ॥ (बृ. ४-३-२१)

[3] नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ (કઠ અને मुण्डक.)

ઉજ્જવલ હૃદયસ્પર્શી વર્ણન કરેલુંછે તે વર્ણનના ગર્ભમાં દેવ તરફ હૃદયની આર્દ્રવૃત્તિ નથી સ્ફુરતી એમ કોણ કહી શકશે?

ઉપાસના.

ઉપનિષદ્ કાળની ભક્તિવૃત્તિનો વિચાર કરતાં ઉપનિષદોમાં વ્યાપી રહેલી ઉપાસનાને ભૂલવી ન જોઇએ; કારણ કે એ પણ એક જાતની ભક્તિ જ છે. ઉપાસના શબ્દ અથર્વવેદમાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ પડેછે. "હે ઇન્દ્ર તું શચીનો પતિ છો; અમે તને વિભૂ અને પ્રભૂ તરીકે ઉપાસીએ છીએ."[1] વગેરે મન્ત્રોમાં કહેલી ઉપાસના પ્રતીકોપાસના કહેવાયછે. આ પ્રતીકોપાસના ઉપનિષદ્‌ના સમયમાં બહુ પ્રચારમાં હતી. સર્વ ઉપનિષદો આ પ્રકારની ઉપાસનાઓથી ભરેલાં છે. પણ એ વખતે વેદકાળના અગ્નિ, સૂર્ય, ઇન્દ્ર વગેરે સર્વ દેવો એક બ્રહ્મમાં ગળી ગયા હતા. અને પ્રાચીન ક્રિયાત્મક યજ્ઞો ભાવનાત્મક ઉપાસનામાં ગળી ગયા; એટલે જેઓ 'વાણી અને મનથી અપ્રાપ્ય' બ્રહ્મનો અનુભવ કરવા અસમર્થ હતા; તેઓ મન, આદિત્ય, આકાશ, વાયુ, અન્ન, પ્રાણ વગેરે આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક પદાર્થોમાં બ્રહ્મની ભાવના કરીને ઉપાસના કરવા લાગ્યા.[2] આ રીતની બ્રહ્મની ભાવનાત્મક પ્રતીકોપાસના એ કાળમાં બહુ પ્રચલિત હતી. પણ ઉપાસનાનો પ્રવાહ એટલેથી અટક્યો નથી. કોઇ પણ એક પદાર્થમાં બ્રહ્મની ભાવના કરવાને બદલે "આ સર્વ બ્રહ્મજ છે, માટે બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, એથીજ જીવતા અને એમાંજ લય પામતા આ સર્વ (વિશ્વ)માં, (મનુષ્યે) શાન્ત થઇને બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી." એમ તૈત્તિરીય શ્રુતિ કહેછે.[3] અને મુણ્ડકોપનિષદ્‌ની એક શ્રુતિ કહેછે કે—" જે

---

१ शच्य: पतिस्त्वमिन्द्रासि विभू: प्रभूरिति त्वोपास्महे वयं (अ. १९-९) तथा अम्भो अमो मह: सह इति त्वोपास्महे वयं; उर: पृथु: सुभूर्भुव इतित्वोपास्महे वयं (अ. १३-४)

२ मनो ब्रह्मेत्युपासीत आदित्यो ब्रह्मेति......(बृ. उ.)

३ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत (तै. उ.)

નિષ્કામ મનુષ્યો પુરૂષની ઉપાસના કરે છે; તે ધીર માણસો આ શુક્રની પાર જાયછે."[1]

આ છેલ્લી શ્રુતિમાં તો પ્રતીકોપાસનાજ નથી; સાક્ષાત્ ઉપાસના દેખાયછે. આ પુરૂષની ઉપાસના અને ભગવદ્ગીતાની પુરૂષોત્તમની ઉપાસના એ બે વચ્ચે ઝાઝું અન્તર નથી. તેમ મુણ્ડકોપનિષદ્ અને ભગવદ્ગીતોપનિષદ્ વચ્ચે પણ કાળનું વિશેષ અન્તર નથી એમ લાગે છે. પણ ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં અને મુણ્ડકના મન્ત્રોમાં ગૂઢરૂપે સ્ફુરતી દેવ તરફની સ્નેહવૃત્તિ અને આ ઉપાસના એ બેમાં એક મોટો તફાવત છે. ઋગ્મન્ત્રોની ભક્તિવૃત્તિમાં દેવના માહાત્મ્યના દર્શનથીજ ઋષિનું હૃદય જાતેજ, પ્રયત્ન વગર 'ગાયો જેમ ધણ પાછળ જાયછે' તેમ દેવ તરફ આકર્ષાતું દેખાયછે. એજ સ્નેહતત્ત્વ મુણ્ડકમાં બીજી રીતે—'દેવ ભક્તને વરે છે' એ રીતે—કહેલુંછે. પણ મૂળ વાત એકજ છે કે ભક્ત દેવ તરફ માત્ર અકૃત્રિમ સ્વતઃ ઉદ્ભૂત સ્નેહથીજ આકર્ષાયછે; એમાં કર્તવ્ય બુદ્ધિનો કે પ્રયત્નનો અંશ પણ નથી. આથી જુદી રીતે ઉપરોક્ત ઉપાસનામાં પ્રયત્ન સ્પષ્ટ દેખાયછે. અમુક ભાવના કરીને ધ્યાન કરવા બેસવું એમ શ્રુતિ વિધાન કરેછે. આ વિધાનમાંજ વિહિત કર્મની પ્રયત્નસાધ્યતા બીજરૂપ છે. જે પ્રયત્ન સાધ્ય ન હોય તેમાં વિધાન સંભવેજ નહિં. ઉપાસનાઓમાં હૃદય જાતે આકર્ષાતું નથી. પણ ઉપાસક અમુક ભાવના કરેછે; અને પછી એ ભાવનામાં ચિત્તને જોડી રાખવાનો યત્ન કરેછે. પણ સાક્ષાત્ ઉપાસનાના પ્રકારમાં આ ભેદ ઝાંખો થઇ જતો દેખાય છે. અને ભગવદ્ગીતામાં તથા એથી આગળ ભકિતમાર્ગમાં પણ ઉપાસના અને ભકિતનો આ ભેદ નહિં જેવો થઇ જાયછે. વસ્તુતઃ ભકિત શબ્દમાંજ ઉપાસનાની અને સ્નેહની ભાવનાઓ ઓતપ્રોત થઇને એકાકાર થઇ ગઇ છે. છતાં વૈષ્ણવમતના કોઇ આચાર્યનું, ધ્યાન પ્રધાન ભકિત તરફ, તો કોઇનું સ્નેહપ્રધાન ભકિત તરફ વધારે વલણ દેખાય છે; એટલે અંશે જૂનો ભેદ ચિરંજીવ રહ્યો છે.

---

[1] उपासते ये पुरुषं ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः (मु. उ.)

ભક્તિ શબ્દ.

ઇશ્વરાનુરક્તિના અર્થમાં ભક્તિ શબ્દ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ સિવાય વૈદિક સાહિત્યમાં બીજે ક્યાંય વપરાયો હોય એમ જણાતું નથી. ભક્તિ શબ્દનો ધાત્વર્થ જોઇએ તો કોઇનો આશ્રય લેવો એટલો મૂળ અર્થ છે. પણ પાણિનિના भक्ति ૪–૩–૯૫ સૂત્રમાં, કોઇનો આશ્રય લેવો અને પછી તેને ચાહવું એવો અર્થ હોય એમ લાગે છે. એટલે ભક્તિ શબ્દમાં મૂળથીજ આશ્રય સાથે ચાહવાનો કાંઇક ભાવ તો રહેલો હશે. યાસ્કે इन्द्रभक्तीनि अग्निभक्तीनि વગેરે શબ્દોનો અર્થ, 'ઇન્દ્રને આશ્રયે રહેલા પદાર્થો' અને 'અગ્નિને આશ્રયે રહેલા પદાર્થો'; એવો કર્યોછે અને પાણિનિના ટીકાકારો પણ ઉપરનાં સૂત્રની વ્યાખ્યામાં ભક્તિ શબ્દનો અર્થ યાસ્કને અનુસરી સ્નેહ પાત્ર વાચક પણ કરે છે. ભગવાન પાણિનિના પોતાનાજ નિયમો પ્રમાણે તો 'ति' પ્રત્યય ભાવવાચક છે એટલે ભક્તિ શબ્દનો અર્થ ભાવવાચક થવો જોઇએ. આ બધું જોતાં એમ લાગે છે કે મૂળ भज् ધાતુનો અર્થ કોઇનો આશ્રય લેવો અને તેને ચાહવું; તથા ભક્તિ શબ્દનો અર્થ આશ્રયસ્થાન–સ્નેહપાત્ર એવો હશે. પછી ધીમેધીમે ભક્તિ શબ્દ સ્નેહના અર્થમાં પણ વપરાવા લાગ્યો હશે. પાણિનિના સમયમાં સ્નેહપાત્ર અને સ્નેહ એ બેય અર્થમાં એ શબ્દ વપરાતો હશે; પણ ધીમે ધીમે પ્હેલો અર્થ લુપ્ત થઇ ગયો અને માત્ર સ્નેહનો અર્થ રૂઢ થઇ ગયો. ભક્તિ શબ્દ ગમે તે રીતે પ્રચારમાં આવ્યો હોય પણ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌ના श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि એ વાકયમાં તો એ શબ્દનો ઇશ્વરાનુરક્તિ અર્થ સુસ્પષ્ટ છે. જૂના બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં પણ ભક્તિ (भत्ति) શબ્દ મળી આવે છે.

ભક્તિમાર્ગનો ઉદ્‌ભવ.

વેદ કાળમાં અને ઉપનિષદ્ કાળમાં ભક્તિ સંબન્ધી વિચારો થયા હતા અને તેમાં ક્રમશઃ વિકાસ થતો ગયો હતો; એ આપણે જોયું. છેવટ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌માં ભક્તિ શબ્દનો વ્યવહાર પણ જોયો.

પરન્તુ ભકિત સંબન્ધી જેટલા વિચારો વૈદિક સાહિત્યમાં જળવાઇ રહ્યા છે; એટલાજ તે કાળે થયા હશે, એથી વધારે નહિંજ થયા હોય એમ કહેવાતું નથી. ભક્ત તરફ ઢળી ગયેલાં ચિત્તોએ એજ વિષયનો વધારે વિચાર કર્યો હોય એ વિશેષ સંભવિત છે. એ વખતે વેદ બ્રાહ્મણ વગેરે સાહિત્યની જે મર્યાદાઓ બંધાઇ ગઇ હતી તેમાં જે વિચારોનો સમાવેશ ન થઇ શકે તેવા વિચારોનું એક તરતું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હતું. આ જાતનું ઘણું સાહિત્ય જેને વેદમાં પ્રવેશ ન મળ્યો તે પાછળથી મહાભારતમાં સંગ્રહાયું; એમાંની ઘણી વાતો એ ગ્રન્થ રચાયા પૂર્વેની છેક બ્રાહ્મણ કાળની અને કવચિત્ તેથી જૂની છે. છતાં એનો સંગ્રહ બ્રાહ્મણોમાં નહિં પણ મહાભારતમાં થયોછે. આ જાતના તરતાં સાહિત્યમાં ભકિત સંબન્ધી પણ કાંઇ વિચારો હોય એ બનવા જોગ છે. પછી જ્યારે ભગવાન વાસુદેવે વેદ, ઉપનિષદ્, સાંખ્ય, યોગ વગેરે તત્કાલિન સાહિત્યમાંથી ઉત્તમ તત્ત્વોનું દોહન કરી, પોતાની અસાધારણ પ્રતિભાથી એને નવું રૂપ આપી તથા જુદા જુદા વિચારોની ઊનતાઓ પૂરી નવા ધર્મનો ગીતાદ્વારા ઉપદેશ કર્યો; ત્યારે એમણે ભકિત વિષે જે વિચારો વૈદિક અથવા તરતા સાહિત્યમાં જોયા તેનો નિષ્કર્ષ કાઢી લઇ તેમાં ખૂટતા અંશો ઉમેરી સર્વાંગપૂર્ણ ભકિતયોગને સ્પષ્ટ રૂપે પ્રગટ કર્યો અને ત્યાંથી ભકિતમાર્ગ ચાલ્યો.

ભકિતમાર્ગના ઉદ્ભવની આ કલ્પના કાંઇ નિર્મૂળ નથી. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં આ કલ્પનાને ટેકો મળે એવી કેટલીક વાતો છે. શાન્તિપર્વના નારાયણીય પર્વમાં નીચેની આખ્યાયિકા છે જે ભક્તિમાર્ગના ઉદ્ભવ ઉપર ખાસ પ્રકાશ નાખે છે. પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ સમજાવતાં ભીષ્મપિતામહ યુધિષ્ઠિરને કહેછે કે “પૂર્વે ઉપરિચર નામે ચક્રવર્તી રાજા હતો, તે ઇન્દ્રનો મિત્ર અને નારાયણ હરિનો ભકત હતો. તે રાજા પૂર્વે સૂર્યના મુખમાંથી નીકળેલા પાઞ્ચરાત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે વિષ્ણુનું પૂજન કરતો હતો. તથા યજ્ઞની સર્વ ક્રિયાઓ સાત્ત્વત (પાઞ્ચરાત્રોક્ત) વિધિને અનુસરીને કરતો હતો. તે રાજા જે પાઞ્ચરાત્ર

નામના શાસ્ત્રનું અનુવર્તન કરતો હતો તે ઉત્તમ શાસ્ત્ર સાત ઋષિઓએ એકઠા થઇને કહેલું છે. તે સાત મુનિઓએ ચાર વેદ વડે પ્રમાણભૂત અને જેમાં સર્વોત્તમ લોકધર્મ છે એવું તે શાસ્ત્ર કહેલું છે. મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અને મોટા તેજવાળા વશિષ્ઠ એ સાતને ચિત્રશિખણ્ડી કહે છે. તે સર્વ ઋષિઓએ તપ કરીને હરિનારાયણ દેવને પ્રસન્ન કર્યા, ત્યારે નારાયણે સરસ્વતી દેવીને એ ઋષિઓનાં મુખમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા કરી. તે પછી તે તપસ્વી ઋષિઓએ સરસ્વતીની પ્રવૃત્તિ શબ્દમાં, અર્થમાં અને હેતુમાં કરી, અને તે શાસ્ત્ર દયાળુ ભગવાન જ્યાં રહે છે ત્યાં જઇને તેને સંભળાવ્યું. તે સાંભળીને અદૃશ્ય પુરુષોત્તમ ભગવાને સર્વ ઋષિઓને કહ્યું કે ' જેથી ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય એવા સમગ્ર લોકતન્ત્રમાં તમે જે આ એક લાખ શ્લોક કર્યાછે તે ઉત્તમ છે. એ તન્ત્ર પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉભયમાં પ્રમાણરૂપ થશે. જેમ મેં બ્રહ્માની કૃપાથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ કર્યાછે. તે જેમ પ્રમાણ છે તેમ આ ઉત્તમ શાસ્ત્ર પ્રમાણ થશે. એ શાસ્ત્ર ઉપરથી પ્રથમ સ્વયંભૂ મનુ એ ધર્મનું કથન કરશે પછી શુક્ર એ શાસ્ત્રનું કથન કરશે અને પછી બૃહસ્પતિ મતનો લોકમાં પ્રચાર થશે. પછી પ્રજાપાલ વસુ ઉપરિચર આ તમારા કરેલા ધર્મશાસ્ત્ર ને બૃહસ્પતિ પાસેથી પ્રાપ્ત કરશે. જ્યારે તે રાજા મૃત્યુ પામશે ત્યારે આ સનાતન શાસ્ત્ર અન્તર્ધાન પામશે ' એ પ્રમાણે કહીને પુરૂષોત્તમ ભગવાન કોઈક દિશામાં ચાલ્યા ગયા. म. शां मो अ. १६३

આથી આગળ ચાલતાં એજ પ્રકરણના ૧૭૬ મા અધ્યાયમાં જનમેજય વૈશંપાયનને પૂછેછે કે " એ ધર્મ કોણે કહ્યો ? કોઇ ઋષિએ કે કોઇ દેવે ? તેમજ એકાન્તિક ભક્તોનો આચાર કેવો હોયછે અને તે ક્યારે ઉત્પન્ન થયો ? " આ પ્રશ્નના જવાબમાં વૈશંપાયન, નારાયણના મુખમાંથી બ્રહ્માનો પ્હેલો જન્મ માનસ થયો, ત્યારે નારાયણ પાસેથી કોણ કોણ એ ધર્મ શીખ્યું એ કહેછે; અને એજ રીતે બ્રહ્માના ચાક્ષુષ, વાચિક, કાર્ણિક, નાસિક્ય અને અણ્ડજ એ છ જન્મોમાં નારાયણ પાસેથી

કોણ એ ધર્મ શીખ્યું અને પછી ક્યારે એ ધર્મ અન્તર્ધાન થઇ ગયો તે કહેછે. છેવટ સાતમા જન્મની વાત કરતાં કહેછે કે " હવે બ્રહ્માનો સાતમો જન્મ પદ્મમાંથી થયોછે. આ વખતે પણ નારાયણે એ ધર્મ યુગના આરંભમાં પિતામહને કહેલોછે; પિતામહે દક્ષને કહ્યો હતો; દક્ષે પોતાના મોટા દૌહિત્ર સૂર્યને એ ધર્મ આપ્યો, સૂર્યની પાસેથી એ ધર્મ વિવસ્વાનને પ્રાપ્ત થયો, ત્રેતાયુગના આદિમાં વિવસ્વાન પાસેથી મનુને મળ્યો, મનુએ લોક કલ્યાણ માટે પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુને આપ્યો, અને ઇક્ષ્વાકુની પાસેથી એ ધર્મ લોકમાં પ્રસર્યો અને સ્થિર થઇ રહ્યોછે. જ્યારે તે ધર્મ ક્ષય પામશે ત્યારે ફરી નારાયણ પાસે જશે. આ યોગનો આ સાતમો પ્રકાર અન્તર્યામીની ઉપાસનાનો છે એ વિષે ગીતામાં કહેલુંછે. હે નૃપોત્તમ, પૂર્વે મેં તને યતિઓનો ધર્મ પણ ભગવદ્ગીતામાં સંક્ષેપથી કહેલોછે. " વળી આ વિષયની શરૂઆતમાંજ વૈશંપાયન કહેછે કે " જ્યારે કૌરવ અને પાંડવના સંગ્રામમાં બન્ને તરફનાં સૈન્યો યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયાં, અને અર્જુન યુદ્ધ કરવામાં ઉદાસ થયો; ત્યારે ભગવાને ગીતાનું કથન કર્યું હતું; તેમાં જ્ઞાનમાર્ગ અને ઉપાસના માર્ગનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું; તે મેં તને પૂર્વે કહેલું છે. એ ધર્મ ગહન છે."

પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયની પરંપરાનાં અહિં આપેલાં વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાયછે કે આ ભક્તિમાર્ગની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન છે. પણ એનું સાહિત્ય જૂના કાળમાં ઉત્પન્ન થયું હશે તો એ અંતર્ધાન થઇ ગયું હતું; અને આ સમયમાં તો એ ધર્મ ભગવદ્ગીતામાં કહેલો મળે છે; ગીતામાં એ ધર્મ કહેલો છે, એમ વારંવાર નારાયણીય પર્વ કહે છે, તથા સાતમા–ચાલતા–યુગની જે પરંપરા અહિં આપીછે તેજ પરંપરા ગીતામાં કહીછે; એ પણ બહુ સૂચક છે. આ સર્વ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જૂના કાળમાં ભકતો હતા; એ ભકતો કોઇક રીતે ભકિત પણ કરતા હશે. પણ મહાભારતનું ઉપલું પ્રકરણ લખાયું ત્યાં સુધી ભકિતમાર્ગનો ભગવદ્ગીતા સિવાય બીજો ગ્રન્થ વિદ્યમાન ન હતો. આપણે

વૈદિક સાહિત્યના અવલોકનથી જે કલ્પના કરી છે; તેને મહાભારતના ઉપરોક્ત આખ્યાનથી પુષ્ટિ મળે છે. આ આખ્યાનનો સાર એટલોજ છે કે વેદના સમયમાં ભકિતભાવવાળાં હૃદયો હતાં; તે વખતથીજ ભક્તિના વિચારો થતા; પણ એનું સાહિત્ય વેદમાં ન સંગ્રહાતાં કાંઇક તરતું રહ્યું હશે. પછી ભગવાન વાસુદેવે ગીતા કહી અને ત્યારથી ભકિતમાર્ગને ચોક્કસ રૂપ મળ્યું. ભકતોને દોરવા માટે એક ગ્રન્થ થયો; એટલે ભકિતમાર્ગે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી; અને ધીમે ધીમે એનો વિકાસ, વિસ્તાર અને પ્રચાર વધતાં ગયાં.

વાસુદેવપૂજા.

હવે આ ભકિતમાર્ગમાં વૈષ્ણવધર્મનાં બીજાં મુખ્ય અંગ રૂપ વાસુદેવ પૂજા કયારે અને શી રીતે ભળી એ જોઇએ. સર્વ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં કોઇક રૂપે વાસુદેવ પૂજા છે. જૂનામાં જૂના રામાનુજ સંપ્રદાયમાં વાસુદેવ પૂજા છે. રામાનુજ પ્હેલાંના યામુનાચાર્ય વગેરે દ્રાવિડ વૈષ્ણવ આચાર્યો જેના તરફ બહુ માનથી જુએછે, એ પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓમાં વાસુદેવપૂજા છે અને પુરાણોમાં પણ છે. સંહિતાઓ અને પુરાણો ઇ. સ. ૮૦૦ થી અર્વાચીન નથી. એ વખતમાં થઇ ગયેલા શંકરાચાર્ય પણ ગીતા ભાષ્યના ઉપોદ્‌ઘાતમાં વાસુદેવ, વિષ્ણુ અને નારાયણને એક ગણે છે તથા વાસુદેવને પરબ્રહ્મનું નામજ ગણે છે. આ ઉપરથી ઇ. સ. ૮૦૦ પ્હેલાં વાસુદેવ પૂજા બહુ માન્ય થઇ ગઇ હતી એમ જણાયછે. ઇ. સ. ૪૦૦ થી ઇ. ૮૦૦ સુધીના સમય માટે વાસુદેવ-પૂજાનો પ્રચાર સિદ્ધ કરનારાં પ્રાચીન લેખોનાં પ્રમાણો છે, જે આગળ જોશું; પણ ભૂતકાળના સાહિત્યમાં એથી ઊંડા ઊતરતાં, નારાયણીય પર્વ સિવાયના પણ મહાભારતના ઘણા ભાગમાં વાસુદેવ પૂજા દેખાયછે. એક લાખ શ્લોકનું મહાભારત ઇ. સ. ૩૫૦ પ્હેલાં પૂરું થઇ ગયું હશે એમ માનવા માટે ચોક્કસ પ્રમાણો છે. હવે

વાસુદેવપૂજા સંબન્ધી મહાભારતના ઉલ્લેખોનો સમય જાણવા માટે વાસુદેવપૂજાનો એટલા જૂના કાળમાં પ્રચાર બતાવનારાં ચોક્કસ અને નિઃસંદેહ ઐતિહાસિક પ્રમાણો, હોય તો, તપાસીએ. ઇ. સ. પૂર્વે પ્હેલા અને બીજા શતકના તો શિલાલેખો મળ્યા છે, અને તે પ્હેલાંનાં બે શતકો માટે પણ એવાંજ ચોક્કસ ઐતિહાસિક પ્રમાણો છે. [1]

નાનાઘાટની નં. ૧ ની ગુફામાં ઈ. સ. પૂર્વે પ્હેલા શતકનો એક શિલાલેખ છે. જેમાં મંગલાચરણમાં બીજા દેવો સાથે સંકર્ષણ અને વાસુદેવનો દ્વંદ્વ સમાસમાં ઉલ્લેખ છે.[2]

ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના મધ્ય ભાગમાં વિદ્યમાન મનાતા વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર ભગવાન પતંજલીના મહાભાષ્યમાં અનેક સ્થળે જુદી જુદી રીતે વાસુદેવ પૂજાનો પ્રચાર દેખાડનારા ઉલ્લેખો મળે છે. અને ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના પ્રથમ ભાગના એક લેખ ઉપરથી પણ એ વખતમાં વાસુદેવ પૂજા પ્રચલિત હતી એમ ચોક્કસ જણાયછે. આ લેખ વિદિશા (બીસનગર) પાસે ૧૯૦૯ માં મળી આવ્યો છે. લેખ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"તક્ષશિલાના રહેવાશી, અને રક્ષક (રાજા) કૌત્સીપુત્ર ભાગભદ્ર પાસે યવન મહારાજા 'એન્તેલીક' ના દૂત તરીકે આવેલા, તથા મધ્ય દેશમાં નઇ (?) રાજ્યમાં વસતા 'દીયોનના પુત્ર ભાગવત 'હેલીઓદોરસે' નવા ધર્મના અનુશાસન માટે દેવદેવ વાસુદેવનો આ ગરૂડધ્વજ ઉભો કરાવ્યોછે."

આ લેખમાંથી બે નિશ્ચયો સ્ફુરેછે. (૧) ભગવાન વાસુદેવની ભક્તિનો માર્ગ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં પ્રચલિત હતો અને તે એટલો લોકપ્રિય હતો કે પરદેશથી આવેલા યવન (ગ્રીક) દૂતે અંગિકાર કર્યો; અને એ ધર્મના અનુશાસન માટે ગરૂડધ્વજ ઉભો કર્યો. બીજું આ હેલીયોદોરસ પોતાને ભાગવત કહેછે. એ ઉપરથી વાસુદેવના ભક્તો એ વખતે પણ ભાગવત કહેવાતા એમ નિશ્ચય થાયછે. આ રીતે

---

૧ જુઓ Encyclopaedia of Indo-Aryan Research III 6 pp. 4 to 13

૨ Lüdders list of Brahmi Inscriptions N0. 1112

વૈષ્ણુવ સાહિત્યના ભાગવત સંપ્રદાય સાથે આ લેખનો સંબન્ધ એ માર્ગના ઇતિહાસ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ નાખેછે. આ[1] લેખનો ‘એન્તેલ્લીકીન’ એ ‘બેકટ્રીઆિક’ સીક્કાઓનો ‘એન્ટેલીકેડીસ’. એ રાજાના સમય ઉપરથી તથા એ લેખના અક્ષરો ઉપરથી, એ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના પ્રથમ ભાગનો લેખ છે એમ નિઃશંક સિદ્ધ થયુંછે.

રજપૂતાનામાં ઘોસંડી પાસે મળી આવેલા લેખમાં ભગવાન સંકર્ષણુ અને વાસુદેવનો પૂજા શિલા પ્રાકાર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ લેખ દુર્ભાગ્યે ત્રુટિત સ્થિતિમાંજ મળી આવ્યોછે. અક્ષરો ઉપરથી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ નો આ લેખ મનાય છે.[2]

ઉપરોક્ત વિદિશાના ગરૂડધ્વજવાળો લેખ જે ધ્વજસ્તમ્ભ ઉપર મળી આવ્યો છે; તેની આસપાસ ખોદકામ કરીને શોધ કરતાં, રા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણુ ભાંડારકરને, એ સ્થળે વાસુદેવનાં મન્દિરની, દિવાલના પાયા વગેરે, નિશાનીઓ મળી છે. ઉપરોક્ત લેખ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ની આસપાસનો છે અને મન્દિર તેથી જૂના કાળનું અર્થાત્ લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ નું દે. રા. ભાંડારકરને જણુાય છે.[3]

---

૧ આ લેખ વૈષ્ણુવ માર્ગના ઇતિહાસમાં એટલો ઉપયોગી છે કે એ લેખ જે ભાષામાં જેવી રીતે છે; તેવીજ રીતે દેવનાગરી લિપિમાં અહિં આપવાનું યોગ્ય જણુાય છે:—

(१) देवदेवस वा (सुदे) वस गरुडध्वजे अयं (२) कारिते इ (ओ) हेलीओडोरेण भाग (३) वतेन दीयस पुत्रेण तक्षशीलाकेन (४) योनदूतेन आगतेन महाराजस (५) आन्टलीकीटस्य उप (म्) ता सकासं राणो (६) कोशीपुत्रस भागभद्रस त्रातारस (७) वासिना (मद्ध) देशे नैराजेन (नव्) वध (म्) मान (उ) सा (सनाय).

त्रीणि अमुतपदानि, सुअनुत्थितानि
नयन्ति स्वग दम चाग अप्रमाद:

Lüdders list of Brhami Inscriptions No. 669.

૨ Lüdders list of Brahmi Inscriptions No. 6.

૩ જુઓ Archæological Survey of India Annual Report. 1913. 14. Part 1 Page 18

ચીતોડગઢથી આઠ મૈલ દૂર આવેલા નગરી (જૂનું માધ્યમિકા) ગામના ખંડેરમાં હાથીવાડા નામની જે જૂની જગ્યા છે તે, ઉપર ઘોસંડીના લેખમાં કહેલો વાસુદેવ અને સંકર્ષણનો પૂજાશિલાપ્રાકાર છે. અને ઘોસંડીના લેખની શિલા આ સ્થળે મૂળ હતી માટે અહિં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦–૨૫૦ માં વાસુદેવ અને સંકર્ષણનું મન્દિર હતું એમ રા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકર કહે છે.[૧]

આ રીતે ઇ. સ. પૂર્વે બીજા અને ત્રીજા શતકમાં વાસુદેવનાં મન્દિરો હોઇને એની પૂજાનો બ્હોળો પ્રચાર હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

ભૂતકાળમાં આથી ઊંડા ઊતરતાં ભક્તિમાર્ગ સંબન્ધી કોઇ લેખ મળી આવેલો દેખાતો નથી. પણ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક માટે એ શતકમાં વાસુદેવપૂજા પ્રચલિત હતી એમ સિદ્ધ કરે એવાં તત્કાલિન સાહિત્યનાં ચોક્કસ પ્રમાણો છે. પ્રખ્યાત ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ માં રાજ્ય કરતો હતો. એના દરબારમાં એલચી તરિકે ઘણા વર્ષ સુધી રહી ગયેલા યવન (ગ્રીક) લેખક મેગેસ્થીનસે એ વખતમાં આ દેશમાં પ્રચલિત ધર્મો વિષે બોલતાં કહ્યું છે કે "હિંદી શૌરસેની પ્રજામાં 'હીરેકલીસ' પૂજાયછે. આ શૌરસેની પ્રજાના દેશમાં બે મોટાં શહેરો છે—'મેથેરા' અને 'કલીસોબોરા' અને એ પ્રદેશમાં જોબેરસ નદી વહેછે." મેગેસ્થીનીસની આ જોબેરસ નદી એ જમના, એનું મેથોરા એ આપણું મથુરા અને શૌરસેની પ્રજા એ શૂરસેન ક્ષત્રિયો. મથુરાના શૂરસેન ક્ષત્રિયો પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ બધું આમ મળી રહેતું હોય તો મેગેસ્થીનીસના હીરેકલીસ તે મથુરાના કૃષ્ણજ હોવા જોઇએ. અને વિદ્વાનો એ અર્થમાં સંમત છે.

લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનું ગણાય એવું એક બીજું પણ પ્રમાણ છે. બૌદ્ધ ધર્મના જૂના ગ્રન્થ પાલીનિદ્દેશમાં એ વખતે આ દેશમાં કયા કયા ધર્મો પ્રચલિત હતા એનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે– "આજીવકના અનુયાયીનો દેવ આજીવક છે, નિગ્ગંથોનો નિગ્ગંથ

---

૧ Progress Report Archæological Survey of India. Western Circle 1916 P. 5 6.

છે, જટિલના અનુયાયીનો જટિલ છે, પારિભાજકના અનુયાયીનો પારિભાજક છે, અવરુદ્ધકના અનુયાયીનો અવરુદ્ધક છે, અને હાથી, ઘોડો, ગાય, કાગડો, શ્વાન, વાસુદેવ, બલદેવ, મણિભદ્ર, અગ્ગીનાગ, સુવર્ણ, યક્ષ, અસુર, ગન્ધર્વ, મહારજસ્, છન્દ, સૂર્ય, ઈન્દ્ર, બ્રહ્મા, દિશા વગેરેના અનુયાયીઓનો અનુક્રમે હાથી, અશ્વ, ગાય, કાગડો, શ્વાન, વાસુદેવ, બલદેવ, વગેરે તે તે દેવ છે." [૧]

બૌદ્ધો વાસુદેવ મતનાં વિરોધી હોવાથી, ઉપલા ઉતારામાં, વાસુદેવ પૂજા અને બલદેવ પૂજાને હાથી, શ્વાન અને કાગડાની પૂજા સાથે ગણાવે છે. તે ગમે તેમ હોય પણ બૌદ્ધોને ગણાવ્યા વગર ન ચાલે એટલો એ ધર્મ એ વખતે પ્રચલિત હતો. બાકી આ નિર્દેશના લેખકને એ વખતે સ્વપ્ન પણ ક્યાંથી હોય કે જેનો પોતે આજ તિરસ્કાર કરે છે તેજ વાસુદેવપૂજાનો ધર્મ પોતાના પ્રિયધર્મને તથા બીજા માર્ગોને દબાવીને એક કાળે આ દેશમાં વ્યાપક થઇ રહેશે.

હવે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનું એક ચોક્કસ પ્રમાણ જોઇએ. ભગવાન પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં **वासुदेवार्जुनाभ्यांवुन्** ૪-૩-૯૮ એ સૂત્રમાં વાસુદેવ અને અર્જુન બેયનો ઉલ્લેખ છે. આ સૂત્રમાંના વાસુદેવ શબ્દના અર્થ ઉપર પ્રાચીન કાળમાં તથા આધુનિક કાળમાં બહુ વિચાર થયો છે. આ ચર્ચાની શરૂઆત પતંજલીએ કરી છે. મહાભાષ્યમાં આ સૂત્રનું ભાષ્ય કરતાં પતંજલી પૂર્વ પક્ષ કરે છે કે ઉપલાં સૂત્રની શી જરૂર છે? **गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो वहुलं वुञ्** ૪-૩-૯૯ એ સૂત્રથીજ વાસુદેવક રૂપ બરાબર સિદ્ધ થઇ શકે છે કારણ કે વાસુદેવ ક્ષત્રિયનું નામ છે. અને પછી સમાધાન કરતાં કહેછે કે "વાસુદેવનું નામ પ્હેલાં મૂકવું જોઇએ એમ બતાવવા આ સૂત્ર હશે, અથવા આ (વાસુદેવ) નામ ક્ષત્રિયનું નથી 'પણ દેવતાવિશેષનું છે' (संज्ञैषा तत्रभवत:)" અહિં તત્ર ભવાન્ શબ્દનો શું અર્થ ? સાધારણ રીતે એ શબ્દ માનપૂજ્યભાવ દર્શાવવા વપરાય છે. અને પૂજ્યતમ તો ઇશ્વરજ હોવાથી ઇશ્વર માટે પણ વાપરી શકાય. વળી મહાભાષ્યના તથા અષ્ટાધ્યાયીના સર્વ ટીકાકારોએ અહિં વાસુદેવ શબ્દનો તથા ભગવાન પતંજલીના

---

[૧] Encyclopedia of Indo Aryan Research III, 6 p. 5

તત્ર ભવાન્ શબ્દનો અર્થ દેવતા વિશેષ કર્યો છે, ભગવાન પતંજલીએ પોતે (૪-૨-૨૫ સૂત્રના ભાષ્યમાં) પ્રજાપતિ માટે આવીજ રીતે (संज्ञैषा तत्रभवतः) તત્રભવાન્ શબ્દ વાપર્યો છે. આ સર્વ ઉપરથી ઘણા વિદ્વાનો કહેછે કે આ સૂત્ર અને આ ભાષ્ય જોતાં પતંજલીના વખતમાં તથા પાણિનિના પોતાના વખતમાં પણ વાસુદેવ પૂજા પ્રચલિત હતી, એમ ચોકકસ જણાયછે. કારણ કે પતંજલી જે કહે છે તે પોતાના ઘરનું નથી કહેતા પણ પાણિનિનો શું આશય છે તે કહે છે. અને પાણિનિનો એવો આશય હતો એ એણે પંરપરાથી જાણ્યું હશે. વળી પતંજલી કહેછે તેમ જો પાણિનિના મનમાં વાસુદેવ શબ્દની દેવતાવિશેષવાચકતા ન હોય તો એ સૂત્રજ નકામું થઈ જાયછે, અને ભગવાન પાણિનિ નકામું સૂત્ર લખે એ તો માનીજ ન શકાય. માટે પાણિનિના વખતમાં વાસુદેવ દેવ મનાતા હતા એ નિઃસંશય. પાણિનિ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકના મધ્ય ભાગથી અર્વાચીન નથી એમ વિદ્વાનોને સર્વાનુમતે મનાય છે. એથી પ્રાચીન હોય તો ભલે.

આ રીતે શિલાલેખો, પતંજલી, પાણિનિ, મેગેસ્થેનીસ અને નિર્દેશ એ બધાં તદ્દન જુદી જુદી જાતનાં પરસ્પર સ્વતન્ત્ર અને નિઃશંક પ્રમાણોથી ચોક્કસ સાબિત થાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે પ્હેલા, બીજા, ત્રીજા અને ચોથા શતકમાં વાસુદેવપૂજા પ્રચલિત હતી.

વાસુદેવપૂજા વૈદિક સાહિત્યમાં દેખાતી નથી. ભક્તિવૃત્તિ વેદમાં છે અને શ્વેતાશ્વતરમાં તો ગીતા જેવો સાંખ્યયોગના મિશ્રણવાળો ભક્તિ માર્ગજ છે પણ વાસુદેવપૂજા નથી. મહાભારતમાંજ એનું પ્રથમ દર્શન થાય છે. નારાયણીય પર્વમાં વાસુદેવપૂજાનો માર્ગ સવિસ્તર વર્ણવેલો છે. ત્યાં નારાયણ, હરિ, વગેરે પેઠે વાસુદેવ શબ્દ ઇશ્વરના નામ તરિકેજ વપરાયોછે; પણ એ સિવાય મહાભારતમાં સર્વત્ર અર્જુનને ગીતાનો ઉપદેશ કરનાર તથા એના સારથી વૃષ્ણિવંશના ક્ષત્રિય વીરના નામ તરિકે પણ વપરાયેલછે. વાસુદેવ શબ્દના આ બે પ્રકારના ઉપયોગને પરસ્પર કાંઇ સંબન્ધ નથી, અર્થાત્ ક્ષત્રિય વાસુદેવ અને દેવદેવ વાસુદેવ ભિન્નભિન્ન છે; પ્રાચીન કાળમાં વાસુદેવ નામના કોઇ ક્ષત્રિય વીર થઇ

ગયેલા એ ખરૂં, પણ ઈશ્વરના નામ તરિકે વાસુદેવ શબ્દ એથી સ્વતન્ત્ર રીતે પ્રાચીનતર સમયથી, કે તત્સમકાળથી વપરાતો, અને પાછળથી એ બે વાસુદેવની એકતા થઇ ગઇ એમ કેટલાકનું કહેવું છે. એ લોકો કહેછે કે ઉપરોક્ત પાણિનિના સૂત્રના ભાષ્યમાં 'વાસુદેવ પદ અહિં દેવતા વાચક છે,' અર્થાત્ ક્ષત્રિય વાચક નથી એમ પતંજલી કહેછે, માટે દેવદેવ વાસુદેવથી ક્ષત્રિય વાસુદેવ જુદા હતા એવો પતંજલીનો અભિપ્રાય જણાય છે. પણ આ મત ભ્રમયુક્ત છે, કારણ કે ઉપર કહેલા ત્રણ લેખોમાંથી બે લેખોમાં અને નિદેશમાં વાસુદેવ અને સંકર્ષણનું સાથે સ્મરણ કર્યું છે અને પાણિનિના સૂત્રમાં વાસુદેવ અને અર્જુનનું સાથે સ્મરણ છે. હવે ભક્તિમાર્ગના સમગ્ર સાહિત્યમાં તથા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અર્જુન અને સંકર્ષણના સંબન્ધવાળા વાસુદેવ એકજ છે. માટે દેવદેવ વાસુદેવ અને ક્ષત્રિય વાસુદેવ એકજ હોવા જોઇએ. પુરાણો તથા મહાભારત, એ બે વાસુદેવની એકતા માટે કોઇ સ્થળે લેશ પણ શંકા કરતાં નથી; પણ જોરથી, ક્ષત્રિય વાસુદેવજ દેવદેવ હતા એમ ઉપદેશે છે. હવે પતંજલીના શબ્દોનો વધારે વિચાર કરીએ. વાસુદેવ ક્ષત્રિય હોવાથી એ શબ્દ ક્ષત્રિયનું નામ ગણાય અને ૪-૪-૯૯ સૂત્રથી વાસુદેવક સિદ્ધ થઇ શકે, પણ વાસુદેવ સર્વત્ર દેવ તરિકે પૂજાતા હોવાથી એ શબ્દ દેવનું નામ પણ ગણાય, માટે જુદાં સૂત્રની જરૂર છે એવો પતંજલીનો અભિપ્રાય એના શબ્દોમાંથી સ્પષ્ટ રીતે નીકળે છે અને એ અર્થ સાહિત્યને અનુકૂળ છે. આ રીતે જોતાં એમ લાગેછે કે પ્રાચીનકાળમાં થઇ ગયેલા વાર્ષ્ણેય વાસુદેવ પાણિનિના અને પતંજલીના વખતમાં દેવ તરિકે પૂજાતા હતા.

વાસુદેવપૂજાની ઉત્પત્તિ અને ગીતાનો સમય.

ઇ. સ. પૂર્વેના ચાર સૈકાઓમાં આપણા દેશમાં પ્રચલિત વાસુદેવપૂજા શી રીતે ઉત્પન્ન થઇ? એ બાબતનો વિચાર કરતાં મહાભારતમાં વાસુદેવ પૂજાનો જે વિકાસક્રમ દેખાયછે તે ઉપરથી એમ લાગેછે કે આ વાસુદેવ પૂજાનું મૂળ ભગવદ્ગીતા છે. જે વખતે વૈદિક કર્મો ઉપરની લોકોની શ્રદ્ધા શિથિલ થઇ ગઇ હતી. યજ્ઞોમાં થતી હિંસાથી સહૃદય હૃદયો કંટાળ્યાં હતાં,

અને એ હિંસાત્મક યજ્ઞોની પરલોકસાધકતા ઉપર શંકાની નજરે જોતાં હતાં. જે વખતે કર્મ, પ્રજા અને ધન એ ત્રણેને નિરર્થક માનીને નિર્વિણ્ણ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ભિક્ષાચર્યા કરવા લાગ્યા હતા, જે વખતે યોગ અને તીવ્ર તપશ્ચર્યાનો બહુ પ્રચાર થઇ ગયો હતો, સ્થળે સ્થળે ત્યાગીઓ યોગીઓ અને તપસ્વીઓનાં ઝુંડો દેખાતાં હતાં. જે વખતે ત્યાગનો પવન એટલો વધી ગયો હતો કે ઘણાઓને સમાજના સંરક્ષણ માટે ચિન્તા થતી.[1] જે વખતે વિચારનું વાતાવરણ સ્વતન્ત્ર હતું. માત્ર દેહમાંજ પર્યાપ્તિ માનનારાઓના મતથી આરંભી પરમાત્મા સિવાય વિશ્વના કોઇ પણ પદાર્થને ન માનનારાઓના મત સુધીના જુદી જુદી જાતના અનેક મતો સામાન્ય જનસમૂહના ચિત્તને ભમાવી દેતા હતા. જે વખતે આત્મા અને ઇશ્વરને માન્યા વગર માત્ર સંપૂર્ણ નીતિ પાળવાથીજ નિર્વાણ મળેછે, એવો નીતિવાદ લોકમાં પ્રસરવા લાગ્યો હતો.[2] બૌદ્ધ અને જૈનધર્મ પણ આ વિચાર સરણીનાં મુખ્ય દ્રષ્ટાન્તો છે. જે વખતે સામાન્ય લોકની સ્થિતિ અત્યન્ત કફોડી થઇ ગઇ હતી; કારણકે શુષ્ક તર્કોથી સામાન્ય હૃદયને સન્તોષ થતો નથી, યોગ તપશ્ચર્યા અને ત્યાગ ને સંસારીઓ શું કરે? માત્ર નીતિ ઉપર ઝઝુમવા જેટલું સામાન્ય લોકમાં બળ હોતું નથી, અનીતિનો તો પ્રશ્નજ ન્હોતો, ઉપનિષદ્‌ના ઊંડા તત્ત્વ વિચારો અને નિષ્ક્રિય નિરંજન બ્રહ્મ તો ઘણાઓને અગમ્ય રહે એ સ્વાભાવિક છે. જે વખતે જનસમાજની આવી દોલાયમાન સ્થિતિ હતી, કોઇ નવા આશ્વાસક સર્વસંગ્રાહી ધર્મની જે વખતે ખરી જરૂર હતી, તે વખતે ભગવાન વાસુદેવે નવા ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો, જેમાં સ્વતન્ત્ર વિચારો હતા, છતાં પરંપરાનો ઉચ્છેદ ન હતો. પરંપરાને જાળવીને, જૂના વિચારોને નવું રૂપ આપીને, એમાં ખૂટતું ઉમેરીને, અને જુદા જુદા વિચારોનાં ઉચ્ચતમ તત્ત્વોને એકત્ર કરીને એમણે નવા ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. ભગવાન વાસુદેવે કર્મ તથા નીતિ સાથે ઉપનિષદ્ સાંખ્ય અને યોગનાં ઉત્તમ તત્ત્વોને ગુંથીને યોજેલો, નિષ્કામ ભક્તિમાર્ગનો નવો ધર્મ તરતજ લોકપ્રિય થવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ઉપદેશની આકર્ષકતાથી ઉપદે-

---

૧ જુઓ મહાભારત—જરત્કારુનું આખ્યાન

૨ આવા તર્કો મહાભારતમાં અનેક સ્થળે દેખાય છે.

શક માટે અસાધારણ માનવૃત્તિ કેટલાકના હૃદયમાં જાગી. મનુષ્ય સ્વભાવને અનુસરી કાલક્રમે એ માનવૃત્તિ પૂજ્ય ભાવમાં બદલાઇ ગઇ અને થોડા વખતમાં ગીતાના ભગવાન વાસુદેવ પરમેશ્વર તરિકે પૂજાવા લાગ્યા.[૧] અને આ દેશના ઇતિહાસમાં અથવા ખરી રીતે દુનીઆના ઇતિહાસમાં પ્હેલો ઇશ્વરાવતાર વાસુદેવમાં મનાયો. અને ક્રમેક્રમે વાસુદેવે ઉપદેશેલા ધર્મને બદલે એની પૂજાનો ધર્મ પ્રચારમાં આવ્યો. વાસુદેવ પૂજાનો ધર્મ શરૂઆતમાં જે ક્ષત્રિય જાતિમાં વાસુદેવ જન્મ્યા હતા તે સાત્ત્વત જાતિમાં વધારે ચાલતો. આ સાત્ત્વત ભક્તોને વાસુદેવ ઉપરની પૂર્ણ ભક્તિમાંથી એના નિકટના સંબન્ધીઓ ઉપર કુદરતી રીતે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઇ. અને વાસુદેવના ભાઇ સંકર્ષણ, પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન તથા પૌત્ર અનિરૂદ્ધ પણ પૂજાવા લાગ્યા. આ ભક્તોએ વાસુદેવમાં પરમાત્મબુદ્ધિ, સંકર્ષણમાં જીવબુદ્ધિ, પ્રદ્યુમ્નમાં મનબુદ્ધિ અને અનિરૂદ્ધમાં અહંકારબુદ્ધિ કરીને વાસુદેવની ઐતિહાસિક સૃષ્ટિને પરમાત્મા સાથે સંબદ્ધ આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સાથે જોડી દીધી. ભગવાન વાસુદેવે, ગીતામાં, પોતાના પૂર્વજન્મો પોતે જાણે છે એમ કહ્યું છે. હવે વાસુદેવ ઇશ્વરાવતાર મનાતાં એના પૂર્વજન્મો હોય તો એ અવતારજ હોવા જોઇએ એમ તર્કથી વાસુદેવના પૂર્વાવતારો એટલે વિષ્ણુના વાસુદેવ પ્હેલાંના અવતારોની માન્યતા પ્રગટ થઇ. વળી 'એકજ સત્‌ને વિપ્રો જુદી જુદી રીતે કહે છે; અગ્નિ, મિત્ર, વરૂણ, સુપર્ણ વગેરે નામથી' આ ઋગ્મન્ત્રનો જુદા જુદા દેવોની એકતાનો વિચાર ઉપનિષદ્ અને મહાભારતના કાળમાં સંપૂર્ણ રીતે વિકસ્યો હતો. અને એ વિચારને અનુસરી એ વખતના જુદા જુદા ભક્તસંઘોના મુખ્ય સૌમ્ય દેવો—નારાયણ અને વિષ્ણુ—ની પણ આ વાસુદેવ સાથે એકતા થઇ

૧ ભગવાન વાસુદેવ પરમેશ્વર હતા કે નહિં, તેમજ ઇશ્વરનો અવતાર થઇ શકે કે નહિં, એ મ્હોટા પ્રશ્નોને અડવાની ઇચ્છા નથી. અહિં તો લોકોમાં ભગવાન વાસુદેવનું ઇશ્વરત્વ કેમ મનાતું ગયું એ ઇતિહાસજ દર્શાવ્યો છે. ભગવાન વાસુદેવને લોકોએ પ્હેલાં ન ઓળખ્યા હોય એ સંભવિત છે જુઓ નીચેનો ભાગવતનો શ્લોક—

दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपि
यत्संवसन्तोऽपि न विदुर्हरिं मीना इवोडुपम्

ગઇ. વાસુદેવ પૂજાના વિકાસનો આ ક્રમ મહાભારતમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. શિશુપાલવધપર્વમાં કૃષ્ણ માટે બહુ માન શરૂ થયાનું ઉદાહરણ મળેછે. ભીષ્મ વગેરે એની પૂજ્યતા સિદ્ધ કરેછે અને શિશુપાલ એનો અસ્વીકાર કરેછે. અહિંથી આરંભાઇને ઉપરં કહેલા વિકાસનાં જુદાં જુદાં પગથીયાં જુદે જુદે સ્થળે મળેછે. મહાભારતમાં અનેક સ્થળે કૃષ્ણ યોગીશ્વર છે એમ સાબિત કરવાનો યત્ન થાયછે; તો બીજે અનેક સ્થળે એને ધર્મના પુત્ર ઋષિ નારાયણનો અવતાર ઠરાવવાનો યત્ન થાયછે. પછી અવ્યક્તથી પર આદિપુરૂષ, નારાયણનો, વાસુદેવ અવતાર છે એમ કહે છે; અને છેવટ એ પોતેજ પરમાત્મા છે એમ પણ ઉલ્લેખ મળેછે. પણ સંકર્ષણ પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધની પૂજાની વાત તો શાન્તિપર્વના નારાયણીય પર્વ પ્હેલાં કયાંય દેખાતી નથી. એ પર્વમાં તો ઉપર કહ્યો તેટલો પૂરો વિકાસ નજરે પડેછે. નારાયણીય પર્વમાં ભાગવત અથવા પાઞ્ચરાત્ર ધર્મના નીચેના સિદ્ધાન્તો દેખાય છે. "વાસુદેવજ પરમપુરૂષ નારાયણ પરમાત્મા છે, સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા છે, સર્વ પ્રાણીઓનો, સર્વ જગત્નો એજ સૃષ્ટા છે. સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ એની મૂર્તિઓ છે. સંકર્ષણ જીવરૂપ, પ્રદ્યુમ્ન મનરૂપ અને અનિરૂદ્ધ અહંકારરૂપ છે. હંસ, કૂર્મ, મત્સ્ય, વારાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથિ રામ, કૃષ્ણ અને કલ્કિ. આ દશ એના અવતારો છે. ભગવાન કૃષ્ણ એપ્રકરણના ૧૬૯ મા અધ્યાયમાં કહેછે કે "હું નારાયણ કહેવાઉં છું; હુંજ વિષ્ણુ કહેવાઉં છું." વાસુદેવ પૂજાના આ બધા સિદ્ધાન્તો એક સાથે નહિં સ્વીકારાયા હોય. નારાયણીય પર્વ ઉપરથી પણ એમજ લાગેછે. એ પર્વના ૧૭૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યુંછે કે "એની ઉપાસનામાં કોઇ વખત કેવળ વાસુદેવની, કોઇ વખત વાસુદેવ અને સંકર્ષણની, કોઇ વખત વાસુદેવ, સંકર્ષણ અને પ્રદ્યુમ્નની અને કોઇ વખત વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ ચારેની ઉપાસના, અધિકાર પ્રમાણે કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે એક, બે, ત્રણ, કે ચારે વ્યૂહની ઉપાસના કરવાની વ્યવસ્થા છે."

હવે પતંજલીએ મહાભાષ્યમાં, 'પોતે જેમાં ચોથા છે એવા જનાર્દન' એમ કહ્યુંછે; ત્યાં ચારે વ્યૂહ ઉદ્દિષ્ટ હોય તો એના

વખતમાં વાસુદેવના ચાર વ્યૂહની માન્યતા સ્વીકારાઇ હતી એમ કહેવાય. આ ચારે મૂર્તિઓનાં જુદાં જુદાં મન્દિરો એ વખતે હતાં કે નહિં એ જણાયું નથી પણ એમાંથી પ્હેલા બેનાં, રામ અને કેશવનાં મન્દિરો તો હતાંજ. પાણિનિ ૨-૨-૩૪ સૂત્રના ભાષ્યમાં પતંજલીએ એક જૂનો શ્લોક ઉતાર્યો છે કે "ધનપતિ, રામ, અને કેશવના મન્દિરોમાં, ઉત્સવનાં વાદ્યો વાગે છે" ઘોસંડીના ઉપરોક્ત લેખમાં પણ સંકર્ષણ અને વાસુદેવના મન્દિરની વાત છે. નિદ્દેશમાં પણ વાસુદેવ અને બલરામની પૂજાનો ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી નિશ્ચય થાયછે કે ઇ. સ. પૂર્વે બીજા ત્રીજા અને ચોથા શતકમાં, પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયના ચાર વ્યૂહમાંથી બે વ્યૂહ વાસુદેવ અને સંકર્ષણની ભક્તિ તો પ્રચલિત હતીજ અને બીજા શતકમાં,-પતંજલીના વખતમાં ચાર વ્યૂહની માન્યતા નવી નવી પ્રચારમાં આવી હશે. હવે ગીતામાં પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયના ચાર વ્યૂહની કે બે વ્યૂહની કાંઇ વાત નથી માત્ર એક વાસુદેવનોજ ઉલ્લેખ છે. એટલુંજ નહિં પણ પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયનાં ઉપર કહેલાં અંગોમાંથી વાસુદેવની પોતાની પૂજા વિના બીજું કોઇ પણ અંગ ગીતામાં દેખાતું નથી. નારાયણીયપર્વમાં અને મહાભારતમાં અનેક સ્થળે નારાયણ અને વાસુદેવની એકતા કહીછે. ગીતામાં એ વાત ક્યાંય નથી. વિભૂતિમાં પણ નારાયણનું નામ નથી. ગીતામાં કોઇ પણ સ્થળે નારાયણનું નામજ નથી. તેમજ મહાભારતમાં અનેક સ્થળે કૃષ્ણને વિષ્ણુનો અવતાર કહેલછે. ગીતામાં એ વાત પણ નથી. માત્ર વિભૂતિ અધ્યાયમાં જેમ રૂદ્રોમાં શંકરને તેમ આદિત્યોમાં વિષ્ણુને વિભૂતિ કહેલ છે. વિષ્ણુની આ આદિત્યરૂપતા પૌરાણિક નહિં પણ વૈદિક છે. તેમજ ૧૧ મા અધ્યાયમાં અર્જુન દેદીપ્યમાનના અર્થમાં કૃષ્ણને 'હે વિષ્ણુ' એવું સંબોધન કરેછે. ગીતામાં હંસ, કૂર્મ વગેરે પૂર્વાવતારોનું નામ પણ નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા શતકમાં જેની પૂજા પ્રચલિત હતી અને જેનું સ્મરણ વાસુદેવ સાથેજ થતું એ સંકર્ષણનું નામ વિભૂતિમાં પણ નથી. વાસુદેવનું પરમેશ્વરપણું પણ વામદેવ અને ઇન્દ્ર પેઠે શાસ્ત્રદૃષ્ટિએજ મોટે ભાગે ઉપદેશેલું છે. વામદેવ ઋગ્વેદમાં "હું મનુ છું—હું સૂર્ય છું" (अहं मनुरभवं सूर्यश्च)

એમ કહેછે; તથા કૌષીતકી ઉપનિષદ્‌માં ઇન્દ્ર, દૈવોદાસિ પ્રતર્દનને (**मामेव विजानीहि कौ. उ.**) ‘મનેજ જાણ’ એમ કહે છે. આ વાકયમાં ‘મને’ એટલે ઇન્દ્રના અન્તરમાં રહેલા પરમાત્માને જાણવાનું વિવક્ષિત છે એમ બ્રહ્મસૂત્ર કહેછે. એજ રીતે ગીતામાં પણ વાસુદેવ પોતાને એટલે પરમાત્માને શરણે જવાનું કહે છે. મતલબ કે ગીતામાં વાસુદેવ સર્વત્ર પોતાનેજ ઇશ્વર તરિકે સંબોધે છે એ વિચાર ઉપનિષદ્‌નો છે, નવો નથી. પણ ‘વાસુદેવજ સર્વ છે’ એમ ગીતામાં એક સ્થળે કહેલુંછે, એ ઉપરથી પાગ્ચરાત્ર સંપ્રદાયના બીજરૂપ વાસુદેવ પૂજાની શરૂઆત વખતેજ ગીતા રચાઇછે એમ જણાયછે. આ રીતે પાગ્ચરાત્ર સંપ્રદાયમાં ગીતાનું સ્થાન જોતાં એમ લાગેછે કે નારાયણીય પર્વ, પતંજલી. ઉપર કહેલા લેખો, નિર્દેશ અને પાણિનિથી એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકથી ભગવદ્ગીતા બહુ પ્રાચીન છે. પાણિનિમાં વાસુદેવ અને અર્જુનનું સાથે સ્મરણ છે તથા વાસુદેવ શબ્દ દેવતા વાચક છે એ ઉપરથી પણ ગીતા પાણિનિ પ્હેલાં થઇ હોવી જોઇએ એમ અનુમાન થાયછે. કારણ કે વાસુદેવ અર્જુનનો યોગ અને વાસુદેવનું દેવત્વ એ બે વિચારોના સહયોગનું મૂળ ગીતા સિવાય અન્યત્ર મળવું કઠણ છે. એ ગમે તેમ હો પણ પાગ્ચરાત્ર સંપ્રદાયમાં ગીતાના સ્થાન ઉપરથી તો નિઃસંદેહ નિર્ણય થાયછે; કે ગીતા ઈ. સ. પુર્વે ચોથા શતક પ્હેલાં રચાઇ છે. અને ગીતાથીજ વાસુદેવપૂજા અને ભકિતમાર્ગ એ બે તત્ત્વો ઉપર બંધાયેલો વૈષ્ણવ ધર્મ ચાલ્યો છે.

ગીતાનું સાહિત્યમાં સ્થાન.

આપણે વાસુદેવના ઉપદેશરૂપ ભગવદ્ગીતાને ભક્તિમાર્ગના મૂળરૂપ ગણી, એના સમય માટે ઉપર એક રીતે વિચાર કર્યો. હવે બીજી રીતે એ વિચારની કસોટી કરી જોઇએ. ભગવદ્ગીતા ઉપર જે અસંખ્ય ટીકાઓ તથા ભાષ્યો થયાં છે, તેમાં પ્રાચીનતમ ભાષ્ય શંકરાચાર્યનું ઉપલબ્ધ છે. ભગવાન શંકરાચાર્યનો સમય ઇ. સ. ૮૦૦ થી અર્વાચીન નથી. એમણે પ્રસ્થાન ત્રયમાંના એક સ્મૃતિ પ્રસ્થાન તરિકે ગીતા ઉપર ભાષ્ય રચ્યું છે. આઠમા શતકમાં ઉપનિષદ્ અને બ્રહ્મસૂત્ર સાથે બેસવા જેટલી પ્રતિષ્ઠા ધરાવનાર ગ્રન્થ તે પ્હેલાં ઘણે સમયે રચાયો હશે. ભૂતકાળમાં આથી

ઊંડા ઊતરીને જોઇએ તો, પુરાણોમાં અને મહાભારતમાં અનેક સ્થળે ગીતામાંથી વિચારો તથા વાકયો ઉતારેલાં દેખાયછે. વૈષ્ણવ ગણાતાં પુરાણોનાં ઘણાં પ્રકરણો ગીતાનાં વિવરણ જેવાંજ છે. વળી હરિવંશ, તથા વિષ્ણુપુરાણ અને શ્રીમદ્ભાગવત જેવાં પુરાણો તો ગીતાના ઉપદેશક ભગવાન વાસુદેવના ચરિત્રનો મહિમા ગાવા માટે તથા એના ઉપદેશનું દેશકાલાનુરૂપ સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરવા માટેજ લખાયાં હોય એમ એ વાંચતાં સહજ જણાય છે. એ ગ્રન્થો પોતે પણ એમજ કહેછે. બીજાં પુરાણો પણ ઉપલા અને એવા બીજા ગ્રન્થોની પ્રવૃત્તિ કૃષ્ણમાહાત્મ્ય વર્ણવવા માટેજ છે એમ કહેછે. વર્તમાન પુરાણોનો સમય જો કે ચોક્કસ નથી પણ ૪ થી ૯ મા શતક સુધીમાં લખાયાં હશે એમ સાધારણ રીતે મનાયછે. મૂળ પુરાણ પ્રાચીનતર હશે પણ તે ઉપલબ્ધ નથી. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં, અનુશાસન પર્વમાં અને બીજે ઘણે સ્થળે ગીતાના વિવરણનો યત્ન દેખાયછે. ગીતાનુંજ અનુસન્ધાન કરનારી અનુગીતા, તથા એનું અનુકરણ કરનારી બીજી અનેક ગીતાઓ, વગેરે મહાભારતના ભાગો ગીતા પછી રચાયેલા સ્પષ્ટ દેખાયછે. ગીતાના આખા ને આખા શ્લોકો મહાભારતમાં વારંવાર ઉતારેલાછે. અનેક સ્થળે ગીતા નામથીજ અથવા 'અર્જુનને વાસુદેવે કરેલો ઉપદેશ' એ નામથી મહાભારતમાં ગીતાનું સ્મરણ કરેલુંછે. મહાભારતનો સમય જો કે ચોક્કસ નથી; પણ પ્હેલાં કહ્યું છે તેમ ઇ. સ. ૩૫૦ પ્હેલાં એ ગ્રન્થ પૂરો થઇ ગયો હશે એમ મનાયછે. બ્રહ્મસૂત્રનાં કેટલાંક સૂત્રોમાં (ब्र. सू. ૪-૨-૨૧ વગેરે) ચોક્કસ રીતે ગીતાનોજ ઉલ્લેખ છે, એમ સર્વ ભાષ્યકારો કહે છે. બ્રહ્મસૂત્રનો સમય જો કે ચોક્કસ નથી; પણ આ સર્વ ઉપરથી ગીતા ઇ. સ. ના આરંભમાં બહુ માનપાત્ર થઇ ગઇ હતી એમ જણાયછે.

હવે ભાષા, પદ્ય રચના તથા ગીતાના વિચારો ઉપરથી એના સમય માટે શું અનુમાન નીકળેછે એ જોઇએ. ભગવદ્ગીતા મહાભારતનોજ એક ભાગ છે. અને ગીતા સહિત આખા મહાભારતની ભાષા આર્ષ એટલે કાલિદાસ વગેરે કવિઓની ભાષાથી જૂની અને વૈદિક ભાષાથી અર્વાચીન-એ બેના વચગાળાની-છે. અલબત્ત ગીતાની ભાષા મહાભારતની સૌથી સુન્દર અને મધુર પણ પ્રૌઢ ભાષાનો નમુનો છે. આજ

નિયમ ગીતાની પદ્ય રચનાને લાગુ પડેછે. આખા મહાભારતની ભાષા તથા પદ્ય રચનામાં કેટલાક જૂના વૈદિક અંશો છે; જે ગીતામાં સવિશેષ દેખાય છે, ર જેવા વૈદિક અવ્યયો તથા भाषा, ब्रह्म, योग, सांख्य, आत्मा વગેરે શબ્દો પ્રાચીન અરૂઢ અર્થમાં વપરાયા છે. તેમજ नमस्कृत्वा सेनानीनां જેવા અપાણિનીય પ્રયોગો છે. પદ્ય રચના જોઇએ તો અનુષ્ટુપ્ છન્દમાં પણ સર્વત્ર કાવ્ય સાહિત્યનો નિયમ જળવાયો નથી. અને ચારચરણી છન્દોમાં તો ઘણી વાર ચારે ચરણો એકજ વૃત્તનાં નથી હોતાં. એકજ શ્લોકમાં એક ચરણ ઇન્દ્રવજ્રાનું તો બીજું ઉપેન્દ્રવજ્રાનું ત્રીજું શાલિનીનું અને ચોથું કોઇ ચોથા છન્દનું હોય એવા ઘણા દાખલા છે. આ અનિયમિતતાથી ગીતાના ચાર ચરણી શ્લોકો કાવ્ય સાહિત્યના ઉપજાતિને મળતા નહિં પણ વૈદિક ત્રિષ્ટુપ્‌ને વધારે મળતા લાગે છે. કઠ, મુણ્ડક અને શ્વેતાશ્વતર જેવાં ઉપનિષદોમાં પણ આ જાતની પદ્ય-રચના છે. આ રીતે ભાષા અને પદ્ય રચના ઉપરથી ગીતા કાવ્ય સાહિત્યના આરંભ પહેલાં અને વૈદિક સાહિત્યના અન્ત વખતે રચાઇ હોય એમ જણાયછે.

હવે ગીતાના વિચારો જોઇએ, બ્રહ્મનું અને આત્માનું સ્વરૂપ એ બેનું ઐક્ય, જ્ઞાનીની પાપપુણ્યથી નિર્લેપતા, સર્વભૂતમાં આત્મદર્શન વગેરે વિચારો ગીતામાં ઉપનિષદોમાંથી ઉતરેલાછે. છાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યકનાં કેટલાંક ગદ્યોની છાયા ગીતાનાં પદ્યોમાં દેખાયછે. અને કઠ, મુણ્ડક, તથા શ્વેતાશ્વતર જેવાં પદ્યમય ઉપનિષદોમાંથી તો ઘણા અર્ધા અને આખા શ્લોકો ગીતામાં અક્ષરશઃ ઉતારેલા છે. આ ઉપરથી ગીતા ઉપનિષદો પછી રચાઇછે, એમ નિશ્ચય થાયછે. પણ ગીતા અને કઠ, મુણ્ડક તથા શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદો એ બે વચ્ચે કાળનું બહુ અન્તર લાગતું નથી; કારણ કે આ ઉપનિષદો અને ગીતામાં ઘણું સામ્ય છે. એટલી સમાનતા જૂનાં ઉપનિષદો સાથે ગીતાને નથી. ગીતા આખીય કૃષ્ણાર્જુન સંવાદ રૂપ છે; કઠોપનિષદ્ આખુંય યમનચિકેતાના સંવાદ રૂપ છે; ગીતામાં ભગવાન પોતાને 'હું કાળ છું' એમ કહેછે. કઠમાં નચિકેતાનો ઉપદેશક યમ-કાળજ છે. જૂનાં ઉપનિષદોમાં સાંખ્ય અને યોગની વાત નથી;

આ ઉપનિષદોમાં તથા ગીતામાં છે. શ્વેતાશ્વતરમાં અને ગીતામાં માયા શબ્દ સમાન અર્થમાં છે, જે શબ્દ જૂનાં ઉપનિષદોમાં નથી.

ઉપનિષદો સાથેની આ સરખામણી ઉપરથી એમ જણાયછે કે બૃહદારણ્યક વગેરે જૂનાં ઉપનિષદો કરતાં અર્વાચીન, અને મહા નારાયણ, મૈત્રાયણ, માણ્ડુક્ય વગેરેની પ્હેલાં એટલે કઠ, મુણ્ડક વગેરેના સમાન કાળમાં ગીતા રચાઇ છે; કારણ કે મહા નારાયણમાં વાસુદેવ, નારાયણ, અને વિષ્ણુની એકતા કહી છે તે ગીતામાં નથી; તેમજ માણ્ડુક્યના વેદાન્તના વિચારો ગીતાથી આગળ વધેલા છે.

હવે ગીતા સાથે સાંખ્ય અને યોગનો સંબન્ધ જોઇએ. પુરૂષ અને પ્રકૃતિ બેયની અનાદિતા, પ્રકૃતિનાં ૨૪ તત્ત્વો, વૈરાગ્ય તથા અભ્યાસથી ચિત્તનિરોધ તથા આસન પ્રાણાયામ જેવાં યોગનાં અંગો વગેરે આધુનિક સાંખ્યશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્રનાં કેટલાંક તત્ત્વો ગીતામાં છે. પણ આધુનિક, ઇશ્વરકૃષ્ણ (ઇ. સ. ત્રીજું શતક) ની કારિકામાં કહેલાં સાંખ્યમાં પુરૂષ અને પ્રકૃતિ બેજ તત્ત્વો છે; જ્યારે ગીતાના સાંખ્યમાં સર્વભૂતોમાં સમાન રહેલો પરમ પુરૂષ, ત્રીજું તત્ત્વ છે. વળી ગીતામાં સાંખ્યપ્રોક્ત તરિકે કર્મનાં પાંચ કારણો કહ્યાં છે જે આધુનિક સાંખ્યમાં નથી. તેમજ યોગશાસ્ત્ર (પાતંજલ સૂત્ર ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦) નાં આઠે અંગો ગીતાના યોગમાં નથી; યોગશાસ્ત્રનું ધ્યાન અને ગીતાનું ધ્યાન સમાનાર્થક નથી. વળી યોગશાસ્ત્રમાં અને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં દૃષ્ટાની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ એજ એનો મોક્ષ ગણાયછે. જ્યારે ગીતાના સાંખ્યમાં પુરૂષ અન્તે પરમ પુરૂષ ને પ્રાપ્ત થાયછે; અને ગીતાનો યોગી સર્વભૂતોમાં આત્માને જુએછે તથા અન્તે પરમાત્મા સાથે એકત્વ પ્રાપ્ત કરેછે. વળી સાંખ્ય અને યોગ શબ્દોજ ગીતામાં સર્વત્ર એકજ અર્થમાં વપરાયા નથી. કવચિત્ સાંખ્ય દર્શન અને યોગ દર્શનના અર્થમાં, કવચિત્ જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને કર્તવ્યદૃષ્ટિના અર્થમાં તો કવચિત્ સંન્યાસ અને પ્રવૃત્તિના અર્થમાં એમ જુદા જુદા અર્થમાં સાંખ્ય અને યોગ શબ્દો ગીતામાં વપરાયાછે. કઠ વગેરે ઉપનિષદોમાં પણ આ શબ્દો ગીતા પેઠે અરૂઢ અર્થમાં વપરાયાછે. આ બધા ઉપરથી એમ જણાયછે કે સાંખ્ય અને યોગ શબ્દો સાંખ્યશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્રના અર્થમાં રૂઢ

થયા; અને એ બેય શાસ્ત્રના વિચારોએ ઉપનિષદોના વિચારોની અસર-માંથી છુટા થઇને આધુનિક નિશ્ચિત રૂપ ધારણ કર્યું તે પ્હેલાં ગીતા રચાઇ છે. પાછળનાં પુરાણોએ સાંખ્ય અને યોગના વિચારો તે તે શાસ્ત્ર-માંથી ન લેતાં અનુકૂળતા માટે ગીતામાંથીજ લીધા છે.

હવે બૌદ્ધ સાહિત્ય સાથેનો ગીતાનો સંબન્ધ જોઇએ. બૌદ્ધ ધર્મની મહાયાન શાખા ઉપર તો ભક્તિમાર્ગની-ગીતાની સ્પષ્ટ અસર થઇ છે એ નિર્વિવાદ છે. પણ તે પ્હેલાંના પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર ગીતાની ખાસ અસર નથી દેખાતી; તેમજ ગીતા ઉપર એ સાહિત્યની કોઇ જાતની અસર નથી. ગીતામાં મનઃ સંયમ, ચિત્તશાન્તિ, વિતૃષ્ણતા, રાગદ્વેષ રહિતતા વગેરે જે નીતિનાં ઉચ્ચ તત્ત્વો છે તે બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી આવેલાં નથી; એ કાળમાં આ દેશના વાતાવરણમાંજ એ વિચારો હતા. ઉપનિષદોમાં, બૌદ્ધધર્મમાં, જૈનધર્મમાં તથા મહાભારતમાં ઉપરોક્ત સદ્વૃત્તના વિચારો એ વાતાવરણમાંથીજ આવ્યા છે. એ વિચારોની સર્વ ઉપર સમાન અસર છે. ગીતામાં નિર્વાણ શબ્દ છે, પણ તે બૌદ્ધ ધર્મના પારિભાષિક અર્થમાં નથી. બ્રહ્મમાં લયના અર્થમાં બ્રહ્મનિર્વાણ શબ્દ ગીતામાં છે અને ઉપનિષદ્‌માં પણ છે. ગીતામાં અહિંસા છે, પણ તે ઉપનિ-ષદોમાં જેવી છે તેવીજ. સર્વથા પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યના ઉદય પ્હેલાંના વિચારોજ ગીતામાં છે.

આપણાં પ્રાચીન ધાર્મિક સાહિત્ય (સ્મૃતિઓ ધર્મસૂત્રો વગેરે)માં ગીતાનું સ્થાન જોઇએ તો, એ સાહિત્યની ગીતા ઉપર ખાસ અસર દેખાતી નથી. મનુસ્મૃતિમાંથી શતશઃ શ્લોકો મહાભારતમાં ઉતારેલા છે. પણ ગીતામાં મનુનો એક પણ શ્લોક નથી. ઉલટું ગીતાના સાંખ્યયોગની અસર મનુમાં સ્પષ્ટ દેખાયછે. બીજું મનુસ્મૃતિમાં બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણોનાં અધ્યયન અધ્યાપન વગેરે જે કર્મો બતાવ્યાંછે તેથી તદ્દન જુદી જાતનાં કર્મો તે તે વર્ણો માટે ગીતાએ ઉપદેશ્યાંછે. વળી આપસ્તમ્બાદિ ધર્મસૂત્રોમાં બ્રાહ્મણનું સ્થાન જેટલું ઊંચું દેખાયછે તેટલું ગીતામાં નથી. ઉલટું ઉપનિષદ્‌માં જેમ પ્રવાહણ જૈવલિ " આ વિદ્યા ક્ષત્રિયો-માંજ હતી " એમ કહેછે; તેમ ભગવાન ગીતામાં આ " રાજવિદ્યા રાજર્ષિઓ જાણતા " એમ કહેછે. એ ઉપરથી ધર્મશાસ્ત્રોની ઇતર

સાહિત્ય ઉપર અસર થવા લાગી; આપણા સમાજમાં એ પરમ પ્રમાણરૂપ મનાવા લાગ્યાં; તે પ્હેલાં ગીતા રચાઇછે. 'કાર્યાકાર્ય વ્યવસ્થિતિમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપ છે' એ વાકયમાંના શાસ્ત્ર શબ્દથી ભગવાનને શું વિવક્ષિત છે એ બરાબર કળી શકાતું નથી; પણ હાલનાં ધર્મશાસ્ત્રો તો નહિંજ હોય. કોઇ પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્ર કે વેદોજ હોય તો ભલે.

અહિં સુધી પ્રાચીન સાહિત્યમાં ગીતાનાં સ્થાન સંબન્ધી આપણે જે વિચાર કર્યો તે ઉપરથી એમ લાગેછે કે એ ગ્રન્થ બૃહદારણ્યક ઐતરેય, છાન્દોગ્ય વગેરે પ્રાચીનતમ ઉપનિષદો પછી અને મહાનારાયણ, મૈત્રાયણ માણ્ડુકય વગેરે ઉપનિષદો પ્હેલાં, કઠ, મુણ્ડક, અને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદોના સમયમાં, કે તે પછી તરતજ, વેદેતર સાહિત્યના પ્રથમ ઉદય વખતે રચાયો છે. કઠ, મુણ્ડક વગેરે ઉપનિષદોનો સમય ચોક્કસ નથી. પણ સર્વ વૈદિક સાહિત્ય બુદ્ધ પ્હેલાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતક પ્હેલાંનું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં ઉપનિષદો છેલ્લાં છે. હવે ઉપનિષદોમાં કહેલી આ દેશની સામાજીક, રાજકીય અને દૈશિક પરિસ્થિતિ સાથે પ્રાચીનતમ બૌદ્ધ સાહિત્યોકત સ્થિતિ એટલી બધી મળતી દેખાયછે; કે એ બે વચ્ચે કાળનું બહુ અન્તર ન હોવું જોઇએ એમ વિદ્વાનોનો મત થાયછે. અને કઠ વગેરે પ્રસ્તુત ઉપનિષદો ઉપનિષદ્ યુગના મધ્યકાળમાં રચાયાં મનાયછે. એટલે એનો સમય તો ઇ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠા શતકની આસપાસજ હોવાનો સંભવ રહેછે.

હવે મહાભારતનો મૂળ ભાગ—પ્હેલો થર ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં રચાયો છે એમ મનાય છે. તો ગીતા, જેની ભાષા રચના અને વિચારો ઉપનિષદોને અત્યન્ત મળતાં છે, તે પણ એ વખતમાંજ રચાઇ હોય એ સર્વથા સંભવિત છે.

ભગવાન વાસુદેવ.

ભગવદ્ગીતા ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી અર્વાચીન નથી, એટલુંજ નહિં પણ ઘણું કરી ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં રચાઇ હશે એ જોયું. હવે ભગવદ્ગીતા પ્હેલાં ઘણે વખતે ભગવાન વાસુદેવ થયા હશે. એમ માનવાનાં કારણો છે. સાધારણ રીતે એ વખતે ઉપદેશકો પોતે

ગ્રન્થો લખતા નહિં, એટલુંજ નહિં પણ એની હયાતીમાં યે એના ઉપદેશો સંગ્રહી લેવાય એમ બનતું નહિં. ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશો એ મહાત્માના નિર્વાણ પછી ઘણે કાળે સંગ્રહાયાછે. ઉપનિષદુક્ત યાજ્ઞવલ્કય, ઉદ્દાલક વગેરેના ઉપદેશો પણ તે તે ઉપદેશક થઇ ગયા પછી ઘણે વખતે સંગ્રહાયાછે. અને એ કારણથી પંચાગ્નિવિદ્યા જેવી વિદ્યાએ અનેક ઉપનિષદોમાં ગુંથાઇ ગઇ છે. આજ રીતે વાસુદેવના ઉપદેશનો પણ એ મહાપુરૂષના દેહત્યાગ પછી ઘણે વખતે સંગ્રહ થયો હશે. એ ગ્રન્થની પરંપરા ઉપરથી પણ આ અનુમાનને ટેકો મળે છે. યાજ્ઞવલ્કય જનક, યમ નચિકેતા, ઉદ્દાલક શ્વેતકેતુ, યાજ્ઞવલ્કય મૈત્રેયી, વગેરેના ઔપનિષદ સંવાદ જેવો ગીતા એ પણ કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ છે. કઠ અને શ્વેતાશ્વતર તો આખાંય સંવાદાત્મક છે. બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય પણ સંવાદાત્મક છે. એ કાળે સંવાદનીજ પ્રથા હતી. આ કૃષ્ણાર્જુન સંવાદનો સંજયે સંગ્રહ કર્યો; ત્યારે એણે, એ સંગ્રહને કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ નામ આપ્યું હશે. ગીતામાં પોતામાં ભગવાન પોતાના ઉપદેશને સંવાદજ કહે છે. (धर्म्यं संवादमावयोः) "આપણો–કૃષ્ણ અને અર્જુનનો ધર્મ સંબન્ધી સંવાદ". આ પછી મહાભારતના કવિએ એ સંવાદને મહાભારતમાં ગુંથ્યો; (व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारतं) ત્યારે એણે અથવા તે પછી કોઇએ ભગવદ્ગીતા નામ આપ્યું. અર્થાત્ ગીતા આજે જે રૂપે છે તે રૂપે વ્યાસને હાંથે રચાઇ, ગુંથાઇ; તે પ્હેલાં સંજયે સંગ્રહી હતી અને એ પ્હેલાં વાસુદેવે ઉપદેશ કર્યો હતો. આ પરંપરાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઇએ તો એમ ફલિત થાય કે ગીતા રચાયા પ્હેલાં ઘણે વખતે ભગવાન વાસુદેવ થયા હોવા જોઇએ. વાસુદેવના સમય માટે બીજી વાત એ છે કે વિષ્ણુના અવતારોની પૌરાણિક પરંપરામાં બહુ જૂના કાળથી કૃષ્ણનો અવતાર બુદ્ધાવતાર પ્હેલાં મનાય છે. આ માન્યતા ખોટી હોવાનું કાંઇ ખાસ કારણ નથી. એ માન્યતા સાથે બૌદ્ધ પરંપરાનો ખાસ વિરોધ નથી. આ બધું જોતાં ભગવાન વાસુદેવ ગૌતમબુદ્ધ પ્હેલાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ પ્હેલાં થયા હોવાનો સંભવ છે. વળી જૈન સાહિત્યમાં જૈનોના ૨૩મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની પ્હેલાં અને ૨૨ મા તીર્થં-

કર નેમીનાથના સમકાલીન—પિત્રાઇ—કૃષ્ણ મનાય છે. પાર્શ્વનાથ મહાવીર પ્હેલાં ૨૫૦ વર્ષે—અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે નવમા શતકમાં થઇ ગયા મનાય છે. નેમીનાથનો સમય જૈનો તો ૮૦૦૦૦ વર્ષો પ્હેલાં માને છે. પણ જો આ કથામાં કાંઇ ઐતિહાસિક સત્યાંશ હોય તો એમાંથી એટલું સાબીત થાય, કે ભગવાન કૃષ્ણ પાર્શ્વનાથની પ્હેલાં થઇ ગયા હોવા જોઇએ. કેટલાં વર્ષો પ્હેલાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ આ ઉપરથી એટલું નિશ્ચિત કહી શકાય કે જૈન પરંપરા પણ કૃષ્ણના સમય માટેના ઉપલા વિચારને વિરોધી નથી.

હવે બીજી તરફથી જોઇએ તો ભગવાન કૃષ્ણને ૫૦૦૦ વર્ષ થઇ ગયાં એમ સાધારણ રીતે મનાયછે. સામાન્ય લોકોમાં આ માન્યતા એટલી રૂઢ થઇ ગઇછે કે એ માન્યતામાં કોઇ શંકા કરે એજ આશ્ચર્ય-કારક લાગેછે. પણ આ માન્યતાનું મૂળ તપાસતાં જ્યોતિષીઓએ આ માન્યતા ચલાવીછે. એમ જણાયછે. આર્યભટ્ટ (ઇ. સ. ૪૫૦) અને તે પછીના સર્વ જ્યોતિષીઓ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ માં કલિયુગનો આરંભ થયો છે એમ કહેછે, આ મત કયારે ઉદ્ભવ્યો અથવા એની પરંપરા કેટલી જૂની છે એ બાબતમાં તર્ક કરવાનાં કાંઇ સાધનો નથી. પણ ૧૫૦૦ વર્ષથી કલિયુગનો આરંભ ૫૦૦૦ વર્ષ પ્હેલાં મનાયછે; અને કલિયુગનો આરંભ કૃષ્ણના દેહત્યાગ પછી થયોછે એવા મહા-ભારત અને પુરાણોના ઉલ્લેખોને અનુસરી કૃષ્ણનો સમય પણ ૫૦૦૦ વર્ષ પ્હેલાં મનાયછે.

ઉપરોકત જ્યોતિષીઓની પરંપરાથી તદ્દન જુદી પડતી એક પૌરાણિક માન્યતા કૃષ્ણને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ની આસપાસ થઇ ગયેલા ઠરાવેછે. પુરાણોમાં યુધિષ્ઠિરથી આન્ધ્રવંશ સુધીના કલિયુગના રાજાઓની વંશાવળીઓ આપીછે. એ વંશાવળી સંબન્ધમાં વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે પુરાણોમાં એક સ્પષ્ટ વચન છે કે "પરિક્ષિતના જન્મથી નન્દના અભિષેક સુધીમાં ૧૦૧૫ વર્ષો થયાંછે" પરિ-ક્ષિતથી નન્દ સુધીમાં થઇ ગયેલા રાજાઓના રાજ્યકાળનાં જેટલાં વર્ષો પુરાણોમાં આપ્યાંછે તેનો ઉપરના ૧૦૧૫ સાથે જો કે મેળ ખાતો નથી; પણ સરેરાશ અમુક વર્ષો (લગભગ ૨૦) દરેક રાજા માટે ગણી

કુલ રાજાઓની સંખ્યાએ એને ગુણતાં લગભગ એટલાં વર્ષો આવી રહે છે. આ રીતે નન્દ રાજા (ઇ. સ. પૂર્વે ચોથું શતક) પ્હેલાં ૧૦૦૦ વર્ષે એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪ મા શતકમાં પરિક્ષિતનો જન્મ થયો, એટલે એ સમયે ભગવાન કૃષ્ણ વિદ્યમાન હતા એમ આ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે સિદ્ધ થાયછે. પણ આ પૌરાણિક વંશાવળીઓમાં કેટલોક આંતર વિરોધ છે. ઘણીવાર સમકાલિન વંશોને એક પછી એક ગણ્યા છે. એટલે આ વંશાવળીઓ ઉપરથી કોઇ પણ જાતનો છેવટનો ઐતિહાસિક નિર્ણય કરતાં સાવધાન રહેવાની જરૂર છે.

આ સર્વ ઉપરથી એમ લાગેછે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ પ્હેલાં ભગવાન વાસુદેવ થયાછે એટલું ચોક્કસ. પણ એથી આગળ એ મહાપુરૂષનો બરાબર સમય નિર્ધારવા માટે કાંઇ સાધનો નથી. ખરી રીતે તો આ દેશના ઇતિહાસમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ પ્હેલાંના કોઇ પણ બનાવનો કે માણસનો સમય નક્કી કરવાનાં ચોક્કસ ઐતિહાસિક સાધનો નથી.

સાહિત્યમાં ભગવાન વાસુદેવનું સ્થાન જોતાં પણ ઉપરના વિચારને ટેકો મળેછે. કારણ કે ગીતાના ઉપદેશક મહાભારતમાંજ છે. વૈદિકસાહિત્યમાં કૃષ્ણ નામ મળેછે પણ એ નામ ઉપરથીજ કાંઇ નિશ્ચય થાય એવું નથી; ઋગ્વેદના આઠમા મંડળના ૭૪ મા સૂક્તના ઋષિનું નામ કૃષ્ણ છે. એજ સૂક્તની ત્રીજી અને ચોથી ઋચાઓમાં મન્ત્રદ્દષ્ટા ઋષિ પોતાને કૃષ્ણ કહે છે. ઋગ્વેદની અનુક્રમાણકામાં આ કૃષ્ણને આંગિરસ કૃષ્ણ કહેલ છે. કૌષીતકી બ્રાહ્મણ (૩૦–૯) માં પણ એજ આંગિરસ કૃષ્ણની વાત છે એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં (૩–૧૭) 'ઘોર આંગિરસે દેવકીપુત્ર કૃષ્ણને ઉપદેશ કર્યો' એમ લખ્યું છે. હવે જો આ દેવકી પુત્ર કૃષ્ણ પણ ગુરૂ પેઠે આંગિરસજ હોય તો એમ અનુમાન થઇ શકે કે ઋગ્વેદના વખતથી તે છાંદોગ્ય ના વખત સુધીમાં આંગિરસ કૃષ્ણ નામના એક કે વધારે ઋષિઓ થઇ ગયા છે. પાણિનિના ૪–૧–૯૬ સૂત્ર સાથેના ગણમાં કૃષ્ણ અને રાણ નામ ઉપરથી કાર્ષ્ણાયન અને રાણાયન નામનાં ગોત્ર નામો થાયછે એમ કહ્યુંછે. વળી વ્યાસ પણ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન કહેવાતા. આ રીતે કૃષ્ણ નામ ઘણા બ્રાહ્મણોનું ગોત્ર નામ થતું હોવાથી એ નામ ઋગ્વેદમાં આવે છે કે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં આવે છે એટલા ઉપરથી

ગીતાના ઉપદેશક કૃષ્ણ એ વખતે થઇ ગયા છે એમ કહેવાય એવું નથી. છાંદોગ્યમાં કૃષ્ણને દેવકીપુત્ર કહ્યાછે અને પુરાણોમાં પણ કૃષ્ણ દેવકી પુત્ર ગણાયછે પણ એટલા ઉપરથી કાંઇ નિશ્ચય થઇ શકે નહિં. કારણકે દેવકી નામની સ્ત્રીઓ પણ એકથી વધારે થઇ હોય એ સંભવિત છે. અને પુરાણોમાં કોઈ સ્થળે કૃષ્ણના ગુરૂ તરિકે ઘોર આંગિરસનો ઉલ્લેખ નથી. માટે ગીતાના ઉપદેશક કૃષ્ણ તેજ છાંદોગ્યના કૃષ્ણ એમ નિશ્ચય થતો નથી. આ રીતે જોતાં ગીતાના ઉપદેશકનું સ્થાન વૈદિક સાહિત્યમાં નથી; પણ તે પછીના મહાભારતમાંજ છે.

ભગવાન વાસુદેવના ચરિત્રનો વિચાર કરતાં તદ્વિષયક સાહિત્યની સ્થિતિ વિચિત્ર દેખાયછે. ગીતાના ઉપદેશક વાસુદેવ કૃષ્ણ યદુવંશના વૃષ્ણિ કુળના ક્ષત્રિય હતા એમ ગીતાનાં યાદવ અને વાર્ષ્ણેય સંબોધનો ઉપરથી જણાયછે. પણ ગીતામાંથી કૃષ્ણના જીવનચરિત્ર માટે એથી વધારે હકીકત કાંઇ મળતી નથી. માત્ર અર્જુનના સખા હતા એટલું એક વાક્ય ઉપરથી કળાયછે. પણ મહાભારતમાં, અર્જુનના મિત્ર અને સારથિ, પાંડવોના માતુલેય, યુધિષ્ઠિરના સલાહકાર, પિતામહ ભીષ્મ જેવાને પણ માન્ય તથા પૂજાર્હ, ધીર, વીર, શાન્ત, પ્રતિભાશાળી, વિદ્વાન, જ્ઞાની, કર્તવ્યદક્ષ, પ્રતિપત્તિમાન્, એવા મથુરાના વૃષ્ણિકુળના એક અસાધારણ ક્ષત્રિય તરિકે કૃષ્ણનું જીવન ચરિત્ર આલેખાયુંછે. એ ઉપરાંત એમને કવચિત્ યોગીશ્વર, કવચિત્ નારાયણાવતાર તો કવચિત્ વિષ્ણુનો અવતાર પણ કહ્યાછે. અને છેવટ નારાયણીયપર્વમાં તો વાસુદેવ એજ પરમાત્મા એમ કહ્યું છે. આ ઉપરાંત મહાભારતના ખિલપર્વ—હરિવંશમાં કૃષ્ણનું નંદના ઘરમાં બાલચરિત્ર તથા અન્તે કંસવધ વગેરે એનાં પરાક્રમોનું સવિસ્તર વર્ણન છે. પછી વિષ્ણુપુરાણમાં તથા ભાગવતમાં કૃષ્ણનું બાલચરિત્ર અને વીરચરિત્ર બન્ને વર્ણવેલાં છે. આ ચરિત્રમાં ધીમે ધીમે એટલું બધું ઉમેરાતું ગયુંછે કે કૃષ્ણનું મૂળ ચરિત્ર કેવું હશે એ આજે કહેવું અશક્ય લાગેછે. ઉપર કહેલા જુદા જુદા ગ્રન્થોનાં કૃષ્ણ ચરિત્રોમાં કેટલુંક પરસ્પર વિરોધી પણ ભાસે છે. તેમ ગીતાદ્વારા પરમ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારના ઉપદેશ સાથે બંધબેસ્તું ન લાગે એવું કેટલુંક એના પૌરાણિક જીવન

ચરિત્રમાં દેખાયછે. જેમ જેમ ભક્તિમાર્ગમાં નવાં નવાં તત્ત્વો ઉમેરાતાં ગયાં તેમ તેમ કૃષ્ણના ચરિત્રમાં પણ નવું નવું ઉમેરાતું ગયું હશે. અર્થાત્ કૃષ્ણનું પૌરાણિક ચરિત્ર એ એનું ઐતિહાસિક ચરિત્ર નહિં પણ આ દેશના ભકિતમાર્ગનું વિકાસ ચરિત્ર છે. પ્રેમલક્ષણા ભકિત જેવાં ભકિતમાર્ગનાં કેટલાંક રહસ્યો ગોપીઓના ભગવાન સાથેના સંબન્ધમાંથી ભાગવતકાર દાખવે છે; એ ખરેખર મનનીય છે. પણ એમાંથી માનવદેહધારી ભગવાન વાસુદેવનું ઐતિહાસિક જીવનચરિત્ર સ્ફુરતું નથી. આ રીતે કૃષ્ણ ઉપરની ભકિતથીજ એના ચરિત્ર ઉપર એવાં પડો ચડી ગયાંછે કે એમાંથી કોઇ પણ જાતની ઐતિહાસિક હકીકત તારવવી મુશ્કેલ છે. છતાં આ દિશામાં અનેક યત્નો થયા છે. (જુઓ—બંકિમચંદ્રના કૃષ્ણ ચરિત્રનું રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કરેલું ભાષાન્તર. આવૃત્તિ બીજી) માત્ર, ભગવાન વાસુદેવ મથુરાના વૃષ્ણિકુળના એક ક્ષત્રિય હતા અને એમણે વૈદિક સમયના અન્તમાં સર્વગ્રાહી નવા ધર્મનો અપૂર્વ ઉપદેશ કર્યો છે; એટલી હકીકત સંપૂર્ણ રીતે ઐતિહાસિક છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આપણને એટલાનુંજ પ્રયોજન છે.

પ્રાચીન કાળમાં રાજ્ય કરતા ક્ષત્રિયો સૂક્ષ્મ જ્ઞાનચર્ચા કરતા, અને પ્રસંગે નવો ઉપદેશ પણ કરતા. પ્રવાહણ જૈવલિ, કેકય અશ્વપતિ, જનક વૈદેહ, અને અજાતશત્રુ જેવા ક્ષત્રિયોની જ્ઞાનચર્ચા, ઉપનિષદોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પણ આવા ક્ષત્રિયો પાસે જ્ઞાન લેવા ગયા છે. ગૌતમબુદ્ધ અને મહાવીર પણ ક્ષત્રિયોજ હતા. આ દાખલાઓ જોતાં ભગવાન વાસુદેવનું ક્ષત્રિયત્વ અને ઉપદેશકપણું પરસ્પર વિરૂદ્ધ નથી લાગતાં. ખરી રીતે જેમ પૂર્વ પ્રદેશ (કાશી, વિદેહ વગેરે) માં, બુદ્ધે વૈદિક ધર્મમાં સુધારો કરીને નીતિમય તથા દયામય, અને મહાવીરે તપોમય તથા અહિંસામય ધર્મોપદેશ કર્યો; તેમજ વાસુદેવે પશ્ચિમ (મથુરા) માં, વૈદિક ધર્મને નવું રૂપ આપીને કર્મ, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાનમય નવા ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. બુદ્ધ અને મહાવીરે ત્યાગ પસંદ કર્યો અને વાસુદેવે કર્મમાર્ગ પસંદ કર્યો. હિંસામય યજ્ઞની ઉપેક્ષા તથા નીતિ, મનોનિગ્રહ, સર્વભૂત ઉપર પ્રીતિ વગેરે બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગનાં ઉચ્ચ તત્ત્વો ગીતામાં છે. પણ આ પૂર્વ પશ્ચિમના ધર્મમાં ફેર એટલોજ છે કે બૌદ્ધધર્મ તથા જૈનધર્મમાં પરંપ-

રાનો ઉચ્છેદ છે. જ્યારે વાસુદેવે ઉપદેશેલા ધર્મમાં પરંપરાનું રક્ષણ છે. વળી બૌદ્ધમત આત્મા અને ઇશ્વર બેયને સ્વીકારતો નથી અને જૈનમત આત્માને સ્વીકારેછે પણ ઇશ્વરને સ્વીકારતો નથી. જ્યારે વાસુદેવોક્ત ધર્મ આત્મા અને ઇશ્વર બેયને સ્વીકારે છે અને ઇશ્વરની ભકિતનો ઉપદેશ આપેછે. ભગવાન વાસુદેવે આ નવા ધર્મમાં જ્ઞાન, કર્મ, ત્યાગ, યોગ. ભકિત, નીતિ વગેરે માનુષજીવનના ઉત્કર્ષક સર્વ માર્ગોનો સ્વીકાર કર્યોછે એટલુંજ નહિં પણ એ સર્વનો દેખાતો વિરોધ ટાળી તેનો અપૂર્વ સંવાદ યોજ્યોછે. આમાંના પ્રત્યેક માર્ગનું વિવેચન કરવાનો અહિં પ્રસંગ કે અવકાશ નથી. માત્ર ભકિતમાર્ગ ટુંકામાં જોઇ લેવાની જરૂર છે.

ભગવદ્ગીતા.

જો કે ભકિત સિવાય ગીતામાં બીજું ઘણું છે, કારણ કે એ કાંઇ ભકિતમાર્ગનો સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થ નથી, પણ ભક્તિના વિચારોનો પ્રાચીનતમ સંગ્રહ ભગવદ્ગીતામાંજ છે. ભગવદ્ગીતા મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં ૨૫ થી ૪૨ અધ્યાયોમાં છે. એમાં કુલ ૭૦૦ શ્લોકો હાલમાં છે. તેમાં ૧ ધૃતરાષ્ટ્રનો, ૪૦ સંજયના, ૮૪ અર્જુનના, અને ૫૭૫ ભગવાન વાસુદેવના છે. શંકરાચાર્યના વખતથી તો ગીતામાં આટલા અને આજ શ્લોકો છે. અર્જુનને યુદ્ધના આરંભ વખતે પ્રતિપક્ષીઓ તરિકે સંબન્ધીઓને જોઇને શોક મોહ થયો, એટલે કર્તવ્ય સમજવા માટે એણે કૃષ્ણનું શરણ લીધું. ભગવાને એને ઉપદેશ આપ્યો અને એ ઉપદેશને અન્તે અર્જુનનો મોહ નષ્ટ થયો. આ સર્વ પ્રસંગ અને આ કૃષ્ણાર્જુન સંવાદ વ્યાસની કૃપાથી ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે બેઠેલા સંજયે જોયો તથા સાંભળ્યો; અને ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે એના પૂછવાથી કહી બતાવ્યો. સંજય અને ધૃતરાષ્ટ્રના આ સંવાદને મહાભારતના કવિએ ભગવદ્ગીતાપર્વ નામથી ભીષ્મપર્વમાં ગુંથ્યો. આ રીતે હાલની ભગવદ્ગીતાનો પ્રસંગ મહાભારતમાં છે.

ગીતાના દરેક અધ્યાયમાંજ નહિં પણ એના પ્રત્યેક શ્લોકમાં અને પ્રત્યેક પદમાં એવો ગંભીર ઉપદેશ છે કે એનો જેટલો વિચાર કરીએ

તેટલો થોડો. તેમજ, કર્મવાદ, જ્ઞાનવાદ, પુનર્જન્મવાદ, દૈવી આસુરી-સંપત્, તપ, બ્રાહ્મી સ્થિતિ, દાન, ભૂતદયા, નીતિ, વગેરે વિષયો જાતેજ ઘણા વિશાળ છે. અને ગીતામાં તે તે વિષયોનું અતિશય ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપરથી ટુંકામાં પણ એવું તલસ્પર્શી વિવેચન થયું છે, કે એક એક વિષય ઉપર ગીતાની ટીકા રૂપે એક એક ગ્રન્થ લખાય. (અને એમ થયું છે; જુઓ લોકમાન્ય તિલકનું ગીતારહસ્ય.) ગીતાની આ અસામાન્ય ખુબીથી એ ન્હાનો ગ્રન્થ હિન્દુઓનાજ નહિં; પણ આખી દુનીઆના ધાર્મિક સાહિત્યમાં અગ્રસ્થાને બિરાજવા યોગ્ય છે. પણ અહિં તો પ્રસંગ અને અવકાશની મર્યાદાને લીધે ગીતાના ઘણા ભાગનો અંગુલિનિર્દેશ પણ થઇ શકશે નહિં. છતાં ગીતાની ભકિત સાથે કર્મ, યોગ, જ્ઞાન વગેરેની કુલગુંથણી હોવાથી ગીતાના એ મુખ્ય ઉપદેશોનું થોડા શબ્દોમા દિગ્દર્શન કરવું પડશે. (નીચે ગીતામાંથી જુદા જુદા વિષયના ઉપદેશો એક સાથે એંચી ભગવાનનાજ શબ્દોમાં એનો ટુંક સાર આપ્યો છે. દરેક સ્થળે અધ્યાય અને શ્લોકનું સૂચન કર્યું નથી.)

કર્મયોગ.

કર્મયોગનો ઉપદેશ એ ગીતાનો મુખ્ય પ્રાસંગિક ઉપદેશ હોવાથી પ્હેલાં એનું સ્વરૂપ જોઇએ. જ્યારે દેશમાં ત્યાગનોજ પવન હતો અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે ત્યાગની પરમાવશ્યકતા મનાતી, ત્યારે ભગવાને કર્મની આવશ્યકતા બતાવી અને મોક્ષસાધક કર્મયોગ ઉપદેશ્યો. ભગવાન કહે છે કે "કોઇ પણ, એક ક્ષણ પણ, કર્મ કર્યા વગર રહી શકતું નથી; તેમજ કર્મ વગર આ શરીર યાત્રા (જીવન સાફલ્ય) સિદ્ધ નથી. માટે અકર્મ કરતાં કર્મ શ્રેષ્ઠ છે" તેમજ "કર્મ પ્રકૃતિના ગુણો પ્રમાણેજ થાય છે. માટે સ્વભાવસિદ્ધ નિયત કર્મ કરવું." વળી જીવને પાપમાં પ્રેરનાર બન્ધનકારક ખરી રીતે કર્મ નથી પણ એ સાથે રહેલ રાગદ્વેષ અને કામક્રોધ છે. માટે "રાગદ્વેષને વશ થયા વગર, ઇન્દ્રિયોને ગમે તેમ ચાલવા ન દેતાં, મનના બળથી નિયમમાં રાખીને, જે આસક્તિ રહિત પુરૂષ કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મયોગ કરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે." વળી "કામનાથી ફળમાં આસક્ત મનુષ્ય બંધાય

છે; "માટે અસકત રહીને કતવ્ય કર્મ હમેશાં કરવું" "માત્ર સંન્યાસથીજ કાંઇ સિદ્ધિ મળતી નથી, અને માત્ર કર્મથીજ કોઇ બંધાતું નથી." માટે કર્મના વિષયમાં ભગવાનનો છેવટનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે "મનુષ્યનો કર્મ માંજ અધિકાર છે અને ફળમાં કોઇ દિવસ અધિકાર નથી" અર્થાત્ કર્મ કરવા માટે જીવ સ્વતન્ત્ર છે પણ ફળમાં અનેક સંજોગોને આધીન છે માટે કર્મમાંજ લક્ષ રાખવું; ફળમાં નહિં. "માટે કર્મના ફળના હેતુથી કર્મ ન કરવું" અર્થાત્ કર્તવ્ય ગણીનેજ કરવું. એટલુંજ નહિં પણ "કર્મ રહિત રહેવામાં આસકત ન થવું" અર્થાત્ આળસ અને પ્રમાદને વશ ન થવું. આ રીતે કર્તવ્ય કર્મ કરવામાં "સુખ દુઃખને, લાભ અલાભને, જય પરાજ્યને કે સિદ્ધિ અસિદ્ધિને સમાન ગણવાં" એની દરકાર ન કરવી, "સુખથી ખુશી થવું નહિં, કે દુઃખથી મુંઝાવું નહિં" આ રીતે કર્મ કરતાં કરતાં સ્વતઃપ્રાપ્ત થતાં સુખ દુઃખમાં 'સમત્વ એજ કર્મયોગ', "આસક્તિ કે અહંકાર વગર ધૈર્યથી તથા ઉત્સાહથી સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર રહીને કર્મ કરનાર સાત્ત્વિક કર્તા" અને "ફળની ઇચ્છા, આસકિત, અને રાગદ્વેષ તજીને કરેલું નિયતકર્મ એજ સાત્ત્વિક કર્મ." "પોતપોતાના કર્મમાં મંડી રહેલ માણસ કેવી રીતે સિદ્ધિ મેળવે છે" એ બતાવતાં ભગવાન કહે છે કે "જેમાંથી ભૂતોની પ્રવૃત્તિ છે અને જેનાથી આ સર્વવ્યાપ્ત છે, તેને પોતાના કર્મ વડે પૂજીને મનુષ્ય સિદ્ધિ મેળવે છે." પણ જે સિદ્ધ છે જેને કાંઇ "કર્તવ્ય કે પ્રાપ્તવ્ય નથી તેણે લોક સંગ્રહ માટે કર્તવ્ય કરવું" "ઇશ્વર પોતે પણ લોક ઉચ્છિન્ન ન થાય માટે કર્મમાં વર્તે છે." ટુંકામાં 'દેહ ધારણ કરનારથી કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો શકય નથી."

ઉપરોક્ત કર્મયોગ માટે મનોનિગ્રહની આવશ્યકતા હોવાથી ભગવાને એ યોગનો નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે.

યોગ.

"ચંચળ અને પ્રમાથી મનનો નિગ્રહ અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યથી થાય છે." એમ સામાન્ય ઉપાય બતાવી, આસન, પ્રાણાયામ, જેવાં પાતંજલ

યોગને મળતાં સાધનો ટુંકામાં ભગવાને કહ્યાંછે ખરાં; પણ ગીતાના યોગમાં મનોનિગ્રહથી સમાપ્તિ નથી. ભગવાન કહેછે કે “યોગીએ એકાન્તમાં મનને એકાગ્ર કરીને આત્મશુદ્ધિ માટે યોગ કરવો.” તેમજ “પ્રશાન્તાત્મા, ભયરહિત, બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી, યોગીએ મનનો સંયમ કરીને, અને મારામાં ચિત્ત રાખીને. મત્પરાયણ રહેવું”. આ રીતે ગીતાના યોગમાં મનોનિગ્રહ સાથે આત્મશુદ્ધિ અને પરમાત્મપરાયણતાનું મિશ્રણ છે. આવો યોગ કરનાર યોગીની સ્થિતિનું ભગવાને સુન્દર વર્ણન કર્યું છે. “જેમ પવન વગરના પ્રદેશમાં રહેલો દીવો હલતો નથી તેમ આત્માનો યોગ કરનાર યતચિત્ત યોગીનું ચિત્ત રહે છે” “જ્યારે નિયમમાં આવેલું ચિત્ત આત્મામાં સ્થિર રહે અને એ સર્વ કામનાઓથી નિઃસ્પૃહ થઇ જાય ત્યારે એ બરાબર યોગી કહેવાય છે.” આવા યોગીના સુખનું વર્ણન પણ રમણીય છે. “યોગમાં આત્માથી આત્માને જોઇને યોગી સન્તુષ્ટ થાય છે; તથા ઇન્દ્રિયોથી પર અને બુદ્ધિથીજ અનુભવાય એવું આત્યન્તિક સુખ અનુભવે છે.” “જે સુખ પ્રાપ્ત કર્યા પછી કોઇ પણ જાતના દુઃખથી એ ચલિત થતો નથી.” “હમેશાં યોગ કરનાર સહેલાઇથી બ્રહ્મસ્પર્શ રૂપ અત્યન્ત સુખને પ્રાપ્ત કરેછે. એ જાતે બ્રહ્મરૂપ થાયછે;” “છેવટ મારામાં (પરમાત્મામાં) રહેલી નિર્વાણની શાન્તિને પ્રાપ્ત કરેછે.” આવું ઉત્તમોત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરનાર યોગી જગત સાથે શી રીતે વર્તે છે? ભગવાન કહેછે કે “યોગી સર્વ ભૂતોમાં આત્માને જુએ છે અને સર્વ ભૂતોને આત્મામાં જુએ છે” એટલુંજ નહિ પણ “સર્વ ભૂતોમાં પ્રભુને જુએ છે તથા પ્રભુમાં સર્વ ભૂતોને જુએ છે; અને એકતામાં રહીને સર્વ ભૂતસ્થ પરમાત્માને ભજેછે”. આ યોગી સર્વત્ર આત્માને જુએ છે એટલુંજ નહિં પણ “પોતા પ્રમાણે સર્વત્ર સુખ અથવા દુઃખનો પણ અનુભવ કરેછે અને એજ યોગી શ્રેષ્ઠ મનાય છે”. આ રીતે ગીતાના યોગમાં, મનોનિગ્રહ, ભક્તિ, અને સર્વ ભૂતો સાથે સમભાવનું દર્શન થાય છે.

જ્ઞાન.

ગીતાના યોગમાંથીજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન કહેછે કે “પરમાત્મામાં આસક્ત ચિત્તથી યોગ કરનારને, નિઃસંશય, પ્રભુનું જ્ઞાન મળે

છે” “જે જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જાણુવા યોગ્ય કાંઇ બાકી રહેતું નથી.” આ જ્ઞાનમાં જગત્ ઇશ્વર અને જીવાત્માનું સ્વરૂપ તથા એ સર્વને પરસ્પર સંબન્ધ એ બધું આવી જાય છે. ભગવાનનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો “ભૂમિ, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ, અને અહંકાર એ આઠે પદાર્થો પ્રભુની અપરા પ્રકૃતિ છે” અને “જીવ ઈશ્વરની પરા-પ્રકૃતિ છે”. બીજે સ્થળે “જીવ પરમાત્માનો સનાતન અંશ છે” એમ કહેછે. આ અપરા અને પરાપ્રકૃતિરૂપ “સર્વ વિશ્વની ઉત્પત્તિ પરમાત્મામાંથી થાય છે અને લય પણ એમાંજ થાયછે”. એ શબ્દોથી સૃષ્ટિના કારણરૂપ પરમાત્મા છે એ સિદ્ધાન્ત સ્ફુટ કહ્યો છે. ભગવાન સાંખ્યના શબ્દોમાં આ શરીરને ક્ષેત્ર કહે છે અને ક્ષેત્રને જાણનાર જીવને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેછે, અને પછી ઉમેરે છે કે “સર્વ ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ પરમાત્માજ છે” આ રીતે જીવાત્મા અને પરમાત્માનું ઐકય ભગવાને કહ્યું છે. અને આ એકતાના જ્ઞાનનેજ ભગવાન સાત્ત્વિક જ્ઞાન કહેછે “જે જ્ઞાનથી સર્વ વિભક્ત ભૂતોમાં એક અવિભકત અવિનાશી ભાવને (દૃષ્ટા) જુએ છે; તે સાત્ત્વિક જ્ઞાન.” આત્મા અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ભગવાને ઉપનિષદોના શબ્દોમાંજ વર્ણવ્યું છે. આ શરીરી આત્મા વિષે ભગવાન કહેછે કે “શરીરી આત્મા નિત્ય, અપ્રમેય, અવિનાશી, અજ, અછેદ્ય, અદાહ્ય, અકલેદ્ય, અશોચ્ય, સર્વગત, અચલ, અવ્યકત, અચિન્ત્ય, અવિકારી અને સનાતન છે.” “જેમ જૂનાં કપડાંને તજીને માણુસ નવાં કપડાં પ્હેરેછે તેમ આ જીર્ણ શરીરને તજીને દેહી નવા શરીરને ધારણુ કરે છે” “આ આત્મા કોઇ દિવસ જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી, એને શસ્ત્રો કાપી શકતાં નથી કે અગ્નિ બાળી શકતો નથી. જેવો આ શરીરમાં બાલ્યાવસ્થા, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થાનો ફેરફાર છે; તેવોજ મરણુ અને નવો જન્મ એ પણ ફેરફાર છે” ભગવાને જ્ઞેય બ્રહ્મનું વર્ણુન નીચેના શબ્દોમાં કર્યું છે “જે જ્ઞેયને જાણીને મનુષ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરેછે તે જ્ઞેયરૂપ પરબ્રહ્મ અનાદિ છે, તે સત્ કે અસત્ કહેવાતું નથી, તે બ્રહ્મ સર્વ તરફ હાથ પગવાળું, સર્વ તરફ શિર અને મુખવાળું તથા સર્વ બાજુએ કાનવાળું છે અને સર્વને વીંટીને રહ્યુંછે. તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણોને પ્રકાશ આપનારૂં છે. છતાં જાતે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે.

આસક્તિ વગરનું હોવા છતાં સર્વને ધારણ કરનાર છે, નિર્ગુણ હોવા છતાં ગુણોને ભોગવનારછે. પ્રાણીમાત્રમાં બ્હાર અને અંદર રહ્યુંછે, તે દૂર છે અને પાસે પણ છે. પ્રાણીઓમાં અવિભક્ત હોવા છતાં વિભક્ત જેવું લાગેછે. પ્રાણીઓને ધારણ કરનાર, તેનો લય કરનાર અને તેને ઉત્પન્ન કરનારછે. તે પ્રકાશોનો પણ પ્રકાશ છે. અંધકારથી પર છે. તેજ જ્ઞાન છે જ્ઞેય છે, જ્ઞાનગમ્ય છે અને સર્વના હૃદયમાં રહ્યુંછે" છેવટ ભગવાન કહે છે કે "મારો (પ્રભુનો) ભક્ત આને જાણીને બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરે છે." "એ ફરી જન્મતો નથી."

કલ્યાણના અન્ય માર્ગો.

કર્મ, યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિ, કલ્યાણના એ ચારે માર્ગોનો ઉપદેશ ગીતામાં છે એ તો ઉપર કહ્યુંછે. તેમાંથી કર્મ, યોગ અને જ્ઞાન સંબન્ધી ભગવાનના ઉપદેશનો અત્યન્ત ટુંકો સાર જોયો; ભક્તિ સંબન્ધી ભગવાનનું વક્તવ્ય હવે જોશું. પણ તે પ્હેલાં ગીતાના સમયમાં પ્રચલિત બીજા માર્ગોનો ભગવાને જે રૂપે સારોદ્ધાર કર્યો છે, તે ટુંકામાં જોઈ જઇએ. ભગવાને કલ્યાણના સાધનરૂપ મનાયેલા કોઇ માર્ગની ઉપેક્ષા કરી નથી.

કલ્યાણેચ્છુ મનુષ્યે સંપાદન કરવા યોગ્ય અનેક ગુણોનો ભગવાને દૈવી સંપત્‌માં સમાસ કર્યો છે. "અભય, સત્વશુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગમાં સ્થિતિ, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, સરલતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાન્તિ, પિશુનતાનો અભાવ, ભૂત–પ્રાણીમાત્ર–ઉપર દયા, અલોલુપતા, મૃદુતા, લજ્જા, અચાપલ્ય, તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, પવિત્રતા, અદ્રોહ, અતિમાનનો અભાવ, આ સર્વ (ગુણો) દૈવી સંપત્તિવાળામાં હોય છે." "આ દૈવી સંપત્તિ મોક્ષનું સાધન છે; એથી વિરૂદ્ધ, આસુરી સંપત્તિ બન્ધનું સાધન છે."

એ સમયમાં મોક્ષનું મુખ્ય સાધન મનાતા ત્યાગ માટે ભગવાનનો એવો મત છે કે "કામ્ય કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ અને બીજાં સવ કર્મોના ફળનો ત્યાગ એજ સાત્ત્વિક ત્યાગ. બાકી શરીરને કલેશ થવાના ભયથી કરેલો ત્યાગ એ તો રાજસત્યાગ છે; અને મોહથી નિયત કર્તવ્યનો

ત્યાગ કરવો એ તો તામસ ત્યાગ છે ". મતલબ કે સર્વ કર્મોના અત્યન્ત સંન્યાસ તરફ ભગવાનનો પક્ષપાત નથી. ભગવાન ત્યાગ અને કર્તવ્યનો એવો વિવેક કરે છે કે અનિયત તથા કામ્ય કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો અને "નિયત કર્મોનો સંન્યાસ તો ઘટતોજ નથી. માટે એવાં કર્મો ફળની ઇચ્છા વગર જરૂર કરવાં." એ ઉપરાંત "યજ્ઞ, દાન અને તપ મનીષીઓને પણ પાવન કરનાર છે માટે એ કર્મો તજવાં નહિં; કિન્તુ સંગ અને ફળને તજીને કરવાં."

પ્રાચીનતર કાળમાં અતિ પ્રચલિત યજ્ઞોનો ભગવાને ભાવનામય ઉપદેશ કર્યોછે. ભગવાન કહેછે કે "દ્રવ્ય યજ્ઞો, તપયજ્ઞો, યોગયજ્ઞો, સ્વાધ્યાયયજ્ઞો, જ્ઞાનયજ્ઞો, વગેરે અનેક યજ્ઞો છે. તેમાં પણ દ્રવ્યયજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે." વળી "આ યજ્ઞો પણ બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિથી કરવાના છે." વિશ્વની શક્તિઓ દેવો—આપણને જે આપે છે તેના બદલામાં કાંઇક દેવોને આપવા માટેનાં જે કર્મો તે યજ્ઞો; આમ કાંઇક ભગવાનનો આશય લાગેછે. તપના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ભેદ પાડીને કાયક્લેશકર તપ કરવાની તથા દંભ માટે તપ કરવાની ભગવાન ના પાડે છે; અને "દેવ, દ્વિજ, ગુરૂ અને પ્રાજ્ઞની પૂજા, તથા શૌચ આર્જવ, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, વગેરેથી શારીર, સત્ય, પ્રિય, હિત અને ઉદ્વેગ ન કરે એવી વાણી તથા સ્વાધ્યાય વગેરેથી વાચિક, અને મનઃ પ્રસાદ, સૌમ્યતા, મૌન, ભાવશુદ્ધિ અને આત્મનિગ્રહ વગેરેથી માનસ એ રીતે ત્રિવિધ તપ ફળની ઇચ્છા વગર કરવું" એમ કહેછે. દાનના પણ ત્રણ ભેદ પાડીને "દેવું જોઇએ માટેજ, પોતાના ઉપર ઉપકાર ન કરનારને દેશકાળ અને પાત્ર જોઇને જે દાન આપવું તે સાત્ત્વિક" એમ યોગ્ય દાનની દિશા બતાવીછે. ભૂતદયાને ભગવાને જુદી પાડી નથી, પણ ગીતાનો યોગી 'સર્વ ભૂતોના હિતમાં પ્રીતિવાળો તથા સર્વ ભૂતોનો આત્મભૂત થાય, એમ કહ્યુંછે. જ્ઞાની અને ભક્ત માટે પણ 'સર્વ ભૂતના હિતમાં પ્રીતિવાળા' એવાં વિશેષણો ભગવાને વાપર્યાં છે.

બ્રાહ્મી સ્થિતિ—કલ્યાણના આ સર્વ માર્ગોમાંથી કોઇ પણ માર્ગમાં જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઇ જાય તેને ભગવાન સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેછે. ભગવાન સંશયાત્મક વૃત્તિની નિન્દા કરે છે અને નિશ્ચયાત્મકની પ્રશંસા કરે છે.

ભગવાન કહેછે કે "સંશયાત્મા નાશ પામે છે" અને "વ્યવસાયાત્મિક નિશ્ચય બુદ્ધિનેજ યોગ સુલભ છે." આવા સ્થિત પ્રજ્ઞનાં લક્ષણો ભગવાને નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે. "જ્યારે મનની સર્વ કામનાઓને તજી દીયે અને આત્માથી આત્મામાં સંતુષ્ઠ રહે ત્યારે એ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાયછે. દુઃખોમાં ઉદ્વેગ વગરનાં મનવાળો અને સુખોમાં સ્પૃહા વગરનો તથા રાગ ભય અને ક્રોધ રહિત એવો મુનિ સ્થિતધી કહેવાય છે, જ્યારે કાચબો જેમ પોતાનાં અંગોને અંદર ખેંચી લીયેછે, તેમ ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી અંદર ખેંચી લીયે ત્યારે પ્રજ્ઞા સ્થિર થઇ ગણાય. રાગદ્વેષ રહિત અને પોતાને વશ ઇન્દ્રિયોથી વિષયોમાં ફરતો મનઃસંયમી માણસ પ્રસાદ (અધ્યાત્મ પ્રસાદ) મેળવેછે. પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે અને પ્રસન્નચિત્તવાળાની બુદ્ધિ સ્થિર થાયછે. જે નિર્મમ, નિરહંકાર અને નિઃસ્પૃહ પુરૂષ સર્વ કામનાઓને તજીને ફરે છે તે શાન્તિ મેળવે છે." ભગવાન છેવટ કહેછે કે "આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે, આને પ્રાપ્ત કરનાર મોહ પામતો નથી. અને અન્તકાળે પણ એ સ્થિતિમાં રહેનાર બ્રહ્મનિર્વાણ મેળવેછે." કલ્યાણના માર્ગમાં બુદ્ધિને સ્થિર કરવા માટે કેટલું ઊંચે જવું પડે છે એ આ ઉપરથી સમજાશે.

ભગવદ્ગીતાના પદેપદમાં ગંભીર રમણીય ઉપદેશ છે. એ સર્વ જોવાનો આપણને અવકાશ નથી; એટલે આપણે જેને માટે પ્રવૃત્તિ કરી છે, એ ભકિતયોગનું ટુંકું નિરીક્ષણ કરી લઇએ.

ભકિત.

ભગવદ્ગીતામાં કોઇ સ્થળે ભકિતનું લક્ષણ આપ્યું નથી. પણ પાણિનિના સૂત્રમાં એ શબ્દને જે અર્થમાં આપણે જોયોછે તેજ અર્થમાં ભગવાનના વખતમાં પણ વપરાતો હશે. પરન્તુ ભગવાને વિશેષણોથી ભકિતનું પોતાને વિવક્ષિત લક્ષણ સાધ્યું છે. એક સ્થળે "મારામાં (પરમાત્મામાં) અનન્ય યોગથી અવ્યભિચારી ભકિત" એમ શબ્દો છે. અહિં "અવ્યભિચારી ભકિત" થી નારાયણીયપર્વની 'એકાન્ત ભકિત' નોજ અર્થ વિવક્ષિત હશે. અને અનન્યયોગથી તન્મયતા

સૂચવીછે. અર્થાત્ તન્મયવૃત્તિથી પરમાત્મામાંજ જીવાત્માનો સ્નેહયુક્ત અત્યન્ત આશ્રય તે ભક્તિ; એમ કાંઇક ભગવાનનું વિવક્ષિત લાગે છે. વૈદિક ઋષિઓની દેવ તરફ કેવી સ્નેહવૃત્તિ હતી એ આપણે જોયું છે. હવે, પ્રભુનું અનન્ત માહાત્મ્ય જોઇને ગીતાના વખતના ભક્તના હૃદયમાં કેવી વૃત્તિ થતી એનું સુરમ્ય ચિત્ર ગીતાના અગ્યારમા અધ્યાયમાં કવિએ આલેખ્યું છે તે જોઇએ. ભગવાને બતાવેલું વિશ્વરૂપ જોઇને "આશ્ચર્યચકિત તથા જેનાં રૂવાડાં હર્ષથી ઉભાં થઇ ગયાં છે એવો અર્જુન દેવને મસ્તકથી પ્રણામ કરીને તથા હાથ જોડીને કહેછે. હે દેવ તારા દેહમાં હું સર્વ દેવોને અને સઘળાં ભૂતોના સમૂહોને દેખુંછું. કમલાસન ઉપર બેઠેલા ઇશ બ્રહ્માને, ઋષિઓને, તથા સર્વ દિવ્ય સર્પોને દેખુંછું. હે વિશ્વેશ્વર, અનેક, હાથ, ઉદર, મુખ, અને નેત્રોવાળા, બધી બાજુએથી અનંતરૂપવાળા વિશ્વરૂપ તમને, હું જોઉંછું. પણ તમારા અન્તને, મધ્યને કે આદિને પેખતો નથી. સર્વ તરફથી પ્રકાશમાન તેજના રાશિરૂપ, પ્રદીપ્ત અગ્નિ અને સૂર્ય જેવા પ્રકાશવાળા, અપ્રમેય તથા ગદા, ચક્ર અને મુકુટથી યુક્ત એવા તમને હું દેખું છું. તમે જાણવાયોગ્ય પરમ અક્ષર છો, તમે વિશ્વનું પરમ સ્થાન છો, તમે અવિનાશી છો, અને સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર તમે સનાતન પુરૂષ છો, એમ મને લાગે છે. આદિ, મધ્ય અને અન્ત વગરના અનન્ત બાહુવાળા, ચન્દ્ર અને સૂર્યરૂપ નેત્રોવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિરૂપ મુખવાળા, તથા પોતાના તેજથી વિશ્વને તપાવનારા તમને હું જોઉંછું. આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેનો આ અવકાશ અને સર્વ દિશાઓ એક તમારાથી વ્યાપ્ત થઇ ગઇ છે અને તમારૂં આ ઉગ્રરૂપ જોઇને આ ત્રણે લોકનું જગત ભયવિહ્વળ થઇ ગયું છે. આ દેવોના સમૂહો તમારામાં પ્રવેશ કરેછે, કેટલાક બ્હીને હાથ જોડીને તમારૂં નામ રટેછે, અને મહર્ષિઓ તથા સિદ્ધોના સંઘો પુષ્કળ સ્તુતિઓ વડે તમારી સ્તુતિ કરેછે." પરમાત્માનું આવું વિશ્વરૂપ જોઇને ભકત પણ એક ક્ષણ ભયભીત થઇ જાય, એ સ્વાભાવિક છે. પણ ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ તથા પોતાની પ્રવૃત્તિનું કારણ જણાવ્યા પછી અર્જુન નીચેના સ્મરણીય શબ્દોમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરેછે.

"હે હૃષીકેશ, તારૂં નામ લેતાં જગત હર્ષ પામેછે, અને તારા ઉપર અનુરક્ત થાયછે, રાક્ષસો દિશાઓમાં દોડી જાય છે અને સર્વ સિદ્ધ સંઘો પ્રણામ કરે છે; એ યોગ્યજ છે, હે મહાત્મન્ બ્રહ્મના પણ આદિ કર્તા તમને (સિદ્ધો) કેમ ન નમે! હે અનન્ત, દેવેશ, જગન્નિવાસ, સત્ અસત્ અને એથી પણ પર જે કાંઇ છે તે તમે છો. તમે આદિ દેવ, પુરાણ પુરુષ છો. તમે આ વિશ્વનું પરમસ્થાન છો. તમે જાણનારછો, જાણવા યોગ્ય છો, અને પરમ ધામ છો; હે અનન્તરૂપ, તમારાથી વિશ્વ ભર્યું છે. વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરૂણ, ચન્દ્ર, પ્રજાપતિ, અને પ્રપિતામહ પણ તમે છો. હજારો વખત તમને નમસ્કાર હો, ફરી તમને નમસ્કાર હો, તમારો આ મહિમા જાણ્યા વગર તમને સખા ગણીને પ્રમાદથી કે સ્નેહથી હે કૃષ્ણ, હે યાદવ, હે સખા, એમ જે મેં કહ્યું હોય અથવા મશ્કરીમાં કોઇ વખત તમારો તિરસ્કાર કર્યો હોય તે માટે હું તમારી પાસે માફી માગુંછું. આ સ્થાવરજંગમ લોકના તમે પિતા અને મહાન ગુરૂ છો. હે અપ્રતિમ પ્રભાવ, આ ત્રણે લોકમાં તમારા જેવો કોઇ નથી તો તમારાથી મોટો કેમ હોઇ શકે? દણ્ડવત્ પ્રણામ કરીને તમને, પૂજ્ય ઇશ્વરને હું પ્રસન્ન કરવાનો યત્ન કરૂં છું. પિતા પુત્રને, સખા સખાને અને સ્નેહી સ્નેહીને નિભાવી લીયે તેમ તમે મને નિભાવી લેવા યોગ્ય છો."

અર્જુને જોયું તેવું વિશ્વરૂપ જોઇને, જોનારનું હૃદય ગળી જઇને તેમાં અપૂર્વ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પણ આ દિવ્ય દર્શનનું કારણ પણ ભકિતજ છે. ભગવાન કહેછે કે "વેદથી, યજ્ઞથી, તપથી, અને દાનથી આ દિવ્ય વિશ્વરૂપ દેખાતું નથી; માત્ર અનન્ય ભકિતથીજ એ જોઇ શકાયછે, સમજી શકાયછે અને છેવટ એમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે."

ગીતાના અગ્યારમા અધ્યાયમાંથી કરેલા ઉપલા ઉતારામાં જેમ એ વખતના ભકતની હૃદયવૃત્તિ દેખાયછે, તેમ ભકિતભાજન દેવનું સ્વરૂપ પણ દેખાય છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ કરતાં વિશ્વરૂપ સગુણ ઇશ્વર ઉપર ભકિત સહેલાઇથી પ્રગટેછે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ્ઞાનગમ્ય છે, પણ ભકિત પાત્ર તો સગુણ બ્રહ્મજ છે. એટલાજ માટે ભગવાને અહિં અર્જુનને

વિશ્વરૂપ દેખાડયુંછે. અને ૧૩મા અધ્યાયમાં જ્ઞેયના લક્ષણમાં નિર્ગુણ અને વિશ્વરૂપ ઉભયાત્મક બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યુંછે. વળી "હમેશાં તમારામાં મન રાખીને જે તમારી ઉપાસના કરે અને બીજા જે અવ્યક્તની ઉપાસના કરેછે તેમાં વધારે યોગ જાણનાર કોણ?" એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન કહેછે કે "પરમશ્રદ્ધાવાળા જેઓ મારામાં મન રાખીને હમેશાં મારી ઉપાસના કરેછે; તેને હું ઉત્તમ યોગી સમજુંછું. સર્વત્ર સમબુદ્ધિવાળા અને સર્વના હિતમાં પ્રીતિવાળા બીજા જે અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, સર્વગત, અચિન્ત્ય, તટસ્થ અને અચલ અક્ષરની ઉપાસના કરેછે, તેઓ પણ મનેજ પ્રાપ્ત થાયછે. પણ અવ્યક્તમાં પ્રીતિવાળાઓને મુશ્કેલી વધારે પડેછે."

અલબત્ત ભગવાન કહે છે તેમ અક્ષરોપાસના કરતાં વિશ્વરૂપની ઉપાસના સ્હેલીછે પણ એ દિગ્યદર્શનનું સૌભાગ્ય કાંઇ સર્વ સુલભ નથી. માટે ભગવાને જગત્‌ના ઘણા દૃશ્ય પદાર્થોમાં પોતાનું ચિન્તન કરવાનો રસ્તો બતાવ્યોછે. ગીતાના દશમા અધ્યાયમાં પોતાનાં ચિન્તનને યોગ્ય વિભૂતિઓના દાખલા આપ્યાછે "આદિત્યોમાં હું વિષ્ણુ છું. જ્યોતિઓમાં રવિ છું. મરૂતોમાં મરીચિ છું, નક્ષત્રોમાં ચન્દ્રમા છું, યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ છું, વૃક્ષોમાં અશ્વત્થ છું, વિદ્યામાં અધ્યાત્મવિદ્યા છું" આવી રીતે અનેક દાખલા આપ્યા પછી, ભગવાન છેવટ કહે છે કે "મારી વિભૂતિઓનો અન્ત નથી, મારા વગરનું ચરાચર જગતમાં કાંઇજ નથી, પણ જે વિભૂતિવાળું, શોભાવાળું અને બળવાન હોય તે મારા તેજ અંશમાંથી થયુંછે એમ જાણવું, અથવા વધારે શું કહેવું? મારા એક અંશથી આ જગતને વ્યાપીને હું ઉભો છું.' આ પ્રમાણે વિભૂતિઓમાં પરમાત્માની ભાવનારૂપ ચિન્તન ભક્તિનો જો કે ગીતામાં વિશેષ વિસ્તાર છે, પણ પાછળના ભક્તિમાર્ગના ગ્રન્થોમાં (ભાગવતમાં) નવધા ભક્તિનું જે વર્ણન છે તેમાંના ઘણાખરા પ્રકારોનું પણ ગીતામાં સૂચન છે ખરૂં. "બીજા પાસેથી સાંભળીને જે ઉપાસના કરેછે" એ વાકયમાં શ્રવણનું, "હમેશાં મારૂં કીર્તન કરતા" એમાં કીર્તનનું 'જે ભક્ત જે જે મૂર્તિનું શ્રદ્ધાથી અર્ચન કરવા ઇચ્છે છે" એમાં અર્ચનનું, "મને ભક્તિથી નમસ્કાર કરતા" એમાં વન્દનનું, "જે અનન્ય

ચિત્તથી મારૂં સ્મરણ કરેછે" તેમાં સ્મરણનુ, "હું સ્વામી છું, હું પ્રભુ છું" એમાં ભક્તના દાસ્યનું, "હું મિત્ર છું" "તું મારો ભક્ત અને સખા છો," 'તું મને અત્યંત પ્રિય છો' વગેરેમાં સખ્યનું, "તું જે ખાયછે, જે જે હોમેછે, જે દાન કરે છે, જે તપ કરે છે તે સર્વ મને અર્પણ કરી દે" એમાં અર્પણ—નિવેદનનું, 'સર્વ ભૂતોના હૃદયમાં ઇશ્વર છે સર્વભાવથી તેને શરણે જા' 'સર્વ ધર્મોને તજીને મારે એકલાને શરણે આવ' વગેરે વાકયોમાં પ્રપત્તિ—શરણ-નું, એમ છૂટક છૂટક ભક્તિના ઘણાખરા પ્રકારોનું ગીતામાં સૂચનછે ખરૂં. પરન્તુ "ભાવવાળા ડાહ્યા પુરૂષો મને ભજેછે," "પ્રીતિપૂર્વક ભજતા," "સર્વભાવથી તેને શરણ જા' વગેરે વાકયોમાં સ્પષ્ટ દેખાતી ભાવ—પ્રીતિ-મય આશ્રયરૂપ હૃદયની ભક્તિજ ભકિત શબ્દથી ગીતામાં સામાન્ય રીતે વિવક્ષિત હોય એમ લાગે છે. "જે કોઇ મને ભક્તિથી પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે પાણી અર્પે છે તેનું એ ભક્તિથી અર્પેલું હું સ્વીકારૂંછું" એવા કોઇ વાકયમાં સ્થૂળ ભક્તિનું વિરલ સૂચન છે; એ બાદ કરીએ તો ગીતામાં મુખ્યત્વે ઉપર કહી તેવી હૃદયની સૂક્ષ્મ ભક્તિનીજ વાતછે.

ભક્તિ ભાજન ઇશતત્ત્વનો અને ભકિતનો આટલે સુધી વિચાર કર્યો; હવે ભકતોનો વિચાર કરીએ. ભગવાન કહે છે કે "દુષ્ટ કર્મ કરનારાઓજ મને ભજતા નથી" જો કે "અત્યન્ત દુરાચારી પણ મને ભજે તો તરતજ ધર્માત્મા થઇ જાય અને છેવટ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે" અર્થાત્ ભકતો પ્હેલેથીજ સત્કર્મશીલ હોય છે અને ન હોય તો ભકિતના પ્રભાવથી તરત થઇ જાય છે એમ ભગવાનનો આશય જણાય છે. ગીતાના ઉપદેશકની ધર્મદૃષ્ટિ અત્યન્ત ઉદાર છે. જેમ કલ્યાણના સર્વ માર્ગોનાં ઉચ્ચ તત્ત્વોનો ભગવાને પોતાના ધર્મોપદેશમાં સમાપ્ત કર્યો છે; તેમ અન્યદેવોના ભકતો માટે ભગવાન કહે છે કે "જે જે ભકત શ્રદ્ધાથી જે જે મૂર્તિનું અર્ચન કરવા ઇચ્છે તેમાં તેમાં હું તેની શ્રદ્ધાને દ્રઢ કરૂં છું એ ભકત શ્રદ્ધાથી તે તે મૂર્તિને ભજેછે અને અન્તે મારી પાસેથી ઈચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરે છે"; પણ "અન્ય દેવતાઓના ઓછી બુદ્ધિવાળા આ ભકતોનું ફળ અન્તવાળું છે અને મારા ભકતોનું ફળ અનન્ત છે."

એમ બે વચ્ચેનો કારણનો તથા ફળનો તફાવત બતાવેછે. અર્થાત્ બીજા દેવતાઓમાં શ્રદ્ધાનું કારણ અજ્ઞાન છે અને ફળ અન્તવાળું છે; જ્યારે પરમાત્માની ભક્તિનું કારણ જ્ઞાન છે અને ફળ અનન્ત છે. માટેજ પોતાના ભકતોના પ્રકારો ગણાવતાં ભગવાન કહે છે કે "મને ચાર જાતના સત્કર્મશીલ માણસો ભજે છે; દુઃખી, જીજ્ઞાસુ અર્થાર્થી અને જ્ઞાની; જો કે આ સર્વ ઉદાર (બીજા દેવતાઓના ભકતોની અપેક્ષાએ) છે. પણ જ્ઞાની તો મારો આત્મા છે. સર્વ વાસુદેવજ છે એમ માનનાર તે મહાત્મા તો દુર્લભ છે. એવા જ્ઞાનીને હું અત્યન્ત પ્રિય છું અને મને એ અતિ પ્રિય છે." જ્ઞાનીમાં અને બીજા ભકતોમાં તફાવત એટલોજ છે કે જ્ઞાનીને કાંઈ ઇચ્છા નથી, એને તો ભગવાનનું સર્વાત્મરૂપ જોઇને સહજ પ્રીતિ થાય છે. આવો નિષ્કામ ભકત શ્રેષ્ઠ ગણાય એ યોગ્યજ છે. બાકીના ભકતોને પોતપોતાનું ઇચ્છિત મળેછે. ભગવાન કહેછે કે "જે મને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેને હું તેવી રીતે ભજુંછું."

ભકિતનો અધિકાર—જેના ચિત્તમાં ભકિત સ્ફુરે તે ભકિતનો અધિકારી, જેમ વૈદિક કર્મના અધિકારમાં વર્ણાશ્રમની મર્યાદાઓ છે; તેમ ભકિતમાં નથી. ભગવાન કહે છે કે "મારો આશ્રય કરીને સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ પરમગતિને પામે છે. સર્વ ભૂતોમાં હું (પ્રભુ) સમાન છું. મારે કોઇ દ્વેષ્ય નથી કે પ્રિય નથી. જે મને ભકિતથી ભજે છે; તે મારામાં અને હું તેનામાં છું" આ રીતે અધિકારમાં વર્ણાશ્રમની મર્યાદાનો અભાવ પાછળના ભકિતમાર્ગમાં પણ છેક સુધી ઉતર્યોછે.

ભકતોની પ્રવૃત્તિ—ભકતો યોગક્ષેમ માટે ભાગ્યેજ પ્રવૃત્તિ કરેછે. કારણ કે "જે માણસો મારૂં અનન્ય ચિન્તન કરતા મારી ઉપાસના કરે છે, તેનો યોગક્ષેમ હું ચલાવું છું." એમ ભગવાન કહેછે. ત્યારે ભકતો શું કરેછે? "મારૂં સ્મરણ સાથે રાખીને યુદ્ધ કરજે" એ ભગવાનની આજ્ઞાને અનુસરી નિયત કર્મો તો કરેજ પણ એ ઉપરાંત "મારામાં ચિત્તવાળા, મારામાં જેના પ્રાણ છે એવા, પરસ્પર બોધ કરતા, અને હમેશાં મારી વાતો કરતા (એ ભકતો) સન્તુષ્ઠ અને આનન્દી રહે છે" આ

વાક્યમાં ભકતોની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ અને આન્તર સ્થિતિ બેય, ભગવાને સ્પષ્ટ દર્શાવ્યાં છે.

આવા ભકતો જ્ઞાની પણ હોયછે. ભગવાન કહે છે કે "ભકતોને હું બુદ્ધિયોગ આપું છું". "એના ઉપર અનુકંપાથી એના અન્તરના ભાવમાં રહેલો હું એના અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારનો, પ્રકાશમાન જ્ઞાનદીપથી નાશ કરૂંછું." આમ ભગવત્કૃપાથીજ ભકતો જ્ઞાની થાય છે.

ભકતોના બંધ મોક્ષની વ્યવસ્થા ભગવાન એવી રીતે બતાવેછે કે "મારી દૈવી માયાના સત્ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો માણસને સુખ, કર્મ અને પ્રમાદની આસકિતમાં મોહિત કરેછે; બાંધી રાખે છે. પણ જે મારે શરણે આવે છે, તે માયાને તરી જાય છે. અને મને જે અવ્યભિચારી ભકિતયોગથી સેવેછે તેઓ આ ત્રણે ગુણોને તરીને બ્રહ્મભૂત થાય છે."

ભકતનું લક્ષણ–ગીતાના ૧૨ મા અધ્યાયમાં બહુ સુન્દર શબ્દોમાં ભકતનાં લક્ષણો આપ્યાં છે. "દ્વેષ ન કરનાર, સર્વ ભૂતોનો મિત્ર, દયાળુ, મમતા અને અહંકાર વગરનો, દુઃખસુખમાં સમાન વૃત્તિવાળો, ક્ષમાવાળો, હમેશાં સન્તુષ્ઠ, યોગી, મારામાં મન તથા બુદ્ધિ રાખનારો, મારો ભકત મને પ્રિય છે. જેનાથી લોકને ઉદ્વેગ થતો નથી અને જે લોકથી ઉદ્વેગ પામતો નથી એવો હર્ષ, ક્રોધ, ભય અને ઉદ્વેગથી રહિત ભકત મને પ્રિય છે. અપેક્ષા વગરનો, પવિત્ર, દક્ષ, ઉદાસીન, પીડા વગરનો, અને સર્વ આરંભનો ત્યાગી, એવો મારો ભકત મને પ્રિય છે. જે હર્ષ પામતો નથી, દ્વેષ કરતો નથી, શોક કરતો નથી, કાંઇ ઇચ્છતો નથી, તથા શુભ અને અશુભનો ત્યાગીછે એ મારો ભકત મને પ્રિય છે. શત્રુ અને મિત્રમાં, માન અને અપમાનમાં, તથા શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખમાં સમાન બુદ્ધિવાળો સંગરહિત અને સ્થાન વગરનો એવો મારો ભકત મને પ્રિય છે."

ભગવાનને પ્રિય ભકતનાં આ લક્ષણો ઉપરથી, તથા ગીતાના સમગ્ર ઉપદેશના વળણ ઉપરથી, ભગવાને ઉપદેશેલા ભકિતયોગમાં કર્મ, જ્ઞાન, યોગ, અને બ્રાહ્મી સ્થિતિ સર્વ અનુસ્યૂત છે, એમ લાગે

છે. અથવા ભગવાનના ધર્મને અનુસરનાર મનુષ્ય જ્ઞાની કર્તવ્યશીલ, યોગી, ભકત અને સ્થિતપ્રજ્ઞ હોવો જોઇએ એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. પોતાના મહાન ધર્મનો ઉપસંહાર કરતાં જ્ઞાનની પરાનિષ્ઠા તરિકે પોતાના ધર્મનું સર્વ રહસ્ય એક સાથે જે રીતે ભગવાને કહ્યુંછે તે ઉપરથી પણ એમજ લાગેછે.

"વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો, ધૃતિથી આત્માને નિયમીને, શબ્દાદિક વિષયોને તજીને, તથા રાગદ્વેષને દૂર કરીને, એકાન્ત સેવતો; થોડું ખાનાર, વાણી, શરીર અને મનને નિયમમાં રાખનાર, ધ્યાન યોગમાં તત્પર, વૈરાગ્યવાળો, અહંકાર, બલ, દર્પ, ક્રોધ, અને પરિગ્રહને તજી મમતા વગરનો, શાન્ત પુરૂષ બ્રહ્મરૂપ છે; બ્રહ્મરૂપ થયેલો એ પ્રસન્નાત્મા શોક કરતો નથી કે કાંઇ ઇચ્છતો નથી; સર્વ ભૂતોમાં સમાન વૃત્તિવાળો એ, મારી પરમ ભક્તિને મેળવે છે; ભક્તિથી હું જેવડો અને જે છું તે એ યથાર્થ રીતે જાણેછે. મને યથાર્થ રીતે જાણ્યા પછી એ મારામાં પ્રવેશ કરેછે. મારામાં રહેલો સર્વ કર્મો કરતાં છતાં પણ મારા પ્રસાદથી શાશ્વત પદને પ્રાપ્ત કરે છે." (ગી. અ. ૧૮ શ્લો. ૫૧ થી ૫૬).

નારાયણ અને વાસુદેવ.

नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नोविष्णुः प्रचोदयात्.

नारायणोपनिषत्.

ભગવદ્ગીતામાં ભકિતભાજન ઇશતત્ત્વ માટે પરબ્રહ્મ પરમ પુરૂષ, પરમાત્મા વગેરે ઐાપનિષદ નામો વપરાયાંછે. એ સિવાય ભગવાન પોતાને સંબોધીને હું, મને, મારૂં, વગેરે સર્વનામો ઇશતત્ત્વ માટે વાપરે છે. માત્ર એક સ્થળે–"સર્વ વાસુદેવ છે એમ માનનાર મહાત્મા દુર્લભ છે" એ વાક્યમાં વાસુદેવ શબ્દ ઇશ્વરના નામ તરિકે વાપર્યોછે. પણ ભગવાને ઉપદેશેલા ભક્તિયોગમાંથી ભક્તિ સંપ્રદાયનો જે પ્રવાહ ચાલ્યો તેમાં શરૂઆતથીજ વાસુદેવ નામથી ઇશ્વરની ભકિત થવા લાગી. વાસુદેવ નામથી પરમાત્માને ભજનારો જૂનામાં જૂનો માર્ગ પાઞ્ચરાત્ર અથવા ભાગવત સંપ્રદાયછે. એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો મહાભારતના

જે નારાયણીય પર્વમાં પ્રાચીનતમ રૂપમાં જળવાઇ રહ્યાછે; તેમાં પરમ દેવનાં વાસુદેવ સિવાય અનેક નામો કહ્યાંછે; પણ એમાં નારાયણ મુખ્ય છે. આ પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયજ નારાયણથી ચાલ્યોછે એમ એ પ્રકરણમાં કહ્યુંછે. આ નારાયણની પરંપરા વાસુદેવથી પણ પ્રાચીનતર છે; જે પ્હેલાં જોઇ લેવાથી પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાય સમજવામાં સુગમતા થશે.

નારાયણ શબ્દ નાડાયન જેવોજ છે. અને નાડાયન શબ્દ પાણિનિ ૪-૧-૯૯ સૂત્ર પ્રમાણે સધાયછે; એનો અર્થ નાડાયન ગોત્ર છે. અહિં 'અયન' પ્રત્યય ખાસ અર્થસૂચક છે, નાડોનું અયન–આશ્રય–સ્થાન તે નાડાયન એજ રીતે નારોનું આશ્રય–સ્થાન તે નારાયણ. મનુ કહેછે કે "પાણી નાર કહેવાયછે; કારણ કે પાણી નરની પ્રજા છે. તે પાણી આનું સ્થાન છે માટે આ નારાયણ કહેવાય છે" (૧—૧૦) આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં મેધાતિથિએ બીજો અર્થ એવો કર્યો છે કે નાર એટલે નરોનો સમૂહ અને નરોના સમૂહનો આશ્રયભૂત તે નારાયણ. નારાયણીય પર્વમાં પણ હરિ અર્જુનને કહેછે કે "પોતે નરોના આશ્રય અથવા લક્ષ્ય તરિકે ઓળખાય છે" (૧૨–૩૪૧) વેદમાં તો નૃ–નર શબ્દ દેવ અથવા બળવાન મનુષ્યવાચક છે. માટે દેવોનો આશ્રય તે નારાયણ એમ પણ અર્થ થઇ શકે. જેમ મનુના ૧–૧૦ શ્લોકના મેધાતિથિએ કરેલા બીજા અર્થને પુષ્ટિ આપનાર વચન મહાભારતમાંથી મળે છે; તેમજ પાણી જેનું અયન–સ્થાન તે નારાયણ એ અર્થને પોષક વચનો પણ છે. વાયુ, વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે પુરાણો નારાયણ શબ્દનો મનુને અનુસરીને અર્થ કરેછે, અને એ પુરાણોમાં ક્ષીરસાગરમાં સૂતેલા નારાયણને કલ્પ્યા છે; તે પણ આ અર્થને અનુસરીને હશે એમ લાગે છે. "નારાયણ અવ્યક્તથી પર છે. બ્રહ્માંડ અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને તે બ્રહ્માંડમાંથી આ લોકો અને સપ્તદ્વીપ પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઇ છે." આ વાયુ પુરાણના વચનમાં નારાયણને અવ્યક્તથી પર-પરમેશ્વર કહેલ છે. ઉપરનું પાણી (નારા) એ જો અવ્યક્તનું રૂપક હોય તો આ સર્વ ઉપરથી સૃષ્ટિનું મૂળ અને આદિતત્ત્વ તે નારાયણ એવો તાત્પર્યાર્થ નીકળે.

નારાયણનો આ વિચાર પાછલાં બ્રાહ્મણો અને આરણ્યકોના વખતમાં વિકસ્યોછે. શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૨-૩-૧૪) માં પુરૂષ નારાયણે યજ્ઞસ્થળમાંથી વસુઓ, રૂદ્રો અને આદિત્યોને બ્હાર મોકલ્યાનું અને પોતે યજ્ઞસ્થળમાં રહ્યાનું લખ્યુંછે. આ પછી પ્રજાપતિ પુરૂષ નારાયણને ફરી યજ્ઞ કરવાનું કહે છે. આખા પ્રકરણનો સાર એક વાક્યમાં છે; કે "નારાયણે સર્વ લોકમાં, સર્વ દેવોમાં, સર્વ વેદમાં અને સર્વ પ્રાણમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા કરી." બીજે સ્થળે (શતપથ ૧૩-૬-૧) પુરૂષ નારાયણે સર્વ ઉપર શ્રેષ્ઠતા મેળવવા માટે અને સર્વભૂતરૂપ થવા માટે પઞ્ચરાત્ર સત્ર પ્રગટ કર્યાનું લખ્યું છે. એણે પોતે એ સત્ર કર્યો અને સર્વ ઉપર શ્રેષ્ઠતા મેળવી. શતપથનાં આ પ્રકરણોમાં, આ રીતે, સર્વના આશ્રયભૂત, સર્વ ભૂત નિવાસ નારાયણની ભાવનાનું મૂળ દેખાય છે.

એક બીજી વાત એવી છે કે ઋગ્વેદના પુરૂષસૂક્ત (૧૦-૯૦) ના દૃષ્ટા ઋષિ નારાયણ કહેવાયછે. બીજાં કેટલાંક સૂક્તોમાં સૂક્તના દેવ એજ ઋષિ હોવાના ઋગ્વેદના દશમા મંડળમાં દાખલા છે. જેમ આવાં સૂક્તોમાં ઋષિનો પત્તો ન લાગવાથી દેવ ઉપરથી વિશ્વકર્મા જેવા ઋષિ કલ્પાયા છે; તેમ નારાયણના ઋષિપણા માટે લાગેછે. અર્થાત્ પુરૂષ સૂક્તના દેવ જે પુરૂષ તેજ નારાયણ. શતપથ બ્રાહ્મણના ઉપલા ઉતારામાં 'પુરૂષ નારાયણ' એવી રીતે બે નામોનો સંયોગ છે તે આ અનુમાનને ટેકો આપે છે. વળી તૈત્તિરીય આરણ્યક (૧૦-૧૧) માં, ઉપનિષદોમાં કહેલા બ્રહ્મનાં લક્ષણોનું નારાયણમાં વર્ણન કર્યું છે. આ રીતે ઉપનિષદોના પુરૂષને સૃષ્ટિના આદિતત્ત્વ તરિકે નારાયણ નામ મળ્યું છે એમ જણાયછે. એ નામ ક્યારે મળ્યું એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી પણ પાછલાં બ્રાહ્મણોમાં એ નામ છે માટે એ વાસુદેવથી પ્રાચીનતર છે. આ સૃષ્ટિના આદિતત્ત્વરૂપ નારાયણથી જુદી જાતના નર સાથે હમેશાં સંબન્ધ રાખનાર એક નારાયણની વાત મહાભારતમાં બહુ વ્યાપક છે. આ નરનારાયણના મૂળમાં કદાચ જીવ ઇશ્વર બે મિત્ર પક્ષિઓ (મુ. ઉ.) ની કલ્પના હશે. નારાયણીય પર્વના પ્હેલા અધ્યાયમાં કહ્યુંછે કે "પરમાત્મા ચાર મૂર્તિરૂપે ધર્મના પુત્રો થયા. નર, નારાયણ, હરિ અને કૃષ્ણ એ ચાર ધર્મના પુત્રો; તેમાંથી નર અને નારાયણ બદરિકાશ્રમમાં

તપ કરવા ગયા.'' બદરિકાશ્રમમાં તપ કરતા આ નર અને નારાયણ બે ઋષિઓનો મહાભારતમાં વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. દરેક પર્વના આરંભમાં નર અને નારાયણને નમસ્કાર કર્યાછે. અને વારંવાર નર અને નારાયણની અર્જુન અને કૃષ્ણ સાથે એકતા બતાવીછે. નર એજ અર્જુન અને નારાયણ એજ કૃષ્ણ. જેમ આ ઋષિ નારાયણ સાથે વાસુદેવની એકતા મહાભારતમાં અનેક સ્થળે કહીછે; તેમ ઉપર કહેલા અવ્યકતથી પર પુરૂષ નારાયણ સાથે પણ વાસુદેવની એકતા અનેક સ્થળે કહી છે. (જુઓ वन. अ. १८८, १८९,) પણ નારાયણીય પર્વમાં તો શ્વેતદ્વીપમાં રહેતા પરમ પુરૂષ નારાયણ એજ વાસુદેવ; એમ ખાસ પ્રતિપાદન કર્યું છે. અને ઋષિ નારાયણના કારણ રૂપ, તેની આદ્ય મૂર્તિ આ પુરૂષ નારાયણને કહ્યાછે. આ ઋષિ નારાયણની માન્યતા કયારે ઉત્પન્ન થઇ એ કહેવાતું નથી. પણ મહાભારતના વખતમાં તો એ માન્યતાનું પ્રાબલ્ય હતું, એમ એ ગ્રન્થ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાયછે. પણ આપણને વિશેષ પ્રયોજન પુરૂષ નારાયણનું છે. કારણ કે મહાભારત પછીના પૌરાણિક સાહિત્યમાં પુરૂષ નારાયણનીજ વધારે વાત છે. અર્થાત્ ભકિતમાર્ગમાં પરમદેવ તરિકે નારાયણની પૂજા પુરૂષ નારાયણને ઉદ્દેશીનેજ વિકસી છે. વાસુદેવથી સ્વતન્ત્ર રીતે આ નારાયણની ઉપાસના કોઇ દિવસ થતી હશે કે નહિં એ જાણવાનું સાધન નથી. નારાયણની સ્વતન્ત્ર ઉપાસના હશે તો પણ ઉપનિષદોમાં જેવી અનેક ઉપાસનાઓ છે તેવીજ હશે. પછી તો નારાયણ અને વાસુદેવની એકતા થઇ ગઇ. ઇ. સ. પૂર્વે.૨૦૦ ની આસપાસના ઘોસંડીના પૂર્વોકત લેખમાં નારાયણ વાટિકા અર્ચ્યાનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી એ વખતે નારાયણ અને વાસુદેવની એકતા થઇ ગઇ હોય એમ જણાય છે. મહાનારાયણ ઉપનિષદ્‌માં પણ એ બેની એકતા છે. અર્થાત્ ભગવાન વાસુદેવે ભકિતયોગનો ઉપદેશકર્યા પછી એ ઉપદેશનો લાભ લેવા માટે નારાયણના ઉપાસકોએ પોતાના ઉપાસ્ય નારાયણ સાથે વાસુદેવની એકતા કરી હોય એ સંભવિત છે. એ ગમે તેમ હો પણ નારાયણીય પર્વમાં ભકિતનો ઉપદેશ ગીતાને અનુસરતો છે; પરમ દેવના નામ તરિકે નારાયણથી શરૂઆત કરીછે; છતાં વાસુદેવની નારાયણ સાથે એકતા અને વાસુદેવ નામની પણ મુખ્યતા એ પ્રકરણમાં તરી આવેછે.

વિષ્ણુ અને વાસુદેવ.

મહાભારતમાં વિષ્ણુ કરતાં નારાયણ અને વાસુદેવનાં નામો વધારે તરી આવે છે. પણ વિષ્ણુ નામથી ઇશ્વરની પૂજા ભારતના વખતમાં પ્રચલિત હતી એ તો નિ:શંક. વળી વિષ્ણુ સાથે વાસુદેવની એકતા પણ મહાભારતમાં કહીછે. પણ વિષ્ણુ નામનું પ્રાધાન્ય જેટલું પુરાણોમાં દેખાયછે, એટલું મહાભારતમાં નથી. પાછળના ભકિતમાર્ગમાં તો વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય એટલું વધ્યું છે કે ભકિતમાગ વૈષ્ણવધર્મ જ કહેવાય છે.

વિષ્ણુ મૂળ વૈદિક દેવ છે, એટલે એની મૂળ માન્યતા નારાયણ અને વાસુદેવ બેયથી જૂની છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુનાં સૂકતો સંખ્યામાં થોડાં છે; પણ અગત્યતામાં ઓછાં નથી. ઋક્સંહિતાનાં સુન્દરતમ સૂકતોમાંનાં કેટલાંક વિષ્ણુને ઉદ્દેશીને રચાયાં છે. "વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં ભર્યાં" (ઋ. ૧-૨૨-૧૭) એમ કહેતાં ઋષિનું હૃદય પ્રફુલ્લ થતું દેખાય છે.

"પૃથિવીના જે ભાગમાંથી વિષ્ણુએ સાતધામ (છન્દ) વડે જુદી જુદી રીતે પગલાં ભર્યાં તે પ્રદેશમાંથી દેવો અમારૂં રક્ષણ કરો." "વિષ્ણુએ અહિં (પૃથિવી ઉપર) વિવિધ રીતે પગલાં મૂકયાં; ત્રણ પગલાં ભર્યાં; એનાં ધૂળવાળાં પગલાંમાં સર્વ (જગત્) સમાઇ ગયું." "કોઇથી જેની હિંસા ન થઇ શકે એવા રક્ષક વિષ્ણુએ ધર્મોનું પોષણ કરતાં ત્રણ પગલાં ભર્યાં." "વિષ્ણુનાં કર્મો જુઓ જે (કર્મો) માંથી વ્રતોનો, (બીજાઓએ) સ્પર્શ કર્યો છે. એ ઇન્દ્રનો યોગ્ય મિત્ર છે." "વિદ્વાનો વિષ્ણુનાં તે પરમપદને આકાશમાં દૃષ્ટિ વિસ્તરી હોય અને જેમ જુએ, તેમ હમેશાં જુએ છે." "વિષ્ણુનું જે પરમપદ છે તેને, સ્તુતિ કરતા જાગૃત વિપ્રો પ્રદીપ્ત કરેછે" (ઋ. મ. ૧ સૂ. ૨૨, ૧૬ થી ૨૧) આ સાદા છ મન્ત્રોમાં વિષ્ણુનું જે વર્ણન છે તે ભક્તિ જગાડે એવું છે. વિષ્ણુનાં ત્રણ પગલાંઓની વાત ઋષિ વારંવાર કરેછે. મૂળ તો વિષ્ણુ સૂર્ય દેવ છે, અને સૂર્યનાં પદો-કિરણો આ ત્રણે લોકમાં ફરતાં દેખાય છે તેજ ઉપરના મન્ત્રોમાં વિવક્ષિત હશે. પણ વિષ્ણુની ત્રણે લોકમાં વ્યાપક ઈશ્વર તરિકે

ભાવના કરવામાં આ વર્ણન બહુ સહાયક થઇ પડયું. વિષ્ણુનાં પરમ-પદની પ્રશંસા અહિં હૃદયની ખરી ભકિતથી થઇછે. અને વિષ્ણુનું એ પરમપદ પરમાત્મા સાથે એની એકતા કરાવવામાં, સાધન થઇ ગયું. પરમપદમાં, મનુષ્યના પરમ લક્ષ્યનો ભાવ સહજ થઇ શકયો. કઠોપનિષદ્‌માં મુસાફર જીવની મુસાફરીના લક્ષ્યને ' વિષ્ણુનું પરમ-પદ' કહ્યુંજ છે (कठ ૩-૯). ઉપર જે છએક મન્ત્રો ઉતાર્યા છે; એમાં રહેલો ભાવાર્થ વિષ્ણુનાં બીજાં સૂકતોમાં પણ જુદે જુદે રૂપે દેખાયછે. એક ઋષિ કહે છે.કે "એનાં બે પગલાં ઓળખી શકાય છે. પણ ત્રીજાં પગલાંને કોઇ ઉલ્લંઘી શકતું નથી. એ પક્ષીઓની ગતિથી પણ દૂર છે." (ઋ. ૧-૧૫૫-૫) વળી "વિષ્ણુના પરમપદમાં મધનો કુવો છે અને તેમાં દેવો આનન્દ કરે છે." આમાં વિષ્ણુનાં ત્રીજાં પદની અનુલ્લંઘ-નીયતા, તથા એ પદમાં દેવોના આનન્દનું સ્થાન વગેરે વાતો જોતાં એ ત્રીજું પદ તે મોક્ષનું પદ એમ કહેવામાં કાંઇ વાંધો નથી. વિષ્ણુના ભકતની દૃષ્ટિમાં આ રીતે વિષ્ણુનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ હશે, પણ એ સમયની આર્ય પ્રજામાં ઇન્દ્ર અગ્નિ વગેરે બીજા દેવો સાથે સરખાવતાં વિષ્ણુનું સ્થાન એટલું મોટું દેખાતું નથી. વિષ્ણુનાં સૂકતોની સંખ્યા ઘણી ન્હાની છે. પણ બ્રાહ્મણોના વખતમાં વિષ્ણુનું માન વધવા લાગ્યું. બ્રાહ્મણોમાં અગ્નિને, દેવોમાં નીચામાં નીચા, અને વિષ્ણુને, ઉંચામાં ઉંચા કહ્યા છે. (ऐ ૧-૧) પછી શતપથ અને તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં કથા છે કે દેવોએ યશ તેજ અને અન્ન મેળવવા માટે યજ્ઞ કર્યો હતો. એ વખતે દેવોએ અંદર અંદર ઠરાવ કર્યો કે જે દેવ પોતાનાં કર્મોવડે બીજા સર્વ કરતાં વ્હેલો, યજ્ઞ પૂરો કરે તેને ઉત્તમ પદ આપવું. વિષ્ણુએ યજ્ઞને પ્હેલાં પૂરો કર્યો; અને એ રીતે દેવોમાં ઉત્તમ દેવ વિષ્ણુ થયા. માટે વિષ્ણુ ઉત્તમ દેવ છે (श. ૧૪-૧૧) જયારે આ કથા રચાઇ ત્યારે વિષ્ણુ પરમદેવ મનાવા લાગ્યા હશે. એજ બ્રાહ્મણ (૧૨-૫) માં વામનાવતારને મળતી વિષ્ણુની કથા છે. વામનાવતારનું બીજ તો ઉપરોકત ઋગ્મન્ત્રોમાં પણ છે. આ રીતે વિષ્ણુ ઉપર ભકિત અને એની આસપાસ કથાઓનો વિકાસ ધીમે ધીમે થતો જતો હતો. થોડા વખત પછી વિષ્ણુ ગૃહદેવતા થયા. લગ્ન

સંસ્કારના સપ્તપદીના વિધિમાં કન્યાને પગલે પગલે વર કહે છે કે "વિષ્ણુ તને અન્ન માટે લઇ આવો, વિષ્ણુ તને બળ માટે લઇ આવો." વગેરે. આ સૂત્ર આપસ્તંબ હિરણ્યકેશી અને પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રોમાં છે; આશ્વલાયનમાં નથી. આમ બીજા દેવોથી ધીમે ધીમે આગળ વધતા જતા વિષ્ણુ ભારતના સમયમાં બીજા દેવોને ભૂલાવીને નારાયણ અને વાસુદેવ સાથે મુખ્ય દેવ ઠરી ચૂકયા હતા અને વાસુદેવ સાથે એની એકતા પણ સ્થપાઇ ગઇ હતી. આશ્વમેધિકપર્વના અનુ-ગીતાપર્વ (અ. ૫૩ થી ૫૫) માં કૃષ્ણ અને ઉત્તંક ઋષિના સમા-ગમની કથા છે. એ પ્રસંગમાં ઉત્તંકનો ક્રોધ દૂર કરવા કૃષ્ણ એને પોતાનું વિશ્વરૂપ બતાવે છે. આ વિશ્વરૂપનું વર્ણન ગીતાનાં વિશ્વરૂપનાં વર્ણનને મળતું જ છે. પણ અહિં એ રૂપને "વૈષ્ણવરૂપ" એવું નામ આપ્યું છે. ગીતામાં આ નામ નથી. અર્થાત્ ગીતાના વખત પછી અને અનુગીતાના વખત પ્હેલાં વિષ્ણુ સાથે વાસુદેવની એકતા મનાવા લાગી હતી. શાન્તિપર્વ (અ. ૪૩) માં યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણની સ્તુતિ કરેછે. આ સ્તુતિમાં સ્પષ્ટ રીતે વિષ્ણુ અને કૃષ્ણને એક કહ્યા છે. અને એજ પ્રમાણે ભારતમાં અનેક સ્થળે એ બેની એકતા કહી છે

આ રીતે ભગવદ્ગીતાના સિદ્ધાન્તોને સ્વીકારનારો, વૈદિક દેવ વિષ્ણુ, સૃષ્ટિના આદિતત્ત્વ રૂપ નારાયણ, અને ઐતિહાસિક મહાપુરૂષ વાસુદેવ એ ત્રણેયની ગીતાના બ્રહ્મમાં એકતા કરીને એ પરમ દેવને જુદાં જુદાં નામથી ભજતો, ભક્તિને પરમપુરૂષાર્થ માનનારો, મહાન વૈષ્ણવ ધર્મ મહાભારતના વખતમાં નીકળ્યો છે.

પાઞ્ચરાત્ર અથવા ભાગવત સંપ્રદાય.

આ મહાન વૈષ્ણવ ધર્મ શરૂઆતમાં પાઞ્ચરાત્ર, ભાગવત સાત્વત અથવા એકાન્તિક ધર્મ કહેવાતો હતો. ભક્તિમાર્ગ માટે પાઞ્ચરાત્ર નામ ઘણું જૂનું છે. નારાયણીય પર્વમાં યોગ અને સાંખ્ય, સાથે પાઞ્ચરાત્રને ગણેલ છે. "વાસુદેવજ સાંખ્ય, યોગ અને પાઞ્ચરાત્ર આદિ સર્વનો પ્રતિપાદ્ય દેવતા છે" (म. ૧૨–૩૫૨–૨૨) ગીતામાં સાંખ્ય અને યોગ બેનોજ ઉલ્લેખ છે ત્યારે નારાયણીય પર્વમાં આ ત્રણનો ઉલ્લેખ છે. માટે ગીતા અને નારાયણીય પર્વ બેના વચલા કાળમાં પાઞ્ચરાત્ર માર્ગ પ્રચારમાં આવ્યો છે. આ શબ્દ કેવી રીતે પ્રચારમાં આવ્યો તે બરાબર સમજાતું નથી. रात्र શબ્દનો જ્ઞાન અર્થ કરીને "પાંચ જ્ઞાન જેમાં છે તે પાઞ્ચરાત્ર." એવી એ શબ્દની નિરૂક્તિ નારદ પાઞ્ચરાત્ર ઉપરથી શબ્દ કલ્પદ્રુમમાં આપી છે. પાંચ જ્ઞાન કયાં કયાં એ માટે નારદ પંચરાત્રનું કહેવું તો બરાબર લાગતું નથી; પણ મહાભારત જોતાં વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરૂદ્ધ અને બ્રહ્મા એ પાંચનું અથવા, પર, વ્યૂહ, વિભવ, અન્તર્યામી અને અર્ચા એ પાંચરૂપનું જ્ઞાન જેમાં છે તે પાઞ્ચરાત્ર (જુઓ અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા અ. ૧૧.) એમ અર્થ હોવાનો સંભવ લાગે છે; આ પાઞ્ચરાત્ર શબ્દ પ્હેલ વ્હેલો નારાયણોપનિષદ્‌માં વપરાયો છે. ત્યાં પાઞ્ચરાત્ર સત્ર કર્યાનું લખ્યું છે. એ સ્થળે તો પાઞ્ચરાત્ર સત્રનો અર્થ પાંચ દિવસનો યજ્ઞ એવોજ છે.

વૈષ્ણવ ધર્મ, ભાગવત ધર્મ કહેવાવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે લાગે છે. ઉપનિષદો, ચરક, સુશ્રુત જેવા વૈદ્યના પ્રાચીનતમ ગ્રન્થો અને બૌદ્ધસૂત્રો વગેરેમાં જેમ ઉપદેશક માટે ભગવત્ શબ્દ વાપર્યો છે. તેવી રીતે તે કાળના રિવાજને અનુસરીને ગીતાના ઉપદેશક વાસુદેવ માટે ભગવત્ શબ્દ વાપરીને વાસુદેવના શબ્દોની શરૂઆતમાં દરેક સ્થળે "ભગવાને કહ્યું" એમ ગીતામાં કહ્યું છે. અને એ વખતના લોકો એમજ વ્યવહાર કરતા હશે. પણ પાછળથી વાસુદેવના અનુયાયી-

ઓમાં ભગવત્ નામ વાસુદેવના પર્યાય થઇ ગયું. પરિણામે વાસુદેવ ભકત તે ભાગવત અને વાસુદેવની ભકિતના માર્ગ તે ભાગવત ધર્મ એવી રીતે ભાગવત શબ્દ રૂઢિથી વપરાવા લાગ્યો. ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં ભાગવત શબ્દ આ રીતે વપરાતો હતો એમ વિદિશાના ગરૂડ-ધ્વજના લેખથી જણાયછે.

સાત્વત શબ્દનો, વૈષ્ણવ ધર્મના અર્થમાં પ્રચાર થવાનું કારણ એવું લાગે છે કે વાસુદેવ વૃષ્ણિવંશના ક્ષત્રિય હતા. વૃષ્ણિ, યાદવ અને સાત્વત એ શબ્દો એકાર્થક છે. એ વંશના મૂળ પુરૂષ યદુ ઉપરથી યાદવ નામથી અને યદુના વંશજ એક સત્વતનામના પુરૂષ ઉપરથી સાત્વત નામથી એ જાતિના ક્ષત્રિઓ ઓળખાતા. કૃષ્ણને ગીતામાં જેમ યાદવ અને વાર્ષ્ણેય કહેલ છે તેમ મહાભારત અને ભાગવતમાં સાત્વતર્ષભ (ભા. ૩–૨–૮.) સાત્વત (૧૨–૩૪૭–૭૭) સાત્વતોના પતિ (ભા. ૨–૯–૧૫). કહ્યા છે. જૂના કાળમાં નવા ધર્મોપદેશકનો ધર્મ શરૂઆતમાં એની જાતમાં માન્ય થતો એવું દેખાય છે. ભગવાન શાકય બુદ્ધનો બૌદ્ધ ધર્મ પ્હેલાં શાકયજાતિએ સ્વીકાર્યો હતો; અને મહાવીરનો જૈન ધર્મ પ્હેલાં એની જ્ઞાત્રક જાતિમાં ચાલ્યો હતો; તેમજ ભગવાન વાસુદેવનો ભકિત માર્ગ પ્હેલાં એની જાતના સાત્વત ક્ષત્રિયોએ કબુલ કર્યો હશે. નારાયણીયપર્વ ઉપરથી પણ આ અનુમાનને ટેકો મળે છે.' "ભગવાનના સાત્વત ભકતો નિરન્તર એ ધર્મને ધારણ કરે છે." (મ. ૩૪૯–૫૫) આ રીતે પ્રથમ સાત્વતોમાં પ્રસરેલો હોવાથી એ સાત્વત ધર્મ કહેવાવા લાગ્યો હશે. 'યદુવંશી સત્વતે પ્રથમ ઉપદેશ્યો માટે સાત્વત' એમ કૂર્મ પુરાણ કહે છે. અને "સત્વના આશ્રયરૂપ કેશવને જે સેવે તે સાત્વત" એમ પાદ્મોત્તર ખંડ કહે છે; પણ મને તો ઉપરોકત અનુમાન યથાર્થ લાગે છે.

વૈષ્ણવ ધર્મમાં અનન્ય અથવા એકાન્ત ભકિત મુખ્ય હોવાથી એ એકાન્તિક ધર્મ પણ કહેવાતો.

આ પાઞ્ચરાત્ર ધર્મનું જૂનામાં જૂનું વિવેચન મહાભારતના નારાયણીય પર્વ (શાં ૩૩૪ થી ૩૫૨) માં મળે છે. ગીતાની પેઠે નારાયણીય પર્વમાં પણ અઢાર અધ્યાયો છે.

નારાયણીય પર્વનો સમય—આ પર્વમાં ગીતાનો ત્રણ ચાર ઠેકાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તથા એમાંથી શ્લોકો ઉતાર્યા છે; માટે એ ગીતા પછી અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતક પછી રચાયેલ છે. વળી એમાં પતંજલીના યોગ સૂત્રમાંથી "તીવ્રસંવેગવાળાને સમાધિ લાભ તરત થાય છે" વગેરે સૂત્રોને યોગશાસ્ત્રના નામથી અક્ષરશઃ પદ્યમાં ઉતાર્યાં છે. (મ. ૧૨-૨૪૯-૧૦) માટે આ પર્વ પતંજલી પછી અર્થાત્ ઇ સ. પૂર્વે બીજા શતક પછી રચાયું છે. બીજી તરફથી ભગવાન શંકરાચાર્યે નારાયણીય પર્વમાંથી ઉતારો કર્યો છે; માટે એ આઠમા શતકથી પ્રાચીન છે. ઇ. સ. ના પાંચમા શતકના છેલ્લા ભાગનાં દાનપત્રોમાં "ભગવાન વેદ વ્યાસે મહાભારતમાં કહ્યું છે." એમ લખેલું મળે છે. અને ઇ. સ. ૫૩૨ ના દાન પત્રમાં તો "શતસાહસ્રી સંહિતા"—એક લાખ શ્લોકના મહાભારત—નો ઉલ્લેખ છે. આ વખતે આટલી પ્રતિષ્ઠા મેળવનાર ગ્રન્થ તે પ્હેલાં લગભગ ૨૦૦ વર્ષે પૂરો થયો હોવો જોઇએ એમ વિદ્વાનો તર્ક કરે છે. તો નારાયણીય પર્વ આખુંય મહાભારતમાં હરિવંશની પણ પછી કોઇએ ઘુસાડયું હોય એમ સંભવ નથી. ઉલટું વિચારો જોતાં હરિવંશ કરતાં નારાયણીય જૂનું લાગે છે. વળી યોગના પ્રસંગમાં જેમ પતંજલીના યોગ સૂત્રનું સ્પષ્ટ સૂચન છે. તેમ સાંખ્યના પ્રસંગમાં ઇશ્વર કૃષ્ણની કારિકાનું બીલકુલ સૂચન નથી. તેમ નારાયણીય પર્વના સાંખ્યના સિદ્ધાન્તો કારિકાના સાંખ્યને નહિં પણ પાછળના વેદાન્તને મળતા છે. કેમ જાણે આ સાંખ્યમાંથી પાછળનું વેદાન્ત વિકસ્યું હોય. શાન્તિપર્વના ૧૧૮ મા અધ્યાયમાં સાંખ્યના પ્રસંગમાં કપિલ, આસુરી અને પંચશિખ એ ત્રણ સાંખ્યાચાર્યોનુંજ સ્મરણ છે; એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ સર્વ ઉપરથી ઇ. સ. ના આરંભની આસપાસમાં શાન્તિપર્વનો મોટો ભાગ અને નારાયણીય પર્વ રચાયાં હોય એમ અનુમાન થાય છે.

નારાયણીય પર્વનો ભાગવત ધર્મ—નારાયણીય પર્વની શરૂઆતમાં એવી કથા છે કે બદરિકાશ્રમમાં તપ કરતા નારાયણ પાસે એક વખત નારદ ગયા હતા. ત્યાં નારાયણને આહ્નિક કરતા જોઇને નારદે પૂછ્યું કે "તમે જે દેવનું પૂજન કરો છો તે કોણ છે"? ત્યારે નારાયણે કહ્યું કે જે તત્ત્વ સૂક્ષ્મ, અવિજ્ઞેય, અચળ, ધ્રુવ, તથા ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના

વિષયો અને સર્વ ભૂતોથી રહિત છે તે તત્ત્વ સર્વ પ્રાણીઓનો અન્તરાત્મા છે, એને તું, ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ એ તત્ત્વથી ત્રણ ગુણવાળું અવ્યકત ઉપજ્યું છે. એ નિષ્કલ સદસદાત્મક આત્માને અમે પૂજીએ છીએ" (શાં. ૩૩૫–૨૯ થી ૩૨) ત્યારે નારદે કહ્યું કે "હવે હું તમારી આદ્યમૂર્તિ જે શ્વેતદ્વીપમાં રહે છે તેને જોવા જાઉં છું" (શાં. ૩૩૬–૨) પછી નારદે શ્વેતદ્વીપમાં જઈને તે નિર્ગુણ, તથા ગુણાત્મા વિશ્વરૂપ ભગવાનની સ્તુતિ કરી (શાં ૩૩૮) ત્યારે ભગવાને નારદને દર્શન આપ્યું. અને પછી પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહ્યું કે "જેને વિષે આ પુરૂષો (એકાન્ત ભકતો) પ્રવેશ કરે છે તે તત્ત્વ અવિનાશી છે, જન્માદિભાવથી રહિત છે, નિત્ય છે, પ્રકૃતિ પેઠે એ પરિણમતો નથી. તે નિર્ગુણ છે, નિષ્કલ છે, તે દેવને તારે સનાતન વાસુદેવ પરમાત્મા જાણવા. તે અવ્યકત નિષ્ક્રિય પુરૂષમાં પૃથિવીથી અવ્યકત પર્યન્તની સર્વ સૃષ્ટિ લય પામે છે. તે સનાતન પુરૂષથી પર બીજું કાંઇ નથી. મોટા બળવાળા તે વાસુદેવ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ છે. વાસુદેવ ભગવાન જે ક્ષેત્રજ્ઞ અને નિર્ગુણ છે તેનેજ જીવ અથવા સંકર્ષણ જાણવા. તે સંકર્ષણથી પ્રદ્યુમ્ન અથવા મન ઉપજે છે. અને પ્રદ્યુમ્નથી જે ઇશ્વર અહંકાર ઉપજ્યો તે અનિરૂદ્ધ. એ રીતે મેં તને વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ એ ચાર મૂર્તિઓનું કથન કર્યું. તેથી તારે સમજવું કે હું જીવના સમુદાયરૂપ છું અને જીવ માત્ર મારે વિષે રહેલા છે. પણ એથી તારે એમ ન સમજવું કે મેં જીવ જોયો છે. કેમકે હું સમુદાયનો અન્તરાત્મા છું અને તું મારૂં જે રૂપ જુએ છે; તે મારી સરજેલી માયા છે. હું તો જગતનો ગુરૂ અને ઇશ્વર છું." (શાં. અ ૩૩૯) પછી ભગવાન પોતામાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ વર્ણવે છે. અને પોતાના શરીરમાં વિશ્વરૂપને દેખાડે છે. આ વિશ્વરૂપનું વર્ણન ગીતાને મળતુંજ છે, જરા વિસ્તાર વધારે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સંબન્ધમાં કહે છે કે 'મારા અનિરૂદ્ધરૂપની નાભિમાંથી પ્રગટ થયેલા બ્રહ્મા જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.' આ પ્રકરણની સમાપ્તિમાં લખ્યું છે કે "ચાર વેદ સાંખ્ય તથા યોગ સહિત આ પંચરાત્રનામનું મોટું ઉપનિષદ્ નારદે જે રીતે નારાયણના મુખથી સાંભળ્યું હતું તે રીતે કહેલું છે."

આ ઉતારા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ભક્તિભાજન પરમ-દેવનું સ્વરૂપ ગીતામાં જે રીતે કહેલું છે તેજ રીતે અહિં કહેલું છે. માત્ર વાસુદેવ સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ એ ચાર મૂર્તિઓની માન્યતા નવી છે. છેવટના ભાગ ઉપરથી તો જણાય છે કે પરમાત્માનું ઉપરોક્ત સ્વરૂપ એ પાંચરાત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે.

ગીતામાં ભગવાનના ધામનું અથવા એ ધામમાં વસતા મુક્ત ભક્તોની સ્થિતિનું કાંઇ વર્ણન નથી. પણ નારાયણીયપર્વમાં એ વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે. આ ભગવાનના ધામને અહિં શ્વેતદ્વીપ નામ આપ્યું છે. આ શ્વેતદ્વીપમાં વસનારા "પુરૂષો સ્થૂલ દેહના સંગરહિત છે. તેથીજ ઇન્દ્રિયભોગ વિનાના છે. તેઓ શ્વેત છે એટલે શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રધાન છે. વળી તેઓ પાપી પુરૂષોથી ન દેખાય એવા તેજસ્વી અને પાપરહિત છે. તેનાં માથાં છત્ર જેવાં છે. તેઓના અવયવો દિવ્ય છે. તેઓનાં હાડકાં વજ્ર જેવાં છે. તેઓના શરીરમાં માંસ નથી, અને તેઓના મનમાં માન અને અપમાન સમાન છે." (શાં ૩૩૬. ૯થી૧૧) "આ ચન્દ્ર સરખી કાન્તિવાળા પુરૂષો નારાયણના પરમભક્ત મનુષ્યો છે. તે સર્વ એકાન્ત ભાવથી પુરૂષોત્તમ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે." (શાં ૩૩૭, ૨૭–૨૮) ગીતામાં જેમ "આકાશમાં હજારો સૂર્યોનું તેજ એક સાથે પ્રકાશે તો તે મહાત્માના પ્રકાશ જેવો પ્રકાશ થાય" એમ કહ્યું છે; તેમજ ઉપર કહેલા ભક્તોના મધ્યમાં રહેલા ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન નારાયણીયમાં કર્યું છે. "શ્વેતદ્વીપ તરફ નારાયણને જોવા ગયેલા ચિત્ર શિખંડી મુનિઓ પોતાના અનુભવનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે "અમે શ્વેતદ્વીપમાં તે ભગવાનનું દર્શન કરવા ગયા હતા. ત્યારે ત્યાં જોયું તો, સર્વ પુરૂષો યુગના ક્ષય વખતની સૂર્યની કાન્તિ જેવી કાન્તિવાળા હતા. પછી જેમ એક હજાર સૂર્યોનું તેજ એક સમયે એક સ્થળે ઉત્પન્ન થયું હોય તેમ અમારી દૃષ્ટિએ તેજઃપુંજ દેખાયો અમે તો તે દેવના તેજથી અંજાઇ ગયા હતા. તેથી કાંઇ જોઇ શકતા ન હોતા. પણ અમે એ દેવની સ્તુતિ સાંભળી. તેઓએ જે વાણીનો ઉચ્ચાર કર્યો તે ઉપરથી અમે સમજ્યા કે ત્યાં ભગવાન પધાર્યા છે.

છેવટ અમને અશરીરી સત્ત્વે કહ્યું કે તે દેવનું દર્શન ભકિત વિનાના પુરૂષથી થવું અશકય છે. ઘણા કાળ સુધી એકાન્તિક ભકિત કરવાથી ભગવાન જે પોતાના તેજોમણ્ડળ વડે બીજાઓથી દેખી શકાતા નથી તે જોઇ શકાય છે." (શાં ૩૩૭.) ઉપરના ઉતારાના છેવટના ભાગમાં ભકિત વગર ભગવાનનું દર્શન થતું નથી એ ગીતાનો સિદ્ધાન્ત દેખાય છે. આ પર્વમાં બીજે પણ અનેક સ્થળે આ સિદ્ધાન્ત કહ્યો છે. આ ચિત્ર શિખંડીનું આખ્યાન, એવુંજ એકત, દ્વિત અને ત્રિતનું આખ્યાન તથા વસુ ઉપરિચરના યજ્ઞનું આખ્યાન ખાસ ભકિત સિવાય પ્રભુ ન દેખાય એ સિદ્ધાન્ત દર્શાવવાજ કહેલાં છે.

ભકિતનાં શ્રવણ, મનન વગેરે અંગો વિષે કાંઇ વધારે વિસ્તાર અહિંનથી દેખાતો. માત્ર સ્તુતિ, નમસ્કારઅને નૈવેદ્યનું વર્ણન ચિત્ર શિખંડીઓ કરે છે. ભકતોનાં લક્ષણોનો વિસ્તાર ગીતામાં છે તે અહિં નથી.

કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગનો જે વિસ્તાર ગીતામાં છે તે અહિં નથી છતાં એનું સૂચનછે—"કરેલાં વૈદિક કર્મો પરમ ગુરૂ ભગવાનને અર્પણ કરવારૂપ ભકિતમાર્ગનું કથન કરનારૂં પઞ્ચરાત્ર "(શાં ૩૪૯-૮૨) જ્ઞાન માટે કહ્યું છે કે "પુરૂષની પોતાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થતું નથી પણ નારાયણની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે માટે ભગવાનની ભકિત કરવી એ શ્રેષ્ઠ છે. (શાં ૩૪૩-૭૫.) વેદાન્ત પેઠેજ આ પઞ્ચરાત્ર પણ "જીવ અને બ્રહ્મ એકજ છે. જીવ ઉપાધિ રહિત થયો એટલે બ્રહ્મજ છે" (શાં. ૩૪૯-૯૦) પુરૂષો અનેક નથી. પણ એકજ છે માત્ર ઉપાધિ ભેદથી અનેક ભાસે છે, (શાં. ૩૫૨-૧૩) વસ્તુતઃ જીવમાં અને હરિમાં ભિન્નતા નથી." (શાં. ૩૪૯-૫૮) આ રીતે જીવ જીવનું અનેજીવ બ્રહ્મનું ઐકય પ્રતિપાદન કરે છે.

મોક્ષનો ક્રમ નારાયણીય પર્વમાં એવી રીતે બતાવ્યો છે કે—"જે પુરુષો પાપ અને પુણ્ય રહિત તથા મળ રહિત છે. તેઓનો માર્ગ કુશળતા વાળો છે. એવા પુરુષો કોઇક કારણથી કોઇક સ્થળમાં પરમાણુ રૂપ થઇ જાય છે પછી આદિત્યમાં પ્રવેશ કરે છે, આદિત્યથી મુક્ત થઇને અનિરૂદ્ધ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, પછી મનરૂપ થઇને પ્રદ્યુમ્નમાં

પ્રવેશ કરે છે, પ્રદ્યુમ્નથી મુકત થઇને જીવરૂપ સંકર્ષણમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી સાંખ્યજ્ઞાનને જાણનારા વિપ્રો, ભાગવત પુરૂષો સહિત, ત્રણ ગુણથી રહિત થઇને વેગથી પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરેછે. એ પરમાત્મા ક્ષેત્રજ્ઞ, નિર્ગુણ છે. સર્વના સ્થાનરૂપ વાસુદેવને ક્ષેત્રજ્ઞ જાણવા એ કહ્યુંજછે" (શાં. ૩૪૫. ૧૩ થી ૧૮). આ નારાયણીય પર્વનો છેલ્લો શ્લોક એવો છે કે "કર્મથી ભગવાનની ભકિત, ભકિતથી ઈશ્વરની કૃપા અને કૃપાથી જ્ઞાન તથા જ્ઞાનથી મુક્તિ એ બધું યથાવત્ કહ્યું છે." (શાં. ૩૫૨. ૨૩). ઉપર જેમ મોક્ષનો ક્રમ કહ્યો તેમ આ શ્લોકમાં મોક્ષના સાધનોનો ક્રમ બતાવ્યો છે. હિંસા વગરના અહિંસાત્મક યજ્ઞનો નારાયણીય પર્વમાં જોરથી ઉપદેશ કર્યો છે; યજ્ઞમાં હિંસાની તરફેણમાં મત આપવાથી વસુ ઉપરિચરની અધોગતિની મોટી કથા કહીને અહિંસાનો બોધ આપ્યો છે. (શાં. ૩૩૮.). આ ઉપરાંત ભગવાનનાં અનેક નામોનું નિરૂક્તિ સહિત વર્ણન (શાં. ૩૪૨) તથા દશ અવતારોનું વર્ણન (શાં. ૩૪૦) પણ આ પર્વમાં છે. યોગની પ્રક્રિયામાં ધ્યાન ઉપર વધારે ભાર છે. બાકી પાતંજલ સૂત્રના બીજા કેટલાક સિદ્ધાન્તો પણ આ પ્રકરણમાં છે. પણ "સાંખ્ય એટલે આત્માનાત્મવિવેક અને યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ" (શા. ૩૪૯, ૮૨) એ બે વાતો આધુનિક સાંખ્ય અને યોગમાં પણ મુખ્ય છે; ત્યારે "સાંખ્ય અને યોગનું એકજ આત્મા છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે," (શાં. ૩૫૨–૧૩); એ હાલનાં સાંખ્ય કે યોગમાં નથી.

આ રીતે નારાયણીય પર્વનો સાર જોયો, ગીતા કરતાં વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ એ ચાર વ્યૂહાત્મક પરમાત્મસ્વરૂપની માન્યતા ખાસ વધી છે, એમ દેખાય છે. બાકી ગીતામાં ધર્મનાં સર્વ અંગોનું જે સૂક્ષ્મ માર્મિક વિવેચન છે તે આ પર્વમાં નથી. કારણ કે શાન્તિ પર્વમાં તથા ઉદ્યોગ વગેરે મહાભારતનાં બીજાં પર્વોમાં ધર્મનાં ઇતર અંગોની બહુજ સવિસ્તર ચર્ચા છે. એટલે માત્ર ભાગવતોના પૂજ્ય દેવનું માહાત્મ્ય કહેવા માટેજ આ નારાયણીય પર્વ છે.

પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓ.

પાંચરાત્ર અથવા ભાગવત ધર્મનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય નારાયણીય-પર્વ છે એ ખરૂં, પણ રામાનુજ સંપ્રદાયમાં પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓ મૂળ

મનાય છે. સાધારણ રીતે, ૧૦૮ પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓ છે, એમ દ્રવિડ દેશમાં ગણાય છે. પણ એના નામની જે સૂચીઓ જળવાઇ રહી છે, તે ઉપરથી તો કુલ લગભગ ૨૧૫ નામો મળે છે. જેમાંનાં ૨૫ નામો તો અગ્નિપુરાણના ૩૯ મા અધ્યાયમાં છે. આમાંથી સાત્ત્વત સંહિતા કાંચીમાં ૧૯૦૨ માં અને અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા ૧૯૧૬ માં અદ્યારમાં દેવનાગરી લિપિમાં છપાઇછે. તે સિવાય ઇશ્વર સંહિતા; કાપિંજલ સંહિતા, પરાશર સંહિતા, પાદ્મ સંહિતા, ભારદ્વાજ સંહિતા, લક્ષ્મીતંત્ર, વિષ્ણુ તિલક, અને શ્રી પ્રશ્ન સંહિતા, એટલી સંહિતાઓ તેલગુ કે ગ્રન્થલિપિમાં દક્ષિણમાં છપાયેલ છે. પણ અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા સિવાયની બધી સંહિતાઓ અશુદ્ધ છપાયેલછે. આ ઉપરાંત કલકત્તામાં નારદ પઞ્ચરાત્ર છપાયેલછે; અને પૂણા આનન્દાશ્રમમાં નારદ પઞ્ચરાત્રાન્તર્ગત બૃહદ્ બ્રહ્મ સંહિતા છપાઇ છે; પણ નારદ પઞ્ચરાત્રને પાઞ્ચરાત્રની પ્રમાણભૂત સંહિતા ગણવાની એ માર્ગના વિદ્વાનો ના પાડે છે. જો કે છપાયેલ સંહિતાઓ આટલીજ છે, પણ મદ્રાસનું સરકારી પ્રાચ્ય પુસ્તકાલય, અદ્યારનું પુસ્તકાલય, મહિસૂરનું પુસ્તકાલય, વગેરે દ્રાવિડ પુસ્તકાલયોમાં બીજી ઘણી સંહિતાઓના હસ્તલિખિત ગ્રન્થો છે. તે ઉપરાંત જૂના ગ્રન્થોમાં ઘણી સંહિતાઓમાંથી ઉતારા મળેછે. એટલે એકંદર રીતે દક્ષિણમાં પ્રચલિત મત ખાસ ખોટો માનવાનું કાંઇ કારણ નથી.

પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓનો સમય—ઉપરોક્ત સર્વ સંહિતાઓ એક સમયની નથી. કેટલીક ઘણી જૂની છે જ્યારે કેટલીક કેવળ આધુનિક પણ હશે. નારાયણીય પર્વમાં સાત્ત્વત વિધિની વાત આવેછે. એ ઉપરથી સાત્ત્વત સંહિતા નારાયણીય પર્વથી પ્રાચીનછે એમ પંડિત અનન્તાચાર્ય કહેછે. પણ નારાયણીય પર્વના શબ્દોમાંથી એવો અર્થ સરલતાથી નીકળવો મુશ્કેલ છે. એથી ઉલટું નારાયણીય પર્વ ઉપર તાન્ત્રિક ક્રિયાઓની અસર દેખાઇ આવે એવી નથી; જ્યારે જૂનામાં જૂની પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓમાં તાન્ત્રિક ક્રિયાઓ ભારોભાર છે. એ ઉપરથી હાલની સંહિતાઓને નારાયણીય પર્વથી અર્વાચીન માનવી યોગ્ય લાગેછે. બીજી તરફથી રામાનુજના ગુરૂ યામુનાચાર્યે (જે ઇ. સ. ૧૦૪૦ માં ગુજરી ગયા.) ઇશ્વર, પરમ, શાંડિલ્ય, સનત્કુમાર, મહાસનત્કુમાર, અને પદ્મોદ્ભવ સંહિતામાંથી

ઉતારા કર્યાછે. યામુનાચાર્યના અનુયાયી રામાનુજે પરમ, પૌષ્કર, અને સાત્ત્વત સંહિતામાંથી ઉતારા કર્યા છે. એજ મતના સમર્થ આચાર્ય વેદાન્તદેશીકે (૧૪ મું શતક) પાઞ્ચરાત્ર રક્ષા નામનો ખાસ ગ્રન્થ લખ્યો છે; જેમાં જપ, પારમેશ્વર, પૌષ્કર, પાદ્મ, નારદીય, શ્રીકર, સાત્ત્વત, અહિર્બુધ્ન્ય, ભાર્ગવ, વરાહ, વિહગેન્દ્ર; અને હયગ્રીવનો ઉલ્લેખ કર્યોછે. ઉત્તરમાં, કાશ્મીરના ૧૦ મા શતકના ઉત્પલ વૈષ્ણવે સ્પન્દ પ્રદીપિકામાં જપ, હંસ, પારમેશ્વર, વૈહાયસ, અને શ્રીકાલપરનાં નામ લખ્યાં છે. તથા પાઞ્ચરાત્રમાંથી નામ વગર ઉતારા કર્યા છે; જેમાંનો એક થોડા ફેરફાર સાથે અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતામાં મળેછે. ૧૦ મા અને ૧૧ મા શતકના ગ્રન્થકારો જેમાંથી ઉતારા કરે છે; અને જેને રામાનુજ અને યામુનાચાર્ય જેવા આગમ જેટલું માન આપેછે; એ સંહિતાઓ ૧૦ મા ૧૧ મા શતકથી ૧૫૦–૨૦૦ વર્ષ જૂની તો હોવીજ જોઇએ. વળી રામાનુજ વગેરેએ જેમાંથી ઉતારા કર્યાછે તે સંહિતાઓ પાછી બીજી સંહિતાઓનો ઉલ્લેખ કરેછે; એ ઉપરથી શ્રીયુત એફ. ઓટો સ્ક્રેડર એમ ધારેછે કે પૌષ્કર, વરાહ, બ્રાહ્મ, સાત્ત્વત, જપ, અહિર્બુધ્ન્ય, પારમેશ્વર, સનત્કુમાર, પરમ, પદ્મોદ્ભવ, માહેન્દ્ર, કાણ્વ, પાદ્મ અને ઇશ્વર એટલી સંહિતાઓ જૂની છે; અને તેમાંથી છેલ્લી ઇ. સ. ૮૦૦ ની આસપાસની અને તે પ્હેલાંની અનુક્રમે પ્રાચીનતર હોવાનો સંભવછે.

પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓમાં મુખ્યત્વે નીચેના ૧૦ વિષયો હોયછે. વિદ્યા, મન્ત્રશાસ્ત્ર, યન્ત્રશાસ્ત્ર, માયાયોગ, યોગ, મન્દિરનિર્માણ, પ્રતિષ્ઠાવિધિ, સંસ્કાર આહ્નિક, વર્ણાશ્રમધર્મ અને ઉત્સવો.

વિદ્યામાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, ઇશ્વરનું સ્વરૂપ, જીવનું રૂપ, મોક્ષ, વગેરે વાતો આવે છે. આમાંથી સૃષ્ટિ વિષે ટુંકામાં દિગ્દર્શન કરવાથી પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓનો પ્રકાર કાંઇક સમજાશે. પરબ્રહ્મ એક, દુઃખ રહિત, અનન્ત અપ્રાકૃત કલ્યાણગુણ, અનાદિ, અનન્ત, સર્વવ્યાપી, હેયોપાદેયાદિ રહિત, નિષ્કલંક, નિરંજન, અને પૂર્ણ છે. જે પરમાત્મા, ભગવાન, વાસુદેવ, વગેરે નામોથી ઓળખાયછે. એ ત્રિવિધ પરિચ્છેદથી શૂન્ય છે. આ બ્રહ્મ, પ્રતિબન્ધ ક્ષીણ થયા પછી અનુભવી શકાયછે પણ કહી શકાતું નથી. સર્વ કારણના કારણરૂપ આ બ્રહ્મ જ્ઞાન, શક્તિ,

ઐશ્વર્ય, બલ, વીર્ય અને તેજ રૂપ છ ગુણથી યુકત હોવાથી ભગવાન કહેવાય છે. પણ પરમાત્માનું મુખ્ય રૂપ તો જ્ઞાનજ છે. આ છ ગુણ-યુક્ત બ્રહ્મ 'હું બહુ થાઉં' એવો સંકલ્પ કરેછે. એ સંકલ્પ—એ પ્રેક્ષણનુંજ નામ સુદર્શન.

આ બ્રહ્મની શક્તિ એનું સર્વ કાર્ય કરેછે. એ સર્વ ભાવમાં અનુસ્યૂત રહેછે, એ વિષ્ણુના નિમેષ ઉન્મેષ રૂપ છે. એ શકિત જગત રૂપે દેખાય ત્યારે લક્ષ્મી કહેવાયછે. એ શકિતના બે ભેદછે; ક્રિયાશકિત અને ભૂતિશકિત. ભૂતિના ત્રણ પ્રકાર છે; અવ્યકત, કાલ અને પુરૂષ.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને લય—પ્રલય વખતે છ ગુણોને સમેટી લઈને સૂતેલા પરબ્રહ્મ નારાયણની શક્તિમાં સ્વતન્ત્રતાથીજ, કોઇ કારણથી એ મહારાત્રિના છેલ્લા ભાગ વખતે સ્ફુરણા થાય છે અને એ સ્ફુરણાથી શુદ્ધાશુદ્ધ, ભોગ્યભોક્તાવિભાગમય, સર્વ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાયછે. શુદ્ધસૃષ્ટિમાં, પરબ્રહ્મમાંથી સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અને અનિરૂદ્ધ એ ત્રણ વ્યૂહ ઉત્પન્ન થાયછે. વાસુદેવને સાથે ગણીને એ ચાર વ્યૂહ પણ કહેવાયછે. વિષ્ણુની જે ઉપરોકત શકિત એજ વાસુદેવ. આ ચાર વ્યૂહમાંથી બીજા ૧૨ ઉપવ્યૂહો નીકળેછે; જેનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—કેશવ, નારાયણ, માધવ, ગોવિંદ, વિષ્ણુ, મધુસૂદન, ત્રિવિક્રમ, વામન, શ્રીધર, હૃષીકેશ, પદ્મનાભ અને દામોદર. આ ઉપરાંત ૩૯ વિભવો (અવતારો) માન્યા છે. પદ્મનાભ, ધ્રુવ, અનન્ત, શકત્યાત્મા, મધુસૂદન, વિદ્યાધિદેવ, કપિલ, વિશ્વરૂપ, વિહંગમ, ક્રોડાત્મા, વડવાવકત્ર, ધર્મ, વાગીશ્વર, એકાર્ણવશાયી, કમઠેશ્વર, વરાહ, નારસિંહ, પીયૂષ હરણ, શ્રીપતિ, અમૃતધારક, રાહુજીત્, કાલનેમિઘ્ન, પારિજાતહર, લોકનાથ, શાન્તાત્મા, દત્તાત્રેય, ન્યગ્રોધશાયી, એકશૃંગતનુ, વામન, ત્રિવિક્રમ, નર, નારાયણ, હરિ, કૃષ્ણ, વેદવિત્, પરશુરામ, રામ, કલ્કી, અને પાતાલ-શયન. વિષ્ણુનાં આ સર્વરૂપો—પરવ્યૂહ, અપરવ્યૂહ, અને વિભવ સર્વની મૂર્તિઓ, એનાં આયુધો, એનાં ભૂષણો, એનાં વસ્રો, એની પૂજાનો વિધિ વગેરે બધું પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓમાં સવિસ્તર વર્ણવેલું મળેછે. અને એ ઉપરથીજ દક્ષિણમાં આ દેવોની મૂર્તિઓ થતી

અને હજી થાય છે. ઉપર જે સૃષ્ટિ કહી તે શુદ્ધસૃષ્ટિ, હવે અશુદ્ધ સૃષ્ટિ નીચે કહી છે. આ શુદ્ધેતર સૃષ્ટિ પણ વિષ્ણુસંકલ્પમય ભૂતિશક્તિની સ્ફૂર્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે. અશુદ્ધસૃષ્ટિ ત્રણ પ્રકારની છે. પુરૂષ, કાલ, અને ગુણ. પ્રદ્યુમ્નમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણનાં, મૂળ મનુરૂપ જોડકાં ઉત્પન્ન થઇને તેમાંથી આ સર્વ જીવ—પુરૂષો ઉત્પન્ન થાયછે. અને કાલ તથા નિયતિ એ કાલમય શકિતમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે. અને શક્તિનું જે ગુણમયરૂપ છે તેમાંથી સત્ત્વ, સત્ત્વમાંથી રજ, એમાંથી તમ, પછી બુદ્ધિ, અહંકાર, અને એમાંથી પઞ્ચભૂત તન્માત્રાઓ, ૧૧ ઇંદ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો અને તેમાંથી આ સઘળું ભૌતિક જગત એ રીતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાયછે. સૃષ્ટિથી ઉલટી રીતે ઉપલી સૃષ્ટિનો લય થાયછે. એટલે, પૃથિવી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, બુદ્ધિ, તમ, રજ, સત્ત્વ, કાલ, નિયતિ, શકિત, કૂટસ્થ પુરૂષ, અનિરૂદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર એક, બીજામાં લય પામેછે.

ઉપર જે વ્યૂહ વગેરેની શુદ્ધસૃષ્ટિ કહી એનો દેશ, એ પરમવ્યોમ, એ પણ શુદ્ધસૃષ્ટિમાં છે. જે નિઃસીમ સુખમય છે, જ્યાં આનન્દમય, ભોગ અને લોક છે, જ્યાં મુકતોના જ્ઞાનાનન્દમય દેહો હોયછે, ત્યાં આ દેવો હમેશાં ભગવાનને જુએછે. આ પદ પ્રાપ્ત કરીને, સૂક્ષ્મ, ત્રસરેણુરૂપ, આવિર્ભાવતિરોભાવધર્મરહિત મુકતો ફરી સંસારમાં આવતા નથી. સંસારમાં, ભગવાનના જેવા રૂપ વિષે ભક્તો આસકત હોય તેવું રૂપ ત્યાં દેખેછે.

અહિં પાઞ્ચરાત્ર સંહિતામાંથી વધારે સાર આપવા જેટલી જગ્યા નથી. અને એનું સાહિત્ય ઘણું વિશાળ છે. વળી આ તરફ એ અપરિચિત હોવાથી ટુંકામાં સમજાવું મુશ્કેલ છે. આગળ રામાનુજ મતનો સાર આપ્યો છે તેમાં આ સંહિતાઓની કેટલીક વાત આવી જાય છે. આ સંહિતાઓમાં, તે ઉપરાંત મન્ત્રો, અને યન્ત્રોના તાન્ત્રિક પ્રકારોનું બહુ સવિસ્તર વર્ણન છે. (પાંઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓનો ઇતિહાસ તથા એનો ટુંકો સાર અડ્યાર લાઇબ્રેરીમાંથી ૧૯૧૬માં બહાર પડેલી અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતામાંથી તથા એના ઉપોદ્ઘાતમાંથી લીધો છે.)

આ પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓ ઇ. સ. ૮૦૦ની આસપાસ રચાઇ હોવાનો સંભવ ઉપર જોયોછે. એ વખતના પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાય માટે આપણી પાસે સ્વતન્ત્ર પ્રમાણ પણ છે. ઇ. સ. ૮૦૦ માં વિદ્યમાન મનાતા ભગવાન શંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર (૨–૨–૪૨) ના ભાષ્યમાં પાઞ્ચરાત્ર સિદ્ધાન્તનું ખંડન કરતાં એના સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે રજુ કર્યાછેઃ— "ચતુર્વ્યૂહાત્મક ભગવાન વાસુદેવરૂપ પરબ્રહ્મની પૂજાનો વિધિ પાંચ પ્રકારનો છે. અભિગમન. (દેવ મન્દિરે મન, વચન, કર્મ દેવમાંજ રાખીને જવું,) ઉપાદાન (પૂજાની સામગ્રી એકઠી કરવી), ઇજ્યા, સ્વાધ્યાય (મન્ત્રનો જપ) અને યોગ; આ રીતે પાંચ પ્રકારથી ૧૦૦ વર્ષ સુધી ભગવાનને ભજવાથી ભક્ત સર્વ પાપોથી છુટીને ભગવાનને પ્રાપ્ત થાયછે" અહિં ભગવાન વાસુદેવના ચાર વ્યૂહો મહાભારતોક્તજ લખ્યા છે.

પુરાણો.

ભાગવત સંપ્રદાય માટે શંકરાચાર્યના ભાષ્યમાંથી ઉપર કરેલા ઉતારા ઉપરથી ઇ. સ. ના આઠમા શતક સુધી પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ કેવું હતું એ દેખાયછે. ભગવદ્ગીતા મૂળ, પછી નારાયણીય પર્વ, પછી સાત્ત્વત, અહિર્બુધ્ન્ય વગેરે પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓ, અને શંકરાચાર્ય જેમાંથી પઞ્ચધા પૂજા બતાવે છે એવું બીજું, આજે ન મળતું, સાહિત્ય એ સર્વમાંથી, પાઞ્ચરાત્રને અનુસરનારા રામાનુજ વગેરે આચાર્યોએ પોત પોતાના ભક્તિમય સંપ્રદાયો માટે મૂળતત્ત્વો લીધાં છે. હવે પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયના ખાસ ગ્રન્થોમાં ન ગણાતાં છતાં ભક્તિ માર્ગને પોષનારાં તથા નિમ્બાર્કે, ચૈતન્યે અને વલ્લભે પોતાના મત માટે જેનો ખાસ આશ્રય લીધોછે એવાં કેટલાંક વૈષ્ણવ પુરાણો છે; તે જોઇએ. પાછળના ભક્તિમાર્ગ ઉપર એ પુરાણોએ ઘણી અસર કરીછે. લૌકિક ભક્તિમાર્ગ ઉત્તરમાં તો પુરાણોથીજ ખેડાયોછે. વૈષ્ણવ પુરાણોમાં વિષ્ણુના અવતારોનાં ચરિત્રો ભક્તિરસનું ઉદ્દીપન કરે એવી રીતે વર્ણવેલાં હોયછે; તે ઉપરાંત એમાં ભક્તિનું તથા ભક્તિનાં જુદાં જુદાં અંગોનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન હોય છે. ગરૂડ, અગ્નિ, વાયુ, મત્સ્ય, કૂર્મ, માર્કંડેય, પદ્મ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મવૈવર્ત, બ્રહ્મ, નારદીય, વામન, વરાહ અને ભાગવત, એટલાં

મુખ્ય વૈષ્ણુવ પુરાણો છે. જેમાં મુખ્ય વિષ્ણુ અને ભાગવત છે. એમાં પણ આ તરફ સૌથી વધારે લોકપ્રિય અને સૌથી વધારે વંચાતું કે સંભળાતું ભાગવત છે. ઘણા તો ભાગવત સિવાય બીજાં પુરાણો છે એમ જાણતાજ નથી. ભાગવતમાં એનાં નામ ઉપરથી દેખાયછે તેમ ભક્તિમાર્ગનું વ્યાખ્યાન પણ ઘણું છે. સર્વ રીતે વૈષ્ણુવ માર્ગના ઇતિહાસમાં ભાગવત પુરાણનું સ્થાન ન્હાનું નથી. ભગવદ્ગીતા, નારાયણીય પર્વ અને પછી એક તરફ પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓ અને બીજી તરફ ભાગવત જેવાં પુરાણો એમ વૈષ્ણુવ સાહિત્યનો ક્રમ મને તો દેખાયછે. અને જેમ દ્રાવિડ દેશમાં પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓ પ્રચલિતછે; તેમ આ તરફ ભાગવત પ્રચલિત છે. વળી નારાયણીય પર્વ કરતાં ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં ગીતાએ પ્રથમ ઉપદેશેલા ભક્તિમાર્ગનું સ્ફોટન વધારે છે એમ મને લાગેછે. જેમ ગીતામાં કૃષ્ણાર્જુન સંવાદ છે, તેમ ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં કૃષ્ણ ઉદ્ધવ સંવાદ છે; જેમાં ગીતાની કેટલીક વાતોનો અધ્યાયાનુક્રમે વિસ્તાર છે; જે ઉપરથી, ગીતાના વિચારોએ ભાગવતના વખતમાં કેવું રૂપ લીધું હતું એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ભાગવતનો સમય.

ભાગવતનો સમય–મહાભારત અને બીજાં પુરાણો કર્યાથી અસન્તુષ્ટ રહેલા વ્યાસજીએ, શ્રીમદ્ભાગવત ભગવાનના ગુણ ગાવા માટે રચ્યું એમ એ ગ્રન્થની શરૂઆતમાં જ લખ્યું છે; વળી ભાષા, વંશાવળીઓ વગેરે ઉપરથી પણ ભાગવત કેટલાંક પુરાણોથી અર્વાચીન જણાયછે; જૂનામાં જૂનાં વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ, વગેરે પુરાણો વર્તમાન રૂપમાં ઇ. સ. ૩૦૦ થી પ્રાચીન નથી; એમ એમાં આપેલી વંશાવળીઓથી સિદ્ધ થાયછે. ઘણુંકરી ચોથા શતકની આસપાસ આ જૂનાં પુરાણો રચાયાંછે. બીજી તરફથી ૧૩મા શતકના બોપદેવે ભાગવતને અનુસરીને હરિલીલા ષોડશકલા નામનો ગ્રન્થ લખ્યોછે. અને મધ્વાચાર્ય ભાગવતને મહાભારત જેટલું માન આપે છે. આ આચાર્યનો સમય ઇ. સ. ૧૧૯૯ થી ૧૨૭૮ નો ગણાયછે. ૧૩મા શતકમાં આટલી પ્રતિષ્ઠા મેળવનાર ભાગવત એ વખતે ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ જૂનું હોવું જોઇએ. ૧૨મા શતકના જયદેવ કવિથી બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ જૂનું છે અને ભાગવત તેથી પણ જૂનું

જણાયછે. એલ્બીરૂની (ઇ. સ. ૧૦૩૦)એ તખીક-એ-હિંદમાં ૧૮ પુરાણોની નામાવલી આપીછે; અને એ ઘણાં જૂનાં છે એમ કહ્યુંછે. વળી બાણ કવિ (ઇ. સ. ૬૨૦)એ હર્ષચરિતમાં વાયુ, અગ્નિ અને માર્કંડેય સાથે ભાગવતનો પણ ઉપયોગ કર્યોછે એમ કેટલાક વિદ્વાનો ધારેછે. આ સર્વ ઉપરથી એમ જણાયછે કે ભાગવત ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૬૦૦ અથવા બહુ તો ઇ. સ. ૮૦૦ની અંદર રચાયું હશે.

ભાગવતના તથા પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓના સમય માટે અહિં કરેલા અનુમાનને બીજી રીતે પણ ટેકો મળે છે. નારાયણીય પર્વમાં મન્દિરોની કે વાસુદેવની પ્રતિમાપૂજાની ખાસ વાત નથી. જ્યારે આ ગ્રન્થોમાં વાસુદેવનાં મન્દિરોની તથા એની પ્રતિમાપૂજાની ઘણી વાતો છે. હવે જો કે વિદિશા (વેશનગર)ના ગરૂડધ્વજથી, ઘોસંડીના લેખથી તથા પતંજલીના કહેવાથી આપણે જાણીએ છીએ કે ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં વાસુદેવનાં મન્દિરો હતાં; પણ આ ગ્રન્થોમાં જે અસર દેખાય છે, તે ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં ઉભાં થવા માંડેલાં અને તે પછી આખા દેશમાં પ્રસરી ગયેલાં વિષ્ણુનાં મન્દિરોની અસર હોય એમ જણાયછે. અર્થાત્ ભાગવતમાં પણ વિષ્ણુના ભકિતમાર્ગનું જે ચિત્ર દેખાયછે, તે ઇ. સ. ના પાંચમાથી નવમા શતક સુધીની ભક્તિ માર્ગની સ્થિતિનું ચિત્રછે. પાછળથી આપેલા લેખો સાથે ભાગવતનું વિવેચન સરખાવવાથી એ વાતની ખાત્રી થશે.

ભાગવતનો ભકિતમાર્ગ—ઇશતત્ત્વનું સ્વરૂપ ભાગવતમાં ટુંકામાં નીચે પ્રમાણે કહ્યુંછે. "આ જગતનાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના હેતુરૂપ, જાતે અહેતુ (જેનું કોઇ કારણ નહિં એવા), જે સ્વપ્ન, જાગૃત, સુષુપ્તિમાં અંદર અને બ્હાર રહ્યાછે; અને જેનાથી દેહ, ઇંદ્રિયો, પ્રાણ અને હૃદય જીવતાં રહીને ચાલેછે; તે પર (પરમાત્મા) છે." (ભા. ૧૧-૩-૩૫). એ ભગવાનની માયા માટે કહ્યુંછે કે "સર્ગ, સ્થિતિ અને અંત કરનારી, ભગવાનની આ ત્રણ ગુણવાળી માયા છે." (ભા. ૧૧-૩-૧૬). આ માયારૂપ પ્રકૃતિમાંથી સ્રષ્ટિની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થાયછે એનો વિસ્તાર ભાગવતમાં અનેક સ્થળે સાંખ્યાનુસાર કર્યોછે. સ્રષ્ટિના કારણરૂપ પ્રકૃતિ, ભગવાનની માયાશકિત હોવાથી

એ ભગવાનથી જુદી નથી; અને વસ્તુત: ભગવાનમાંજ જગતનાં સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને લયછે, એમ કહેવાનો ઉપલાં બે વાક્યોમાં ભાગવતકારનો આશય હોય એમ મને જણાયછે. જીવનું સ્વરૂપ તથા એના બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા ભાગવતમાં એવી રીતે બતાવીછે કે "મારા (પરમાત્માના) અંશરૂપ એકજ જીવને અવિદ્યાથી બંધન થાયછે અને વિદ્યાથી મોક્ષ થાયછે." (ભા. ૧૧-૧૧-૪) આ મોક્ષપ્રદ વિદ્યા તે ભાગવત વિદ્યા. માટેજ આ વિદ્યા શીખવા સારૂ "શાબ્દ અને પર બેય બ્રહ્મમાં નિષ્ણાત ગુરૂ પાસે જવાનું તથા એની પાસેથી ભાગવત ધર્મો શીખવાનું" કહેછે. (ભા. ૧૧-૩-૨૧). ભાગવત ધર્મો તરિકે, અનાસક્તિ, સત્સંગ, દયા, મૈત્રી, વિશ્વાસ, શૌર્ય, તપ, તિતિક્ષા, મૌન વગેરે દૈવી સંપત્તિનું તથા ઉત્કટ સ્નેહાત્મક ભગવદ્ભક્તિનું કથન કર્યુંછે. (ભા. ૧૧-૩-૨૨ થી ૨૯.)

ભાગવત ધર્મોમાં મુખ્ય ભક્તિ વિષે ભાગવતમાં નારાયણીયપર્વ કરતાં ઘણું ઊંડું અને સવિસ્તર વિવેચન છે. નારાયણીય પર્વની વાસુદેવ વગેરે ચાર વ્યૂહની વાત રાખી છે, પણ ચારે વ્યૂહને ઉપર કહેલ પર નારાયણ-પરમાત્માના અવતારો ગણ્યા છે. વળી ત્રિમૂર્તિની ભાવના ગીતામાં કે નારાયણીયપર્વમાં નથી; એ ભાગવતમાં છે. પણ એને પરમાત્માના અવતારરૂપ ગણેલ છે. ભાગવતમાં વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતારોનાં તથા જુદા જુદા ભક્તોનાં ચરિત્રો, અને કૃષ્ણનો ગુણાનુવાદ, ભક્તિનું સ્વરૂપ દાખલાઓથી સમજાવવા માટે તથા ભક્તિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે સવિસ્તર ગાયોછે.

કર્મ, જ્ઞાન અને યોગ ઉપર ગીતામાં બહુ જોર છે. ભાગવતમાં એ સર્વનો સંગ્રહ કર્યોછે; પણ ભક્તિને મુખ્ય અને કર્મ, જ્ઞાન, યોગ વગેરેને ગૌણ-ભક્તિનાં માત્ર સાધનો—ગણ્યાં છે. કર્મ માટે કહ્યુંછે; કે "જ્યાંસુધી નિર્વેદ ન થાય ત્યાંસુધી અથવા મારા ગુણોના શ્રવણ વગેરેમાં શ્રદ્ધા ન થાય ત્યાં સુધી કર્મો કરવાં" (ભા. ૧૧-૨૦-૯) તથા દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ અને બીજાં શ્રેય:સાધનોને પણ કૃષ્ણની ભક્તિનાં સાધનો ગણ્યાં છે. (ભા. ૧૦-૪૭-૨૪). ભક્તિ સિદ્ધ થયા પછી તો બીજાં શ્રેય:સાધન માત્ર

નકામાં છે; એમ સિદ્ધાન્ત બતાવતાં ભાગવત કહેછે કે "માટે મારી ભક્તિવાળા, અને મારામાં જેનો આત્મા છે એવાને ઘણું કરી જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય શ્રેયઃ સાધન નથી લાગતાં"; "જે કર્મથી, તપથી, જ્ઞાનથી, વૈરાગ્યથી, યોગથી, દાનથી, અને બીજાં શ્રેય: સાધનથી મળે તે સર્વ મારા ભક્તિયોગથી મારો ભક્ત તરત મેળવે છે" (ભા. ૧૧-૨૦-૩૧ થી ૩૩). આ રીતે જ્ઞાન વૈરાગ્યને એક રીતે નિષ્ફળ ગણ્યાંછે; છતાં "અચ્યુતના ચરણને અનુવૃત્તિથી ભજતાં ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને ભગવાનનો બોધ થાયછે" (ભા. ૧૧-૨-૪૩) એમ પણ કહ્યુંછે; ટુંકામાં સર્વ સાધનનું સાધન ભક્તિ છે અને સાધ્ય પણ ભક્તિ છે. એવો ભાગવતનો સિદ્ધાન્ત દેખાય છે. "ભક્તિવડે ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિથી" એ વાકયમાં આ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ દેખાયછે.

આ રીતે ભકિતજ સાધન અને ભક્તિજ સાધ્ય હોવાથી પરમ-એકાન્ત ભકતો ભકિત સિવાય બીજું કશું પ્રભુ પાસે માગતા નથી. ભાગવતે મુચુકુન્દ પાસે કહેવરાવ્યું છે કે "હે હરિ હું તમારાં ચરણની સેવા સિવાય બીજાં વરદાનને ઇચ્છતો નથી" (ભા. ૧૦-૫૧-૫૫). તથા એકાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે 'જેના ચરણ કમળની રજને પ્રાપ્ત થયેલા ભકતો પરમેષ્ઠીપણાને, મહેન્દ્રનાં સ્થાનને ચક્રવર્તીપણાને, વરૂણપદને, યોગની સિદ્ધિઓને કે મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી" (૧૧-૧૪-૧૪). માટેજ કહ્યુંછે કે "ધન, ઘર, આ લોક, પરલોક, સર્વને તજીને પ્રભુની અનન્ય ભક્તિ કરનારા ભકતોને હું મૃત્યુથી તારી દઉં છું" (ભા. ૩-૩૫-૪૦). પણ એ ભકતો તો "મારી સેવા વગર સાલોકય, સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય, સારૂપ્ય, કે મારી સાથે એકતાને-હું આપું છું તોપણ—સ્વીકારતા નથી." (ભા. ૩-૨૯-૧૩). મતલબ કે ભાગવતના ભકતો પરમાત્મા સાથે ઐકય કરતાં એની સેવાને વધારે પસંદ કરેછે. આ લોકનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ એ ભકતો ભગવાનના સ્થાનમાં નિત્ય ભગવત્સેવામાં રમેછે. એજ એનો મોક્ષ. એથી જૂદા મોક્ષની ભાગવતના ભકિતમાર્ગમાં માન્યતા નથી. અહિં કહ્યા તેવો મોક્ષ પણ ન ઇચ્છનારા પરમ ભકતોનું ચિત્ત તો હમેશાં "પાંખો વગરનાં પંખીઓ જેમ પોતાની માની વાટ જુએ, ભૂખ્યાં બચ્ચાંઓ જેમ ધાવણ માટે તરફડે, અને ખિન્ન-

વિયુકત પ્રિયા જેમ દૂર ગયેલા પ્રિયને ઝંખે તેમ પ્રભુને જોવાને તલસે છે" (ભા. ૬-૧૧-૨૬.). ઉપરોકત સિદ્ધાન્તને અનુસરીને ભાગવતમાં, ઉત્કટ પ્રેમ-સૂચકભકિતનું લક્ષણ આપ્યું છે. "મારા ગુણ સાંભળવાથીજ, સર્વના હૃદયમાં રહેલા મારામાં, ગંગાની જેમ સમુદ્રમાં ગતિ થાય તેમ ચિત્તની જે ગતિ થાય, એ નિર્ગુણ ભકિતયોગનું લક્ષણ" (ભા. ૩-૨૯-૧૧.) આ રીતની હૃદયની ગતિને અનુસરતી શરીરની સ્થિતિ—રોમોદ્ગમ, અશ્રુ, વગેરે—નું પણ સવિસ્તર વર્ણન ભાગવતમાં છે.

ભકિતના ભાગવતમાં નવ પ્રકાર કહ્યાછે. "વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય, અને આત્મનિવેદન" (ભા. ૭-૫-૨૪). ભકિતના આ દરેક પ્રકારનું દાખલાઓ સહિત વર્ણન કરેલું મળેછે. પણ આ નવધા ભકિતથી પર—પ્રેમલક્ષણા, ભાવમય—ભકિતને ગણીછે. એ પ્રેમભકિતમાં કોઇ પણ જાતના સાધનની જરૂર પડતી નથી. એ માટેજ કહ્યુંછે કે "માત્ર ભાવથીજ ગોપીઓ, ગાયો, પક્ષીઓ, મૃગો અને બીજા મૂઢ બુદ્ધિવાળા નાગો સિદ્ધ થઈને મને સાક્ષાત્પ્રાપ્ત થયાછે". (ભા. ૧૧-૧૨-૮.)

ભક્તોની પ્રવૃત્તિ તથા એની સ્થિતિનું ભાગવતમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:—"તે (અમ્બરીષ રાજા) પોતાના મનને, કૃષ્ણના પદારવિન્દમાં, વાણીને વૈકુણ્ઠ (પ્રભુ) ના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં, હાથને હરિનું મન્દિર વાળવામાં, કાનને અચ્યુતની કથા સાંભળવામાં, આંખને મુકુન્દની મૂર્તિને જોવામાં, અંગોને ભગવાનના દાસનો સ્પર્શ કરવામાં, નાકને તેના ચરણકમળ ઉપરની તુલસીની સુગન્ધ લેવામાં, પગને હરિના ક્ષેત્ર તરફ જવામાં, માથાને હૃષીકેશના પગને નમવામાં, કામનાઓને એના દાસ્યમાં, જીભને એને અર્પણ કરેલામાં, અને સ્નેહને પ્રભુના ભકતોમાં જોડતા; અર્થાત્ સર્વાત્મભાવથી ભગવત્સંબન્ધીમાં પોતાનાં મન ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ રાખતા." (ભા. ૯-૪-૧૮થી ૨૧). આવા ભકતોને પ્રભુ સિવાય બીજા કશાનું-પોતાના દેહનું પણ ભાન હોતું નથી. કહ્યું છે કે "તેમાંજ (પરમાત્મામાંજ) મન હોવાથી કૃષ્ણરૂપ ગ્રહથી પકડાયેલો માણસ, જગત આવું છે, એમ જાણતો નથી." "બેસતાં, ફરતાં, ખાતાં, સૂતાં, પીતાં, બોલતાં, સર્વ ક્રિયા કરતાં ગોવિન્દથી આલિંગા-

ચેલો એ ભક્ત, એ ક્રિયાઓમાં અનુસન્ધાન કરતો નથી." (ભા. ૭-૪-૩૧ થી ૩૮) "એ વૈકુણ્ઠની ચિન્તાથી કોઇ વખત રૂવે છે, કોઇ વખત હસે છે, અને કોઇ વખત આનંદમાં આવીને ગાયછે," (ભા. ૧૧-૩-૩૨.)

ભાગવતમાં ભકતોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ ભેદ પાડયાછે. "સર્વભૂતોમાં જે આત્માનો ભગવદ્ભાવ જુએ તે ભાગવતોત્તમ," "ઇશ્વરમાં, એના ભકતોમાં, મૂર્ખોમાં, અને દ્વેષીઓમાં, જે અનુક્રમે પ્રેમ, મૈત્રી, કૃપા અને ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખે તે મધ્યમ" અને "જે હરિની મૂર્તિ-નીજ શ્રદ્ધાથી પૂજા કરવા ઇચ્છે તથા ભકતો કે બીજામાં પ્રભુને ન જુએ તે પ્રાકૃત ભક્ત" (ભા. ૧૧-૨-૪૫ થી ૪૭). ભાગવતનો આ ભાગવતોત્તમ તે ગીતાનો જ્ઞાની ભકત. બાકીના બે ભકતો નવા છે.

આ પ્રાકૃત ભકત માટે મૂર્તિપૂજાનો નીચે પ્રમાણે વિધિ ભાગવતમાં લખ્યો છેઃ "જે હૃદયની ગ્રન્થિ કાઢી નાખવા ઇચ્છતા હોય, તેણે વેદોકત અને તન્ત્રોકત વિધિથી કેશવની પૂજા કરવી, આચાર્યનો જેણે અનુગ્રહ મેળવ્યોછે અને તેની પાસેથી (પૂજાનો) માર્ગ જેણે જાણ્યોછે, એવા ભકતે પોતાની ઇષ્ટમૂર્તિદ્વારા ભગવાનની પૂજા કરવી. અર્ચા (પ્રતિમા) માં અને હૃદયમાં પણ, જે મળે તે ઉપચારોવડે, દ્રવ્ય, પૃથ્વી, અને આત્માનાં ચિહ્નો સંપાદન કરીને, પાદ્ય વગેરેને કલ્પીને તથા પાસે રાખીને, એકાગ્ર થઇને, હૃદય વગેરેમાં ન્યાસ કરીને, મૂળ મન્ત્રથી પૂજા કરવી. અંગ ઉપાંગ તથા પાર્ષદો સહિત તે તે મૂર્તિને પોતપોતાના મન્ત્રથી પૂજીને પાદ્ય, અર્ઘ્ય, આચમનીય, સ્નાન, વસ્ત્ર, આભૂષણ, ગન્ધ, પુષ્પ, અક્ષત, માળા, ધૂપ, દીપ, અને નૈવેદ્ય અર્પીને, વિધિ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને હરિને પ્રણામ કરવા. આત્માનું તે (ભગવાન) રૂપે ધ્યાન કરતાં, હરિની મૂર્તિની પૂજા કરવી, પછી નિર્માલ્યને પોતાને માથે ચડાવી લઇ પૂજેલી મૂર્તિને પોતાના સ્થાનકમાં પધરાવવી. આ રીતે જે, અગ્નિ, સૂર્ય, પાણી, અતિથી, અને હૃદયમાં આત્મા-ઇશ્વર-ને પૂજેછે તે થોડા કાળમાં મુકત થઇ જાયછે." (ભા. ૧૧-૩-૪૭થી ૫૧).

વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારના ઐતિહાસિક પુરાવાઓ.

સમયઃ ઈ. સ. ૪ થાથી ૧૧મું શતક.

ઇ. સ. ના આરંભ પ્હેલાંનાં ચાર શતકોમાં, શરૂઆતમાં સાત્ત્વતોમાં

અને પછી બીજા લોકોમાં પણ ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર થયો હતો એમ આપણે તે કાળના પ્રાચીન લેખોની મદદથી જોયું છે. એ વખતના ભાગવત ધર્મનું વર્ણન કરનારા મુખ્ય બે ગ્રન્થો છે. ભગવદ્ગીતા અને મહાભારતનું નારાયણીપર્વ. એ પણ જોઇ ગયા. નારાયણીય પર્વ પછી અને ૧૧ મા શતકમાં આચાર્યોનો ઉદય થયો, તે પ્હેલાંનું ભાગવત ધર્મ સંબન્ધી જે સંસ્કૃત સાહિત્ય હાલ મળેછે, તેમાં ઉપરોક્ત પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓ અને પુરાણો મુખ્ય છે. પુરાણોમાં ભાગવત ધર્મ સાથે સૌથી નિકટ સંબન્ધવાળું ભાગવત પુરાણ હોય એમ મને લાગેછે. માટે આ વૈષ્ણવ ધર્મનું ખાસ સાહિત્ય હવે જોવાનું બાકી રહ્યું નથી, પણ પુરાણોક્ત વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો કાળક્રમમાં ટુંકામાં જોઇ જઇએ. જૂના લેખો, જૂની વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ, જૂનાં વૈષ્ણવ મન્દિરો અને પુરાણેતર સાહિત્યમાંથી સૂચનો વગેરે એ વખતના વૈષ્ણવ ધર્મ વિષે જે દાખલાઓ મળ્યા છે તે અહિં એકઠા કર્યાં છે. એ ઉપરથી એ વખતના વૈષ્ણવધર્મનું સ્વરૂપ બહુ સ્પષ્ટ સમજાશે એમ આશા છે.

ઇ. સ. પ્હેલાંના ચાર શતકોમાં ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર જે જોરથી ચાલતો હતો, તે જોર ઇ. સ. ના આરંભ પછી મોળું પડયું જણાયછે. ઈ. સ. પૂર્વે પ્હેલા શતકના નાનાઘાટના લેખ પછીથી ૪૦૦ વર્ષ સુધી વાસુદેવ પૂજાનો ઉપલક્ષક કોઇ લેખ મળ્યો નથી. કાલિદાસથી જૂના ભાસ કવિનાં પુરૂષોત્તમ કૃષ્ણનાં ચરિત્ર વિષયક અનેક નાટકો હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયાંછે. એ નાટકમાં ચતુર્ભુજ, શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ, ચાર આયુધ ધારી કૃષ્ણનું પરમપુરૂષ નારાયણના અવતારરૂપે વર્ણન કર્યું છે. આ કવિનો સમય ચોક્કસ નથી, પણ ઇ. સ. ના બીજા ત્રીજા શતકથી એ અર્વાચીન નથી, એમ વિદ્વાનોને બહુમતે મનાયછે. આ કવિ ભાગવતધર્મી હતા એ તો ચોક્કસ (જુઓ 'સાચું સ્વપ્ન' નો ઉપોદ્ઘાત.); વળી ઇ. સ. ના શરૂઆતના સૈકાઓમાં જ જોરમાં આવેલા બૌદ્ધ મહાયાન પન્થ ઉપર ભાગવત ધર્મની ઘણી અસર દેખાયછે; તથા કુશન સમયની એટલે ઇ. સ.

બીજા કે ત્રીજા શતકની એક વિષ્ણુમૂર્તિ મથુરાના 'મ્યુઝીયમ'માં છે.[1] એ સર્વ ઉપરથી ઇ. સ. ના પ્હેલા બીજા અને ત્રીજા સૈકામાં ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર હતો એમ ભાસેછે. પણ બૌદ્ધ ધર્મના જોરથી તથા એ વખતનો કોઈ રાજવંશ ભાગવતધર્માનુયાયી ન હોવાથી ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર સંકુચિત થયો હશે.

ઈ. સ. ચોથા શતકની છેલ્લી પચ્ચીશીમાં ગુપ્તોના રાજ્યકાળમાં પાછી ભાગવત ધર્મની નિશાનીઓ દેખાય છે. ગુપ્ત રાજાઓ—ચન્દ્રગુપ્ત બીજો, કુમારગુપ્ત અને સ્કંદગુપ્ત પોત પોતાના સીકકાઓ ઉપર પોતાને પરમ ભાગવત કહેછે. તથા એ સમયના જુદા જુદા છ લેખોમાં[2] પણ એ ત્રણે રાજાઓને પરમ ભાગવત કહ્યા છે. આ ગુપ્ત રાજાઓનો સમય લગભગ ઇ. સ. ૩૭૫ થી ૪૮૦ સુધીનો છે. આ ઉપરાંત એ સમય ઉપર નીચેના પ્રાચીન લેખો સારો પ્રકાશ નાખે છે. દીલ્હીના કુતુબમિનાર નજીકના પ્રસિદ્ધ લોહ સ્તમ્ભ ઉપર એક પ્રાચીન લેખ છે; જેમાં લખ્યું છે કે 'આ સ્તમ્ભ વિષ્ણુના ધ્વજસ્તમ્ભ તરિકે ચન્દ્ર નામના મહારાજાએ ઉભો કર્યો હતો. જે રાજા ચક્રવર્તી પદ ભોગવતો હતો અને વિષ્ણુનો મહાન ભક્ત હતો." આ લેખમાં કોઇ સાલ લખી નથી, પણ અક્ષરો જૂના ગુપ્ત સમયના છે. વળી મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદશાસ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે ઉપરોકત ચન્દ્ર તે ઇ. સ. ચોથા શતકમાં થઇ ગયેલા ચન્દ્રવર્મા હોવાનો સંભવ છે.[3] પણ કદાચ ગુપ્ત વંશનો ચંદ્રગુપ્ત બીજો ઉદ્દિષ્ટ હોય તો પણ આ લેખ ઇ. સ. ચોથા શતકના અન્ત ભાગનો કે પાંચમાના આદિ ભાગનો હોવો જોઇએ.

ઉદયગિરિની ગુફામાં એક ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, જે વિષ્ણુનીજ હોવાનો સંભવછે. આ મૂર્તિ નીચેના લેખમાં ગુપ્ત સં. ૮૨ ની સાલ છે. અર્થાત્ આ મૂર્તિ ઇ. સ. ૪૦૧ ની છે.[4] વિ. સં ૪૬૧ ઇ. સ. ૪૦૫

---

૧ Archæological Survey, Annual Report 1914-15 Part 1 p. 24.

૨ Corpus Inscriptorum Indicarum Vol. III.

૩ Indian Anttiquary 1913. p. 217,19.

૪ Corpus Inscriptorum Indicarum Vol. III.

ના દશરૂપના સહસ્રશીર્ષા પુરૂષની સ્તુતિથી શરૂ થતા નરવર્માના શિલાલેખમાં નરવર્મા, વાસુદેવને પોતાનું શરણ્ય કહે છે.[1]

વિ. સં. ૪૮૧ (ઇ. સ. ૨૪) માં ત્રણ વૈશ્ય ભાઇઓએ વિષ્ણુનું મન્દિર બંધાવ્યાનો, વિષ્ણુની સ્તુતિથી શરૂ થતો, શિલાલેખ નગરી પાસે મળી આવ્યો છે.[2] આ ઉપરાંત ગુપ્ત સમય માટે નીચેના, વૈષ્ણવ ધર્મપ્રચારના સૂચક લેખો મળ્યાછે. સંયુક્ત પ્રાન્તના ગાઝીપુર જીલ્લાના ભીટારી ગામમાં શિલાસ્તંભ ઉપર સાલ વગરનો એક લેખ છે[3], જેમાં ભગવાન શાર્ઙ્ગી (વિષ્ણુ) ની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો તથા તેની પૂજા માટે સ્કન્દગુપ્તે એક ગામ આપ્યાનો ઉલ્લેખછે. વિષ્ણુની મૂર્તિ શિલાસ્તમ્ભ ઉપર હતી જે હવે મળતી નથી. આ સ્કન્દગુપ્તે સુરાષ્ટ્રમાં પોતાના સુબા તરિકે નીમેલા પર્ણદત્તના પુત્ર ચક્રપાલિતે ગુપ્ત સં. ૧૩૮-(ઇ. સ. ૪૫૬) માં ગિરનાર પાસે કારણમાનુષ ચક્રધર (વિષ્ણુ) નું મન્દિર ચણાવ્યું હતું. આ માટેના લેખની શરૂઆત બલિની લક્ષ્મીને હરનાર વિષ્ણુ (વામનાવતાર)ની સ્તુતિથી કરીછે[3]. આ લેખમાં ચક્રપાલીત પોતાને 'ગોવિંદ પાદાર્પિતજીવિત' કહેછે. મધ્યપ્રાન્તના સાગર જીલ્લામાં, બુદ્ધગુપ્તના રાજ્યકાળના ગુપ્ત સંવત્ ૧૬૫ (ઇ. સ. ૪૮૩) ના એક શિલાસ્તમ્ભના લેખમાં, માતૃવિષ્ણુ અને એના ભાઇ ધન્યવિષ્ણુએ દેવ જનાર્દનના માનમાં ધ્વજસ્તમ્ભ ચણાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે[3]. "જગત્નાં સ્થિતિ ઉત્પત્તિ અને લયના હેતુરૂપ ચતુર્ભુજ ગરૂડકેતુ જય પામેછે" એ શબ્દોથી લેખની શરૂઆત કરીછે. આ લેખમાં માતૃવિષ્ણુને "અત્યન્ત ભગવદ્ભક્ત" કહ્યાછે.

ગંગધરના શિલાલેખમાં[3] 'વિશ્વવર્મા રાજાના સચિવ ગણધર શ્રીમાન મયૂરાક્ષકે ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલા વૈભવવડે ચક્રગદાધર (વિષ્ણુ) ઉપર પરમભક્તિ દર્શાવતાં ભગવાન વિષ્ણુનું કૈલાસના ઉચ્ચ શિખર જેવું

---

1 Epigraphia Iadica Vol. XII. P. 321.

2 Progress Report of the Archæological Survey of India, Western Circle 1916 P. 56.

3 જુઓ Corpus Inscriptorum Indicarum Vol. III.

સ્થાનક (મન્દિર) " કરાવ્યાનો લેખ છે. આ લેખમાં ૪૮૦ ની સાલ લખીછે એ જો માલવગણુનો (વિક્રમનો) સંવત હોય તો આ લેખ ઇ. સ. ૪૩૪નો ગણાય. ઇ. સ. ૪૪૭ ના દશરૂપ (મન્દેસર)ના લેખમાં[1] આ વિશ્વવર્માના પુત્ર રાજા બન્ધુવર્માનું નામ છે; એ ઉપરથી ઉપરનું અનુમાન યથાર્થ લાગે છે. તોરમાણુના પ્હેલા વર્ષના ઇરાન (Eran)ના એક શિલાલેખમાં[1] " મહારાજા માતૃવિષ્ણુના ભાઇ ધન્યવિષ્ણુએ જગત્પરાયણ વરાહ મૂર્તિ ભગવાન નારાયણનો શિલાપ્રાસાદ " પોતાના દેશમાં કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. " ત્રૈલોક્યરૂપી મોટા ઘરના સ્તમ્ભરૂપ વરાહ જય પામેછે." એ રીતે વરાહસ્તુતિથી આ લેખનો આરંભ કર્યોછે. આ ધન્યવિષ્ણુ તે ઇ. સ. ૪૮૩ માં વિષ્ણુનો ધ્વજસ્તંભ ઉભો કરનાર માતૃવિષ્ણુના ભાઇજ છે; તથા તોરમાણે ઇ. સ. ૫૦૦ પ્હેલાં આ દેશમાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું હતું; માટે આ લેખ ઇ. સ. પાંચમા શતકના છેલ્લા વર્ષોનો હોવો જોઇએ.

વળી ભીટા (વીચ્છીગ્રામ)માં મળી આવેલી એક સીલમાં વિષ્ણુ ચિહ્ન ચક્ર નીચે " **नमो भगवते वासुदेवाय** " એવા ગુપ્ત સમયના અક્ષરો છે; એ ઉપરથી ભીટામાં ગુપ્ત સમયમાં વૈષ્ણવ મન્દિર હશે એમ જણાયછે. એ વખતનાં 'વિષ્ણુ રક્ષિત' જેવાં નામો પણ વૈષ્ણવ ધર્મના વ્હોળા પ્રચારનાં સૂચક છે.[2]

કવિવર કાલિદાસ મેઘદૂત (શ્લો. ૧૫) માં મેઘધનુષ્યથી શોભાયમાન મેઘને ગોપવેષ ધારી વિષ્ણુ સાથે સરખાવેછે. આ ગોપવેષ વિષ્ણુ તે કૃષ્ણજ. કાલિદાસનો સમય ચોક્કસ નથી; પણ ઇ. સ. પાંચમા શતકથી આ મહાકવિ અર્વાચીન નથી.

જોધપુર નજીકના મેન્દોર પાસે ખોદી કાઢેલા એક સ્તમ્ભ ઉપરની મૂર્તિઓમાં શકટભંગ, ગોવર્ધનધારણ વગેરે કૃષ્ણની પુરાણોક્ત બાલક્રીડાનાં ચિત્રો છે.[3] આ સ્તમ્ભને ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર ઇ. સ.

---

1. જુઓ. Corpus Inscriptorum Indicarum. Vol. III.

2 Archæological Survey of India Annual Report 1911–12 p. 50–52.

3 Archæological Survey of India Annual Report 1905–06 P. 135.

પાંચમા શતકનો ગણેછે. આ રીતે ઇ. સ. ના પાંચમા શતકમાં પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મના બ્હોળા પ્રચારનાં પુષ્કળ ચિહ્નો મળી આવેછે.

છઠ્ઠું શતક-શક ૫૦૦ (ઇ. સ. ૫૭૮) ના દક્ષિણના જૂના ચાલુક્ય વંશના મંગલીશ રાજાએ વાતાપિ-બદામી-માં એક ગુફા ખોદાવી, તેમાં વિષ્ણુનું મન્દિર ચણાવી તેમાં વિષ્ણુની પ્રતિમા બેસાડી અને નારાયણબલિ માટે એક ગામની ઉપજ જુદી રાખી. એવો લેખ એ ગુફામાં મળેછે[1], આ ગુફાના મન્દિરમાં શેષ ઉપર બેઠેલી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. જેના પગ લક્ષ્મી દાબે છે; વળી વામન વરાહ તથા નૃસિંહ અવતારની મૂર્તિઓ અને એક હરિહરની મૂર્તિ છે; જેમાં હરિ અને હર બેયનાં ચિહ્નો એકજ મૂતિ ઉપરછે.[2]

ગુપ્ત સં. ૨૦૯ (ઈ. સ. ૫૨૭) ના ખોહના, મહારાજા સંક્ષોભના, તામ્રપત્રમાં **ॐ नमो भगवते वासुदेवाय** એ શબ્દોથી શરૂઆત કરીછે.[3] એ ઉપરથી આ ભાગવત ધર્મનો પ્રસિદ્ધ મન્ત્ર લગભગ ચૌદસો વર્ષ જૂનો જણાયછે.

જુદા જુદા દેવોની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા માટે યોગ્ય બ્રાહ્મણોની વાત કરતાં વરાહમિહિર કહેછે કે વિષ્ણુની પ્રતિષ્ઠાનું કામ ભાગવતોને સોંપવું (बृहत्संहिता ૬૦-૧૯). વરાહમિહિર શક ૫૦૯ (ઇ. સ. ૫૮૭) માં વિદેહ થયાછે. માટે ઇ. સ. ના ૬ઠ્ઠા શતકમાં વિષ્ણુના ખાસ પૂજારીઓ તરિકે ભાગવતો પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા હતા એમ જણાયછે.

સાતમું આઠમું શતકઃ સાતમા શતકના મધ્ય ભાગમાં થઇ ગયેલા બાણ કવિએ હર્ષ ચરિતમાં લખ્યુંછે કે વિંધ્યાચળમાં વસતા દિવાકર મિત્ર નામના ઋષિ જે પ્હેલાં બ્રાહ્મણ હતા અને પાછળથી બૌદ્ધ થઇ ગયા હતા; તે મુનિ પાસે અનેક માર્ગોના અનુયાયીઓ વસતા હતા. જેમાં ભાગવતના અનુયાયીઓ પણ હતા.

મહાબલીપુરમાં શેષ ઉપર સૂતેલી એક વિષ્ણુની મૂર્તિ છે; તથા એક ઉભી-મૂર્તિ છેજે સાતમા અથવા આઠમા શતકની હશે એમ ગોપીનાથરાવ ધારેછે.[4]

---

1 Indian Antiquary Vol. III p. 305. Vol. VI p. 363.
2 The Cave Temples of India.
3 Corpus Inscriptorum Indicarum Vol. III.
4 Elements of Hindu Iconography Vol. I. Part I p. 97.

સંયુક્ત પ્રાન્તના ઝાંસી જીલ્લાના દેવઘર ગામમાં જૂના મન્દિરના એક ખંડીયેરમાં શેષ ઉપર સૂતેલી વિષ્ણુની એક રમ્ય મૂર્તિ છે. જેની નાભિમાંથી નીકળેલા કમળમાં બ્રહ્મા બેઠા છે તથા આસપાસ ઇન્દ્ર વગેરે દેવો છે. વી. એ. સ્મીથ આ મૂર્તિને ઇ. સ. ૬ઠ્ઠા શતકના પ્હેલા ભાગની માનેછે. ગોપીનાથરાવ સાતમા અથવા આઠમા શતકની ધારેછે.[૧] કાઞ્ચીના કૈલાસનાથ સ્વામીના મન્દિરમાં વિષ્ણુની એક મૂર્તિ છે; આ મન્દિર નરસિંહવર્મા બીજાએ ઇ. સ. ના સાતમા શતકના પાછલા ભાગમાં ચણાવ્યું હતું.[૨] એલાપુર (એલુરા)ની ગુફામાં દશાવતારના મન્દિરમાં શેષશાયી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. જેના પગ લક્ષ્મી ચાંપેછે અને જેની નાભિમાંથી નીકળેલા કમળ ઉપર બ્રહ્મા બેઠાછે. વળી નૃસિંહ; વામન અને વરાહ અવતારની તથા ગોવર્ધનધારી કૃષ્ણની મૂર્તિ પણ છે; આ મન્દિર આઠમા શતકના મધ્ય ભાગમાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશના દન્તિદુર્ગ રાજાએ ચણાવ્યું છે; વળી આઠમા શતકના પાછલા ભાગમાં દન્તિદુર્ગના કાકા કૃષ્ણ પ્હેલાના રાજ્યકાળમાં ખોદાવેલા, કૈલાસ મન્દિરમાં એવીજ બીજી વામન વગેરે અવતારોની મૂર્તિઓ છે; આમાં કૃષ્ણની કાલીયદમનની મૂર્તિ પણ છે.[૩] અલ્હાબાદની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૩૨ માઇલ ઉપર પભોસામાં એક ગુફામાં નીચે પ્રમાણે લેખ છેઃ— "શ્રીકૃષ્ણ અને દૂધવાળી–ગોપીઓ–ની મૂર્તિઓ બનાવનાર" આ લેખ ઉપર એક માણસની પ્રતિમા છે. આ લેખમાં કાંઇ સાલ નથી. પણ બુલ્હર સાહેબ આ લેખને ઇ. સ. ના સાતમા કે આઠમા શતકનો ધારેછે.[૪] રાયપુર જીલ્લામાં સીરપુર આગળના જૂના મન્દિરના સિંહદ્વારને મથાળે શેષ ઉપર સૂતેલી વિષ્ણુના મૂર્તિ છે; જેના નાભિમાંથી નીકળેલા કમળ ઉપર બ્રહ્મા બેઠાછે. મન્દિરના દ્વારના બ્હારની બાજુએ નીચે વિષ્ણુના કેટલાક અવતારોની મૂર્તિઓ છે. જેમાંરામની અને બુદ્ધની પણ છે. બુદ્ધની હમેશ પ્રમાણે ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં છે. આ મન્દિર ઘણુંકરી આઠમા કે નવમા શતકનું છે.[૫]

---

1 Elements of Hindu Iconography Vol. I, Part I. p. 110.
2 Ibid p. 106.
3 The Cave Temples of India.
4 Epigraphia Inica. Vol. II, P. 482.
5 Progress Report of the Archæological Survey. Western Circle 1903–4 p. 21.

આ મન્દિરમાંથીજ મળેલા મહાશિવગુપ્ત રાજાના એક શિલાલેખમાં એ રાજાની માએ હરિનું મન્દિર બાંધ્યાનો અને એ મન્દિર માટે પાંચ ગામ ૧૫ બ્રાહ્મણોને આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. જે ૧૫માંના બે, વામન અને શ્રીધરને ભાગવત કહ્યાછે. લેખનો આરંભ પુરૂષોત્તમને નમસ્કાર કરીને તથા નૃસિંહની સ્તુતિથી કર્યો છે; લેખમાં સાલ નથી; અક્ષરો ઉપરથી આઠમા અથવા નવમા શતકનો આ લેખ હોવાનું અનુમાન થાયછે.[1]

નવમું દશમું શતક—જોધપુરની ઉત્તરે ૩૨ માઇલ ઉપર સ્થાનિક જાગીરદારના ઘર પાસે એક જૂનું મન્દિર છે; એના સભામણ્ડપના બે સ્તમ્ભ ઉપર ગરૂડ ઉપર બેઠેલી બે ચતુર્ભુજ મૂર્તિઓ છે. પણ એકના હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ છે અને બીજીના બે હાથમાં હળ અને ગદાછે; બીજીના માથા ઉપર પંચમુખ સર્પનું છત્ર છે. આ દેખીતી રીતે વાસુદેવ અને સંકર્ષણની મૂર્તિઓ છે. આ મન્દિર નવમા શતકથી અર્વાચીન નથી.[2] કનોજના રાજા મહેન્દ્ર પાલ વિ. સં. ૯૬૪ (ઇ. સ. ૯૦૮) ના વખતમાં વિષ્ણુનાં ત્રણ મન્દિરો બંધાયાનો ઉલ્લેખ લાહોરના મ્યુઝીયમમાં પડેલા એક શિલાલેખમાં છે. (પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૨. પા. ૧૦૨.). ઉદેપુર પાસેના સારણેશ્વર મહાદેવના મન્દિર (વિ. સં. ૧૦૧૦ ઇ. સ. ૯૫૪) ના લેખમાં મુરારિનું મન્દિર બાંધ્યાનો તથા તેમાં હરિની મૂર્તિ પધરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. (ભાવનગરના પ્રાચીન લેખો પા. ૧૫.). વિ. સં. ૧૦૧૧ (ઈ. સ. ૯૫૫) ના ખજુરાહોના લેખમાં બુંદેલખંડના ચંદેલ રાજા હર્ષદેવના પુત્ર યશોવર્માએ એક વૈકુંઠનું મન્દિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ મન્દિરમાં પધરાવેલી મૂર્તિ વિષે એ લેખ કહેછે કે એ મૂર્તિ ભોટ (તીબેટ) ના રાજાએ મૂળ કૈલાસમાંથી મેળવી હતી, જેની પાસેથી કીર રાજાને, ત્યાંથી સાહુ રાજાને અને તેની પાસેથી હેરમ્બપાલને મળી હતી, જ્યાંથી કનોજના રાજા દેવપાલ પાસે આવી; છેવટ દેવપાલ પાસેથી ઉપરોક્ત યશોવર્મા પાસે આવી; જેણે એનું મન્દિર બંધાવી તેમાં એ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી.[3] વિ. સં. ૧૦૩૬ (ઇ. સ.

---

1 Epigraphia Indica Vol XI. p. 184.

2 Progress Report of the Archæological Survey--Western Circle 1903-4 p. 44.

3 Epigraphia Indica Vol. I p.-122.

૯૮૦) ના અમોઘવર્ષદેવ અથવા વાક્પતિરાજના શાસનપત્રમાં, શરૂઆતમાં સ્તુતિનો જે શ્લોક છે તેમાં લખ્યું છે કે "જે લક્ષ્મીના વદનચન્દ્રથી સુખી ન થયું, જે પોતાની નાભિના પદ્મથી શાન્તિ ન પામ્યું જે શેષની હજારો ફણામાંથી નીકળતા મધુર શ્વાસથી આશ્વાસન ન પામ્યું, મુરારિનું તે "રાધા વિરહાતુર શરીર તમારૂં રક્ષણ કરો"[1] આ શ્લોક ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના દશમા શતકમાં રાધાનું નામ તથા કૃષ્ણ અને રાધાના પ્રેમની વાતો પ્રચારમાં આવી ગઇ હતી. જો કે નવમા શતકના ગણાતા ધ્વન્યાલોકમાં ઉતારેલા એક શ્લોકમાં, આઠમા શતકના મનાતા ગૌડવહો કાવ્યમાં અને તેથી પણ જૂની મનાતી ગાથા સપ્તશતીમાં અનેક સ્થળે રાધા કૃષ્ણના પ્રેમનું વર્ણન છે; એ આ પ્રસંગે યાદ રાખવાનું છે.

ભુવનેશ્વરમાં અનન્ત વાસુદેવ (એટલે બલરામ અને કૃષ્ણ) નું એક મન્દિર છે. એ દશમા શતકના અન્તમાં ચણાયું હોય એમ એ મન્દિરના એક લેખ ઉપરથી મનોમોહન ગંગુલી અનુમાન કરેછે.[2]

અમિતગતિ નામના એક દિગમ્બર જૈન લેખકે ધર્મપરીક્ષા નામનો ગ્રન્થ ઇ. સ. ૧૦૧૪ માં લખ્યો છે. એ ગ્રન્થકાર ૬૩ મહાન પુરૂષોમાં ૯ રામ અને ૯ કેશવને પણ ગણેછે; અને વિષ્ણુના મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે પ્રસિદ્ધ દશ અવતારોને ગણાવેછે; જેમાં બુદ્ધનું નામ પણ છે. એ લખેછે કે વાસુદેવને એના બ્રાહ્મણ ભક્તો અવિકારી, અવિભાજ્ય, અવિનાશી પરમ તત્ત્વ માનેછે.

ટુંકામાં ઇ. સ. ના ચોથા શતકથી તે ૧૧ મા શતક સુધીમાં આ દેશમાં ચાલતા વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગ માટેનાં સમકાલિન ઐતિહાસિક પ્રમાણો જોતાં એ ૭૦૦ વર્ષોમાં પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મ આખા હિન્દુસ્થાનમાં કેવા જોરથી પ્રસરી ગયો હતો; એ, એ વખતના અનેક લેખો, મૂર્તિઓ મન્દિરો, અને સાહિત્ય ઉપરથી અતિસ્પષ્ટ દેખાયછે. ૧૦ મા ૧૧ મા શતકમાં, અને તે પછી, સ્થપાયેલી મૂર્તિઓ અને ચણાયેલાં મન્દિરોમાંનાં ઘણાં અત્યારે વિદ્યમાન છે. વળી ૧૧ મા શતકથી સંપ્રદાયો

1 Indian Autiquary Vol. 14 p. 160.

2 Orisea & it's Remains P. 391.

નીકળવા માંડયા; એટલે જુદા જુદા સંપ્રદાયોને અનુસરીને મૂર્તિઓ અને મન્દિરો થયાં છે અને હજી થાય છે; માટે ૧૧ મા શતકથી આગળ વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારનું સ્વરૂપ જોવા માટે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનુંજ ટુંકું અવલોકન કરવાની જરૂરછે.

વિષ્ણુના અવતારો.

ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન કહેછે કે "મારા અને તારા બહુ જન્મો વીતી ગયા છે, એને હું જાણું છું." "વળી પૂર્વે મેં આ યોગનો ઉપદેશ વિવસ્વાન્‌ને કર્યો હતો." આ વાકયોમાં વાસુદેવ પોતાના પૂર્વજન્મોનું સૂચન કરેછે. પણ સાથે અર્જુનના પણ પૂર્વજન્મોનું સૂચન હોવાથી એમાં અવતારોનું સૂચન નથી. પરન્તુ "જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે, અને અધર્મનો અભ્યુદય થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું આત્માને સૃજું છું" એ વાકયમાં પોતાના જન્મની સ્વાધીનતા બતાવીને અવતારનું ઝાંખું સૂચન કર્યું છે. અને ગીતાના સમય પછી થોડા કાળમાંજ અવતારની માન્યતા પ્રસરી જણાય છે. વાસુદેવ પરમાત્મા છે એ માન્યતા રૂઢ થયા પછી, ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે વાસુદેવના પૂર્વજન્મો હોય તો એ પરમાત્માના અવતારોજ હોવા જોઇએ એ વિચાર પ્રગટ થયો અને વાસુદેવ પ્હેલાંના મહાપુરૂષો કે વૈદિક કથાનાં પાત્રો વાસુદેવના પૂર્વાવતારો અથવા નારાયણ કે વિષ્ણુના અવતારો મનાવા લાગ્યાં. વેદની સંહિતાઓમાં અને શતપથાદિ બ્રાહ્મણોમાં મત્સ્ય, વરાહ, વામન વગેરે અવતારોનાં બીજ હતાં, એમાંથી અવતારોનો વિસ્તાર સુલભ થઇ ગયો. જુદા જુદા ગ્રન્થકારોએ વિષ્ણુના અવતારો જુદી જુદી રીતે ગણાવ્યાછે. નારાયણીયપર્વમાં (શાં. ૩૪૦) એક સ્થળે માત્ર વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ અને કંસને મારનાર-કૃષ્ણ-એમ છ અવતારો ગણ્યાછે. અને પછી તરતજ હંસ, કૂર્મ, મત્સ્ય, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથિરામ, કૃષ્ણ અને કલ્કિ, (શાં. ૩૪૦, ૧૦૧ થી ૧૦૪) એમ દશ અવતારો ગણ્યા છે. હરિવંશમાં ઉપર કહેલા છ છે. ભીષ્મસ્તવમાં ઉપર કહેલા દશ અવતાર છે પણ હંસ નથી; અને કૃષ્ણ તથા કલ્કિ વચ્ચે બુદ્ધનું નામ છે. વાયુ પુરાણમાં બે સ્થળે અવતારોનું વર્ણન છે, ૧-૯૭-૭૨ માં અને ૨-૯૮-૬૩ માં. પ્હેલા કટકામાં

૧૨ અવતારોનું વર્ણન છે; જેમાંથી કેટલાંક નામ શિવ અને ઇન્દ્રનાં લાગેછે. અને બીજા કટકામાં ઉપરોક્ત છ તથા દત્તાત્રેય, નામ વગરનો પાંચમો અવતાર, વેદવ્યાસ અને કલ્કિ, એ રીતે દશ અવતાર ગણ્યા છે. વરાહ પુરાણમાં મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન. પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્કિ એ રીતે ૧૦ નામ છે. અગ્નિ પુરાણમાં ઉપરોક્ત છ નામ છે. ભાગવતમાં પ્હેલા સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં ૨૨ અવતારો કહ્યાછે, બીજા સ્કંધના ૭ મા અધ્યાયમાં ૨૩ અવતારો કહ્યાછે. અને ૧૧ મા સ્કંધના ૪ થા અધ્યાયમાં ૨૧ અવતારોનું નીચે પ્રમાણે વર્ણનછે. "આદિદેવ નારાયણે પ્હેલાં બ્રહ્માંડરૂપ દેહ રચીને તેમાં પોતાના અંશથી પેસીને પુરુષ નામ મેળવ્યું, પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રૂદ્રરૂપત્રિમૂર્તિ થયા, પછી ધર્મને ત્યાં નર અને નારાયણ ઋષિરૂપ થયા. પછી હંસ થઇને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. પછી દત્તાત્રેય, સનકાદિક અને અમારા (નવયોગેશ્વરોના) પિતા ઋષભદેવરૂપે વિષ્ણુજ અવતર્યા હતા." આગળ ચાલતાં મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, બલભદ્ર શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્કિ એટલા અવતારોને પોતપોતાનાં મુખ્ય કર્મો સાથે ગણાવ્યાછે. આ ઉતારા ઉપરથી દેખાયછે કે બાદ્ધોના બુદ્ધને અને જૈનોના ઋષભદેવ (આદિ તીર્થંકર) ને હિન્દુ ધર્મે ભાગવતના વખત સુધીમાં ઇશ્વરના અવતારો ગણીને પોતાના કરી લીધા હતા. પુરાણોમાં અને ખાસ કરીને ભાગવતમાં આમાંના ઘણા અવતારોની સવિસ્તર કથા કહેલી છે. પ્રભુના અવતારોનાં ગુણ કર્મનાં કીર્તન અને સ્મરણથી ભક્તિ-રસ ઉદ્દ્ભાસ થાય એ ઉદ્દેશ દર્શાવ્યોછે. ગીતામાં જેમ ભગવાન કહેછે કે મારી વિભૂતિઓ અનન્ત છે; તેમ ભાગવતમાં અવતારો અનન્ત હોવાનું પણ કહ્યુંછે. એટલે ખરી રીતે ગીતાની વિભૂતિઓ સાથે પુરાણોના અવતારોને કાંઇક સામ્ય લાગેછે. પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓમાં અવતારને વિભવજ કહેલછે. આ અનંત અવતારોમાંથી કવચિત્ ૨૪ ને મુખ્ય કહે છે અને એમાં પણ ૧૦ ને ખાસ પ્રમુખ અવતાર ગણેછે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્કિ, એ દશ છેવટ નક્કી થયા જણાય છે. પણ તેમાંયે કૃષ્ણને પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ માનનારા વૈષ્ણવો આઠમા અવતાર તરિકે કૃષ્ણને નહિં પણ કૃષ્ણના

ભાઇ બલરામને ગણેછે અને કૃષ્ણને તો સાક્ષાત્ પરમાત્મા કહેછે. એ કૃષ્ણનાજ, ઉપલા સર્વ અંશાવતારો છે એમજ માનેછે. એટલે જે સ્થાન ઉપલા ઉતારામાં આદિદેવ નારાયણને આપ્યુંછે તે કૃષ્ણને આપેછે, (જુઓ જયદેવ). અવતારની માન્યતા જે રીતે ઉભી થઇ છે એ જોતાં, તથા આદિ દેવ નારાયણ સાથે વાસુદેવની એકતા નારાયણીય પર્વમાંજ થઇ ગઇ હતી એ જોતાં, જયદેવ વગેરે વૈષ્ણવોની માન્યતા સ્વાભાવિક લાગેછે.

ઉપરોક્ત મુખ્ય ૨૪ અવતારોમાંથી દત્તાત્રેય અને રામ સિવાય બીજા કોઈની પૂજાનો સારી રીતે ફેલાયેલો માર્ગ ચાલતો હોય એમ જણાતું નથી. અલબત્ત કોઇ કોઇ ભક્તો સ્વતન્ત્ર રીતે નૃસિંહ વગેરેની પૂજા કરતા હશે, પણ ઉપરના બે સિવાય કોઇ અવતારની પૂજાનો સામાજિક ધર્મ હમણાં ચાલતો હોય એમ દેખાતું નથી. જો કે જૂના કાળમાં –૬ ઠ્ઠા થી ૧૦ મા શતકમાં–નૃસિંહ, વરાહ અને વામનની પૂજાનો સારી રીતે પ્રચાર હતો એમ આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ. પણ પાછળથી એ અવતારોની પૂજાનો પ્રચાર ક્ષીણ થઇ ગયો જણાય છે.

દત્તાત્રેય આજ દિવસ સુધી દક્ષિણમાં પૂજાયછે, પણ કૃષ્ણ સિવાય, બીજા કોઇ પણ અવતાર કરતાં રામાવતારે વધારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. માટે એનો ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર છે.

રામ પૂજા.

રામ ઘણા જૂના કાળથી વિષ્ણુનો અવતાર મનાયછે. રામાયણમાં રામને વિષ્ણુનો અવતાર ઠરાવનારાં કેટલાંક વાક્યો છે, પણ એ પ્રક્ષિપ્ત હોવાની શંકા છે. નારાયણીયમાં તથા સર્વ પુરાણોમાં વિષ્ણુના અવતારોમાં રામનું નામ છે. પણ આ પૌરાણિક સાહિત્યનો સમય અચોક્કસ હોવાથી એ ઉપરથીજ રામ ક્યારે અવતાર મનાવા લાગ્યા એ નક્કી ઠરવું મુશ્કેલછે. રઘુવંશમાં રામની કથાની શરૂઆતમાં, ક્ષીર સમુદ્રમાં શેષ ઉપર સૂતેલા નારાયણ દશરથને ત્યાં જન્મવાનું વચન આપેછે એવું વર્ણન છે; કવિવર કાલિદાસ પાંચમા શતકથી અર્વાચીન નથીજ. પુરાણોમાં પણ જૂનામાં જૂનું વાયુ પુરાણ છે. તે પણ ઇ. સ. ના પાંચમા

શતકથી અર્વાચીન નથી. એટલે ઇ. સ. ના ચોથા પાંચમા શતકમાં રામ વિષ્ણુનો અવતાર મનાતા હશે એમ લાગેછે. ભૂતકાળમાં એથી ઊંડા ઉતરીએ તો પતંજલીના મહાભાષ્યમાં દેવ તરિકે, રામનો ઉલ્લેખ કોઇ સ્થળે દેખાતો નથી. અને કાલિદાસથી જૂના ભાસ કવિના પ્રતિમા નાટકમાં રામચરિત એક રાજકુમારના જેવુંજ વર્ણવ્યુંછે. હવે રામમાં અવતારબુદ્ધિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ એ જોઇએ. વાલ્મીકિએ એક ગુણશીલવાન મહાત્મા વીર પુરૂષ તરિકે રામનાં ચરિતને બહુ આકર્ષક રીતે ચિત્ર્યુંછે. વાસુદેવના પૂર્વાવતારોની કલ્પના રૂઢ થતાં, પુરાણોએ, એ સુન્દર ચિત્રમાં અવતારની ભાવના ઉમેરી દીધી. એ રીતે ચોથા–પાંચમા શતકમાં રામ અવતાર મનાવા લાગ્યા. આ પછી અમુક કાળે રામપૂજા ચાલી હોય એ સંભવિત છે; પણ રામપૂજા કયારે શરૂ થઇ એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી. ઇ. સ. નવમા-દશમા શતક સુધીના જૂના લેખોમાં કોઇ સ્થળે રામમન્દિર કે રામધ્વજનો ઉલ્લેખ દેખાતો નથી, તેમ રામની કોઇ ૮ મા શતકથી પ્રાચીનતર મૂર્તિ મળી નથી. મધ્વ અથવા આનન્દતીર્થ બદરિકાશ્રમમાંથી રામની મૂર્તિ લઈ આવ્યાની, અને ઇ. સ. ૧૨૬૪ ની આસપાસમાં તેણેજ રામ અને સીતાની મૂળ મૂર્તિઓ જગન્નાથપુરીમાંથી લઇ આવવા નરહરીતીર્થને મોકલ્યાની વાત પ્રસિદ્ધછે. ચૈત્ર મહિનાની રામનવમીને દિવસે કરવાના વ્રતના નિયમો ૧૩ મા શતકના હેમાદ્રિના વ્રતખંડમાં છે. હેમાદ્રિ તથા વૃદ્ધહારીત અમુક અમુક વખતે બીજા અવતારોની પૂજા સાથે રામ પૂજા કરવાનો વિધિ બતાવે છે. આ સર્વ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ૧૧ મા શતકની આસપાસમાં રામપૂજાનો સંપ્રદાય ચાલ્યો હશે. ખરૂં જોઇએ તો સ્વતન્ત્ર રીતે સાક્ષાત્ ઈશ્વર તરિકે, રામ પૂજાવા લાગ્યા તે પ્હેલાં ઘણા વખત સુધી વિષ્ણુના અવતાર તરિકે રામ મનાયા—પૂજાયા હશે. હેમાદ્રિએ અને વૃદ્ધહારીતે વાસુદેવની ૨૪ મૂર્તિઓ વર્ણવી છે. અને એ ૨૪ મૂર્તિઓને જુદાં જુદાં નામ આપીને **नमः केशवाय, नमो नारायणाय** એ રીતે, દરેક કર્મના આરંભમાં એ ૨૪ મૂર્તિઓને નમસ્કાર કરવાનો હાલમાં પણ પ્રચાર છે. આ ૨૪ નામોમાં કેશવ, નારાયણ, ગોવિંદ, વગેરે વાસુદેવનાં અનેક નામો છે. સંકર્ષણ વગેરે વ્યૂહનાં નામો પણ છે; નૃસિંહ અને વામન

જેવા અવતારોનાં નામો છે, પણ રામનું નામ નથી. વળી આપણે શ્રાદ્ધની સમાપ્તિ વખતે "આ શ્રાદ્ધથી પિતારૂપ જનાર્દન તૃપ્ત થાવ" એમ બોલીએ છીએ, પણ પિતારૂપ રામતૃપ્ત થાવ એમ કહેતા નથી. આ રીતે વૈદિક કે અવૈદિક સર્વ કર્મોમાં જેવી વાસુદેવપૂજાની વ્યાપકતા છે, તેવી વ્યાપકતા રામપૂજાની દેખાતી નથી. એ ઉપરથી પણ રામપૂજા વાસુદેવ પૂજાની અપેક્ષાએ અર્વાચીન જણાયછે.

રામને સાક્ષાત્ પરમાત્મા ઠરાવનારો, અને અદ્વૈત વેદાન્ત મતનું પ્રતિપાદન કરનારો, એક અધ્યાત્મ રામાયણ નામનો ગ્રન્થ છે. આમાં રામને અક્રિય, અવિકારી આત્મા, અને સીતાને મૂળ પ્રકૃતિ કહેલ છે. આ ગ્રન્થના છેલ્લા ભાગમાં રામગીતા છે; જેમાં રામ લક્ષ્મણને ઉપદેશ આપેછે. ભગવદ્ગીતાનું અનુકરણ કરીને રામને ઉપ-દેશક તરિકે પ્રતિષ્ઠા અપાવવા માટે કોઇ રામપૂજકે આ ગ્રન્થ લખ્યો જણાયછે. મહારાષ્ટ્રના સન્ત એકનાથ આ ગ્રન્થને અનાર્ષ ગણેછે. બીજી એક રામગીતા મદ્રાસમાં છપાઇછે. એમાં ગીતા પેઠે ૧૮ અધ્યાયો છે. ૧૦૮ ઉપનિષદો ઉપર આધાર રાખીને આ ગીતા કહી છે, એમ એમાં પોતામાંજ લખ્યુંછે. ૧૦૮ માંનાં ઘણાં ઉપનિષદો તદ્દન આધુનિક છે. માટે આ ગીતા પણ આધુનિક હોવી જોઇએ.

આ સર્વ ઉપરથી, વાસુદેવ પેઠે ધર્મોપદેશક તરિકે પ્રતિષ્ઠા મળવાથી નહિં, પણ વાલ્મીકિએ લખેલા ઉત્તમ ચરિત્રથી પ્રતિષ્ઠા પામીને રામ, પ્હેલાં વાસુદેવનો પૂર્વાવતાર મનાવા લાગ્યા હોય, અને પછી કેટલેક કાળે રામની પૂજાનો ખાસ માર્ગ ચાલ્યો હોય, એમ જણાય છે.

સંપ્રદાયો.

नमो भगवते वासुदेवाय.

વૈદિક સાહિત્યમાં ભકિતવૃત્તિનો ઉલ્લાસ જોયો; પછી ભગવાન વાસુદેવે, બુદ્ધ (ઇ. સ. પૂર્વે ૬ ઠ્ઠા શતક) પ્હેલાં, ભકિતયોગનો મહાન ઉપદેશ કર્યો અને એ ઉપદેશની અસરથી વાસુદેવપૂજાયુકત ભકિત માર્ગનો પ્રચાર થયો, એ પણ જોયું; પછી નારાયણીય પર્વમાં, તથા નિદ્દેશ, મેગેસ્થેનીસ, પાણિનિ અને શિલાલેખોમાં, ભકિત માર્ગનો તથા

વાસુદેવ પૂજાનો વિકાસ થતો જોયો. પછી સંહિતાઓમાં તથા પુરાણોમાં તથા ઇ. સ. ના બીજા ત્રીજાથી ૧૦ મા શતક સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને તે સમયનાંજ મન્દિરો, મૂર્તિઓ લેખો વગેરેમાં મધ્યકાળના પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મનું દર્શન કર્યું. આ પ્રમાણે પૂર્ણ ખીલેલા, સમસ્ત દેશમાં પ્રસરી ગયેલા ભકિતવૃક્ષમાંથી, ઇ. સ. ના ૧૧ મા શતકમાં સંપ્રદાય-રૂપ શાખાઓ ફુટવાની શરૂઆત થઇ.

અહિં એક વાત યાદ રાખવાની ખાસ જરૂર છે; કે સંપ્રદાયો નીકળવાથી, પૌરાણિક ભકિતમાર્ગ સર્વથા દબાઇ ગયો નથી, પણ પુરાણોનો પ્રચાર, સંસ્કૃતભાષા અને લોકભાષાદ્વારા ચાલુ રહેવાથી લોકોમાં સંપ્રદાયબાહ્ય પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર ચાલુ રહ્યોછે. છતાં સંપ્રદાયબાહ્ય લોકો ઉપર સંપ્રદાયોની આડકતરી અસર થયેલી હોવાથી હવે એનું જુદું અવલોકન કરવાની જરૂર નથી લાગતી.

વૈષ્ણવ ધર્મના મને ત્રણ યુગો સ્પષ્ટ દેખાય છે—લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ. સ. ના આરંભ સુધીનો ભારતીય અથવા પ્રાચીન યુગ, ઇ. સ. ના ચોથા શતકથી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો પૌરાણિક અથવા મધ્ય યુગ, અને ઇ. સ. ના ૧૧ મા શતકથી શરૂ થતો અર્વાચીન અથવા સાંપ્રદાયિક યુગ. પ્રાચીન યુગમાં ભક્તિમાર્ગનો ઉદ્ભવ થવાનાં જે કારણો હતાં તેને કાંઇક મળતાંજ બળો સાંપ્રદાયિક વૈષ્ણવ ધર્મની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત થયાંછે.

પ્રાચીન કાળમાં આ દેશના વાતાવરણમાં, કર્મકાંડની વિરૂદ્ધ ઉઠેલા ત્યાગના તથા ઇશ્વર ઉપરની અનાસ્થાના વિચારોની સામે ભગવાન વાસુદેવે ભકિતયોગનો ઉપદેશ કર્યો. પછી કાળબળથી બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનું ઘણું જોર જામ્યું. એની વિરૂદ્ધ આઘાત પ્રત્યાઘાતના નિયમ પ્રમાણે ઇ. સ. ના ચોથા શતકથી મીમાંસાદર્શને કર્મકાંડનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો. પણ શબર સ્વામી અને કુમારિલ જેવા મીમાંસકો બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનું ખંડન કરીને બેસી રહ્યા નહિં; એમણે તો કર્મમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ઔપનિષદ જ્ઞાનમાર્ગનું પણ ખંડન કર્યું. આ રીતે હિન્દુધમને કર્મજડ થતો જોઇને, જેઓ બચાવ કરવા દોડયા તેમાં પ્હેલા ગૌડપાદાચાર્ય હતા; અને બીજા એના પ્રશિષ્ય ભગવાન શંકરાચાર્ય. આ બે મહાપુરૂષોએ

કર્મ માર્ગનું ખંડન કરીને ઉપનિષદો ઉપર આધાર રાખતા સંન્યાસ પ્રધાન, જ્ઞાનમાર્ગનું મંડન કર્યું. મધ્ય યુગના ભક્તોને, સંન્યાસ પ્રધાન જ્ઞાનજ મોક્ષ સાધન છે; એ વાત રૂચી નહિં અને શંકરાચાર્યની વિરૂદ્ધ વૈષ્ણવ આચાર્યો ઉઠયા. ઘણાખરા વૈષ્ણવ આચાર્યોએ ભકિત-માર્ગનું સ્થાપન કરવા માટે, શંકરાચાર્યના 'માયાવાદ'નું ખંડન કરવાનો અત્યન્ત પ્રયત્ન કર્યોછે.

આ રીતે ત્યાંગવિરોધ વગેરે પ્રવર્તક બળો લગભગ સરખાં હોવા છતાં ભકિતમાર્ગના પ્રાચીન ઉત્થાનમાં અને અર્વાચીન ઉત્થાનમાં એક મોટો તફાવત છે. પ્રાચીન કાળના ઉપદેશકે માત્ર પ્રતિભાથી—દિવ્ય દૃષ્ટિથી-નવો પ્રકાશ નાખ્યોછે. જયારે સાંપ્રદાયિક આચાર્યોએ આગમ પ્રમાણને આગળ કરીને મૂળ પ્રકાશનું પ્રતિફલન કર્યું છે. બીજા શબ્દોમાં પ્રાચીન યુગ સ્વયંપ્રકાશ છે; અર્વાચીન યુગ પરપ્રકાશ છે. અને મધ્ય યુગતો પ્રાચીન અર્વાચીનને જોડનાર પૂલ જેવો છે. ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્રના અર્થો પોતાના પક્ષને અનુકૂલ કરવામાં તથા ભકિતનું વિવેચન કરવામાં, વૈષ્ણવ આચાર્યોને મધ્યયુગના સાહિત્યની ઘણી મદદ મળીછે.

અર્વાચીન યુગના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના સર્વ આચાર્યોમાં અમુક સામાન્ય ધોરણ દેખાયછે. જેમ કે ઘણાખરા આચાર્યોએ, પોતાની પ્હેલાંના જ્ઞાનમાર્ગના આચાર્ય શંકરાચાર્યને અનુસરીને, ઉપનિષદો બ્રહ્મસૂત્ર તથા ગીતામાંથી એક, બે કે ત્રણેયનું વ્યાખ્યાન કરીને, તદ્દદ્વારા અમુક તત્ત્વજ્ઞાન સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમ કર્યા વગર એઓને છૂટકો ન હતો કારણ કે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન, ઉપનિષદો વગેરે આગમને અનુકૂળ હોય તોજ યથાર્થ ગણાય; એવી માન્યતા પર પ્રકાશ મધ્ય યુગમાંજ રૂઢ થઇ ગઇ હતી. જે સંપ્રદાયના આચાર્યો પ્રસ્થાનત્રય ઉપર ભાષ્યો નથી કરી શકયા, તે સંપ્રદાયમાં પણ એના શિષ્યોનાં ભાષ્યો છે. આમાં ઘણીવાર શ્રુતિ કે સૂત્રના શબ્દોને, પોતાને અનુકૂળ કરવા માટે મૂળના અર્થની ખેંચતાણ કરવી પડીછે. બીજું સર્વ વૈષ્ણવ આચાર્યોએ ભકિતનું લક્ષણ તથા એનો આન્તર બાહ્ય પ્રકાર, કોઇક રીતે દર્શાવ્યોછે. ત્રીજું સર્વ આચાર્યોએ વાસુદેવનાં અમુક નામની અને અમુક રૂપની પૂજા કરવાનું કહ્યુંછે. દરેક સંપ્ર

દાયમાં આ ત્રણે વાત હોયછે. પ્રત્યેક સંપ્રદાય ભિન્ન ભિન્ન તત્વજ્ઞાનને, ભક્તિના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોને તથા વાસુદેવનાં ભિન્ન ભિન્ન નામ રૂપને પસંદ કરેછે. કાળક્રમમાં એક એક સંપ્રદાયને લઇને સંપ્રદાયોની આ ત્રણે વાતો તે તે સંપ્રદાયનાં પ્રમાણ ભૂત ગ્રન્થનાજ શબ્દોમાં આપણે ટુંકામાં જોઇશું.

દ્રાવિડ વૈષ્ણવધર્મ.

સંપ્રદાયોની શરૂઆત દક્ષિણ (તામીલ દેશ) માંથી થઇ છે. લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે પ્હેલા સૈકામાં મહારાષ્ટ્રમાં વાસુદેવ અને સંકર્ષણ પૂજ્ય મનાવા લાગ્યા હતા, એ આપણે નાનાઘાટના લેખથી જોયું છે. વાસુદેવ સંકર્ષણની પૂજા. એથી આગળ દક્ષિણમાં તામીલ દેશ સુધી તરત પ્રસરી હશે. પણ તામીલ દેશમાં, એનો પ્રવેશ કયારે થયો, એ જાણવાનું કાંઇ સાધન નથી. ભાગવત (૧૧–૫–૩૮ થી ૪૦) માં દ્રવિડ દેશ–જ્યાં કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદી વહેછે; ત્યાં પવિત્ર હૃદયના વાસુદેવ ભકતો, કળિયુગમાં થશે; એમ લખ્યું છે. મુખ્ય દ્રાવિડ ભકતો, ૧૨ મનાયછે. જેઓ આલવાર કહેવાય છે, જેમાં ૧ સ્ત્રી, ૧ શૂદ્ર, ૧ ક્ષત્રિય ૧ લુંટારો અને બાકીના બ્રાહ્મણો છે. આ આલવાર ભકતોનાં સંસ્કૃત નામો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે:—સરોયોગી, ભૂતયોગી, મહદ્યોગી કે ભ્રાન્તયોગી, ભક્તિસાર, શઠકોપ, મધુર કવિ, કુલશેખર, વિષ્ણુચિત્ત, ગોડા, ભકતાંઘ્રિરેણુ, યોગીવાહન અને પરકાલ. તામીલ દન્તકથા પ્રમાણે તો આમાંના પ્હેલા ભકત ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૦૩માં અને છેલ્લા ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૦૬માં થઇ ગયાનું કહેવાયછે. આ સમય તો તદ્દન કલ્પિત લાગેછે. પણ આ ભકતો આ પ્રમાણેજ કાલાનુક્રમમાં થયા હોય એ પણ કહેવાતું નથી. ઉલટું એથી વિરૂદ્ધ પ્રમાણો છે. દાખલા તરિકે સાતમા ભકત કુલશેખર ત્રાવણકોરના રાજા હતા. એમણે મુકુન્દમાલા નામનો ગ્રન્થ લખ્યો છે. જેમાં (**कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा** ૧૧–૨–૩૬ વગેરે) ભાગવતનો એક શ્લોક ઉતાર્યોછે. ધારવાડ જીલ્લાના નારેગળ પાસેના મન્દિરના એક શિલાલેખમાં[1] લખ્યુંછે કે સીન્દવંશના

1. Jour. Bo. B. R. A. S. Vol. XI. p. 244.

પરમાદીએ કુલશેખરાંકને હરાવ્યો, જયકેશીને નસાડયો, અને હોઇસેલાની રાજ્યસત્તા લઇ લીધી. બીજા એક લેખમાં[1] આ પરમાદીને જગદેકમલ્લ બીજાનો સેવક કહ્યો છે. જગદેકમલ્લનો સમય ઇ. સ. ૧૧૩૮ થી ૧૧૫૦ ની વચ્ચે છે. કારણ કે જગદેકમલ્લના રાજ્યના સાતમા વર્ષમાં— ઇ. સ. ૧૧૪૪માં પાનસોપારી વેચનારાઓના એક સંઘને દાન આપ્યાનો લેખ મળેછે. આ વખતે પરમાદી જગદેકમલ્લનો મહામંડલેશ્વર હતો. આ પરમાદીથી હારેલો કુલશેખરાંક એજ જો આલવાર કુલશેખર હોય તો તો એ બારમા શતકના મધ્ય ભાગમાં થયો હોવો જોઇએ; છતાં છેલ્લા આલવાર પરકાલનો સમય ઇ. સ. આઠમા શતકમાં હોવાનું કૃષ્ણ સ્વામી આયંગર કહેછે. માટે આલવારોના પરંપરાપ્રાપ્ત કાલાનુક્રમમાં પણ શંકા પડેછે. છતાં આલવારોની પ્રાચીન પરંપરા તથા એમને ઘણા કાળથી અપાતું અસાધારણ માન જોતાં એમ લાગેછે કે એમાંના કેટલાક ભક્તો રામાનુજથી સૈકાઓ પ્હેલાં થયા હશે; અને ઇ. સ. ના પાંચમા શતકથી વૈષ્ણવ ધર્મના જોરની નિશાનીઓ સર્વત્ર મળેછે તો એ વખતે એટલે પાંચમા છઠ્ઠા શતકમાં દ્રાવિડ દેશમાં પણ વૈષ્ણવ ધર્મ જોરમાં આવ્યો હોય એ સંભવિતછે. ટુંકામાં ગોપીનાથરાવના કહેવા પ્રમાણે આલવારોનો મોટો ભાગ ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૯૦૦ ની અંદર થયો હશે.[2]

આલવારોએ મોટે ભાગે તામીલ ભાષામાં પ્રબન્ધો લખ્યાછે. જે ભક્તિરસ અને આર્દ્રવૃત્તિથી ભરપૂર છે. આ પ્રબન્ધો બહુ પવિત્ર મનાય છે. એને દ્રાવિડ વેદ અથવા વૈષ્ણવ વેદ કહેછે. તથા ત્યાંના વૈષ્ણવ ભક્તો એ દ્રાવિડ આગમોનાં પદો દેવ આગળ ભક્તિથી ગાયછે. જેમ દ્રાવિડો આલવારોના પ્રબન્ધોને વેદ જેટલું માન આપેછે, તેમ આલવારોને પોતાને દેવ જેટલું માન આપીને એના મૂર્તિઓને વિષ્ણુ કે નારાયણની મૂર્તિને પડખે બેસારે છે. જુદા જુદા આલવારોએ વિષ્ણુની જુદાં જુદાં નામ રૂપથી ભક્તિ ગાઇછે. દાખલા તરિકે કુલશેખર રામભક્ત હતા.

---

1. Jour. Bo. B. R. A. S. Vol. XI. p. 251.
2. Elements of Hindu Iconography Vol. I, Part I, p. 57.

રામાનુજ.

દ્રાવિડ વૈષ્ણવોમાં બે જાતના ઉપદેશકો થઈ ગયાછે. એક આલવારો અને બીજા આચાર્યો. આલવારો માત્ર વિષ્ણુ કે નારાયણની ભક્તિનાં ભક્તિરસને ઉદ્દીપ્ત કરે એવાં કાવ્યો રચતા અને એ દ્વારા લોકોની ભક્તિવૃત્તિને કેળવતા, ત્યારે આચાર્યો શાસ્ત્રાર્થ કરતા અને તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિનું સ્થાપન કરતા. આલવારો માટે ઉપર કહ્યુંછે. આચાર્યોમાં રામાનુજ પ્હેલાં એ સંપ્રદાયમાં યામુનમુનિ અને તે પ્હેલાં નાથમુનિ થઇ ગયા છે. અને તે પૂર્વે પણ શ્રીપરાંકુશ, દ્રવિડાર્ય, બ્રહ્માનન્દિ, ભારૂચિ, ગુહદેવ અને બોધાયન થઇ ગયાનુ કહેવાયછે. આ સર્વ આચાર્યોના પરંપરા પ્રાપ્ત ઉપદેશને અને આમાંથી કેટલાકના તો ગ્રન્થોનેજ અનુસરીને રામાનુજે પોતાના મતનું સ્થાપન કર્યું છે.

છેલ્લા આચાર્ય યામુનમુનિ અથવા આલવાનાર જયારે શ્રીરંગમાં આચાર્યસ્થાને હતા, ત્યારે એ આચાર્યનીજ એક પૌત્રીને પેટે ઇ. સ. ૧૦૧૭ માં એક પુત્રનો જન્મ થયો. એનું નામ લક્ષ્મણ (રામાનુજ અથવા તામીલમાં ઇલયપેરૂમલ) પાડયું. બાલ્યકાળમાં એ વખતની સામાન્ય કેળવણી લીધા પછી, રામાનુજ વેદાન્ત શીખવા માટે કાંચીમાં યાદવ પ્રકાશ નામના અદ્વૈતવાદી ગુરૂ પાસે ગયા. ત્યાં એમનો અભ્યાસ એટલી ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો કે એની કીર્તિ શ્રીરંગમાં યામુનમુનિ પાસે પહોંચી; અને એ વૃદ્ધ આચાર્યને રામાનુજ પોતાની જગ્યા સાચવશે એમ આશા ઉત્પન્ન થઇ. થોડા વખતમાં યાદવપ્રકાશના વ્યાખ્યાનમાં, પોતાની વૃત્તિ વૈષ્ણવ હોવાથી, રામાનુજને અસન્તોષ જણાવા લાગ્યો. યાદવપ્રકાશ શ્રુતિઓના અનુચિત અર્થ કરેછે એમ રામાનુજને ભાસવા લાગ્યું. એક શ્રુતિનો અર્થ સાંભળીને તો રામાનુજને એટલું ખોટું લાગ્યું કે એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. ગુરૂના પૂછવાથી રામાનુજે બીજી રીતે અર્થ કરી બતાવ્યો. તે વખતથી ગુરૂને શિષ્યની અદેખાઇ આવી; અને રામાનુજને પોતાની પાઠશાળામાંથી યાદવપ્રકાશે રજા આપી. આ પ્રમાણે રામાનુજ અધ્યયન સમેટી પરણ્યા; અને કાંચીમાંજ દેવરાજના મન્દિરમાં પૂજારી તરિકે રહ્યા. આ વખતે શ્રીરંગમાં યામુનમુનિ મરણ પથારીએ પડયા હતા. એમણે રામાનુજને તેડવા માટે પોતાના મુખ્ય શિષ્ય પેરીયાનમ્બીને કાંચી મોકલ્યા. પણ રામાનુજ

આવ્યા પ્હેલાં યામુનમુનિનો દેહ છુટી ગયો. તોપણ એ આચાર્યની અતૃપ્ત રહેલી છેલ્લી ત્રણ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાની રામાનુજે પ્રતિજ્ઞા લીધી. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર પોતાના મતનું ભાષ્ય કરવું, તથા પરાશર અને શઠકોપમુનિનાં નામ રાખવાં એ ત્રણ ઇચ્છાઓ છેવટ યામુનમુનિના મનમાં હતી એમ કહેવાયછે.

રામાનુજ યામુનમુનિની ઉત્તરક્રિયા કરીને ફરી કાંચી ગયા, ત્યાં કેટલોક વખત રહ્યા પછી તેણે પેરીયાનમ્બી પાસે દીક્ષા લીધી; અને એની સાથેજ કાંચીમાં રહીને વૈષ્ણવ પ્રબન્ધોનો અભ્યાસ કરવા માંડયો. આ વખતમાં પોતાની પત્નીથી પોતાના મિત્રનું, પોતાના ગુરૂની પત્નીનું અને પોતાની આજ્ઞાનું અપમાન થવાથી રામાનુજે સંસાર છોડીને સંન્યાસ લીધો. એ વખતથી રામાનુજ યતિરાજ કહેવાવા લાગ્યા. સંન્યાસી થયા પછી રામાનુજ શ્રીરંગ ગયા. ત્યાં યામુનમુનિના વૃદ્ધ અને મુખ્ય શિષ્યો પાસેથી દ્રાવિડ વૈષ્ણવ માર્ગનાં જુદાં જુદાં રહસ્યોની દીક્ષા લીધી અને છેવટ યામુનમુનિની વિદ્યાઓ છુટી છુટી એક એક શિષ્ય પાસે એક એક હતી તે સર્વ રામાનુજમાં એકઠી થવાથી એઓ શ્રીરંગમાં યામુન-મુનિના ઉત્તરાધિકારી આચાર્ય થયા. હવે પોતાની અવસ્થા પાકતી જતી હતી અને યામુનમુનિને આપેલાં ત્રણમાંથી એક પણ વચનને પાળ્યું ન હતું એની ચિન્તા થવા લાગી. દ્રાવિડ વૈષ્ણવ મતને અનુકૂળ એક ભાષ્ય આગળ બોધાયન મુનિએ કર્યું હતું; પણ એ સુલભ નહતું. રામાનુજે શ્રમ કરીને એ મેળવ્યું અને એ બોધાયન વૃત્તિને અનુસરીને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય લખ્યું; જે શ્રીભાષ્ય કહેવાયછે. પછી પોતાના ભાષ્યનો વિદ્વાનો પાસે સ્વીકાર કરાવવા માટે તથા પોતાના મતનો પ્રચાર કરવા માટે રામાનુજે કાશ્મીર પર્યન્ત યાત્રા કરી. આ રીતે યામુનમુનિને આપેલું પ્હેલું વચન પાળ્યું. પછી પોતાના મુખ્ય શિષ્ય કુરૂથલવાનના એક પુત્રનું નામ પરાશર પાડયું અને એ મોટો થયા પછી એની પાસે વિષ્ણુસહસ્ર નામ ઉપર ટીકા લખાવી. અને શઠકોપ મુનિનું નામ રાખવા માટે એમણે કરેલા તીરૂવ્યોમળી નામના પ્રબન્ધ ઉપર પોતાના સંબન્ધી શિષ્ય પીલાન પાસે ૬૦૦૦ શ્લોકની ટીકા લખાવી. આ રીતે પૂર્વાચાર્યને આપેલાં બીજાં બે વચનો પણ રામાનુજે પાળ્યાં.

આ રીતે આચાર્યઋણુ અદા કર્યાં પછી રામાનુજે ઉપદેશના અને શ્રીરંગની સેવાના કામમાં વર્ષો ગાળવા માંડયાં. પણ એટલામાં એમની વૃદ્ધાવસ્થામાં એમને માથે એક મોટી આફત આવી. એ વખતના ચોલ રાજાએ શૈવ હતા. તેમાંના એક કુલોત્તુંગે રામાનુજને વૈષ્ણવધર્મ છોડી શૈવ ધર્મ અંગિકાર કરવાનું કહ્યું. રામાનુજ ગૃહસ્થને વેષ લઇને શ્રીરંગથી ભાગી ગયા. અને એના મુખ્ય શિષ્ય કુરૂથ્થલ્વાન, પેરીયાનમ્બી સાથે યતિને વેષ લઇને રામાનુજને બદલે રાજા પાસે ગયા. ત્યાં શૈવધર્મ ગ્રહણુ કરવાની ના પાડવા માટે રાજાએ એમની આંખો ફોડાવી નાખી. વૃદ્ધ પેરીયાનમ્બી તો રાજા પાસેથી આવતાં રસ્તામાંજ મરી ગયા; અને કુરૂથ્થલ્વાન ધૈર્ય ધરીને કાંચીમાંજ રહ્યા.

બીજી તરફથી રામાનુજ, ઇ. સ. ૧૦૯૬ માં, ભાગીને એ વખતના મહિસૂરના હોઇસલા યાદવરાજા વિઠ્ઠીદેવ (વિઠ્ઠલદેવ) ના આશ્રયમાં રહેવા ગયા ત્યાં કાવેરીને કાંઠે શાલિગ્રામમાં ૧૨ વર્ષ સુધી રહ્યા અને ઇ. સ. ૧૦૯૮ માં વિઠ્ઠીદેવને પોતાનો શિષ્ય કર્યો. આ વખતે વિઠ્ઠલદેવ રાજા ન હતા; પણ પોતાના ભાઇ રાજા બલ્લાલના પ્રતિનિધિ તરિકે સીમાડાના દેશના હાકેમ હતા. આ પ્રદેશમાં રામાનુજે તીરૂનૈનપુર નામનું મન્દિર બંધાવ્યું.

થોડા વખત પછી ચોલ રાજા પાઠાંના દરદથી મરી ગયો અને રામાનુજ પાછા શ્રીરંગમાં આવ્યા. પછી રામાનુજે અધ્યયનોત્સવ નિમિત્તે નામઆલવાર (શઠકોપમુનિ) ની શ્રીરંગમાં પ્રતિમા પધરાવી. તે પછી રામાનુજે ૪૦૦૦ પ્રબન્ધોનો સંગ્રહ કરાવ્યો અને દક્ષિણનાં બીજાં વૈષ્ણવ મન્દિરોમાં પણ આલવારોની પ્રતિમાઓ પધરાવી. રામાનુજે આ પછી, દક્ષિણનાં વૈષ્ણવ તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરી તથા તિરૂપતીમાં ગોવિન્દરાજનું મન્દિર બંધાવ્યું.

આ રીતે લાંબા કાળ સુધી વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનું સ્થાપન કરવાની અને એ મતને ચલાવવાની પ્રવૃત્તિ કરીને આ મહાન આચાર્યે ઇ. સ. ૧૧૩૭ માં દેહ ત્યાગ કર્યો. આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૦૧૭ થી ૧૧૩૭ સુધી ૧૨૦ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય રામાનુજે ભોગવ્યું હતું એમ કહેવાયછે. કુલોત્તુંગ પ્હેલો ઈ. સ. ૧૦૭૦ થી ૧૧૧૮, વિક્રમ ચોલ ઇ. સ. ૧૧૧૮ થી ૧૧૩૫ અને કુલોત્તુંગ બીજો ૧૧૨૩ થી ૧૧૪૬, એ ત્રણ ચોલરાજાઓના વખતમાં

એટલે લગભગ પોણોસો વર્ષ સુધી રામાનુજે પ્રવૃત્તિ કરી હતી એ તો નિશ્ચિત છે. દ્રાવિડ દેશનાં વૈષ્ણવ મન્દિરોમાં આલવારો સાથે રામાનુજની પણ પ્રતિમા બેસારેલી હોય છે. એઓ શેષનો અવતાર મનાય છે. રામાનુજના મુખ્ય ગ્રન્થોમાં વેદાન્ત સાર, વેદાંત દીપ, વેદાર્થસંગ્રહ તથા બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતા ઉપર ભાષ્યો એટલા ગણાય છે. (રામાનુજના જીવન ચરિતનો અહિં આપેલો સાર Shri Ramanujachary; A sketch of his life and times. by Krishnswamy Aiyangar M. A. માંથી લીધેલો છે. વધારે માટે શ્રી ભાષ્યના ભાષાન્તરના ઉપોદ્ઘાતરૂપે રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવે લખેલું રામાનુજાચાર્યનું ચરિત્ર જુઓ).

રામાનુજના વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનો સાર.

ચિત્તત્ત્વ (જીવો) અને અચિત્ તત્ત્વ (જડમાત્ર) એ બેય ઇશ્વરનાં શરીર છે. કારણ કે ઈશ્વર એમાં રહેલા છે; એ બેયના અન્તર્યામી છે; એટલે જેમ શરીર અને મનથી યુક્ત આત્મા એ એકજ માણસ છે; તેમ ચિદચિદ્વિશિષ્ટ ઇશ્વર એ એકજ તત્ત્વ છે. આ જાતનાં એકત્વને રામાનુજે ચિદચિદ્વિશિષ્ટાદ્વૈત અથવા એકલું વિશિષ્ટાદ્વૈત નામ આપ્યું છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ના અન્તર્યામી બ્રાહ્મણમાંથી આ સિદ્ધાન્ત ઉપજાવ્યો હોય એમ જણાયછે. આ ચિદ્ચિદ્વિશિષ્ટ એક ઇશ તત્ત્વ તેજ બ્રહ્મ, પર વાસુદેવ, વિષ્ણુ કે નારાયણ; વૈકુંઠમાં રહેલા એ નારાયણ જીવનું પરમ પ્રાસવ્ય, અને ભકિત તથા પ્રપત્તિથી પ્રાપ્ત કરેલી એ નારાયણની પ્રસન્નતા, એજ એને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય. વિશિષ્ટાદ્વૈત મતમાં મૂળ વાત આટલી છે. આનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનો ટુંકો સાર શ્રીનિવાસદાસની યતીન્દ્રમતદીપિકામાંથી, નીચે ઉતાર્યોછે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત મતમાં જગતના પદાર્થ માત્રની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરી છે. પદાર્થ માત્રનો, પ્રમાણ અને પ્રમેય એમાં સમાસ થઇ જાયછે. પ્રમાણો ત્રણજ છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને શબ્દ; તેમાંથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનનો અહિં વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પણ શબ્દમાં, સાંગ વેદ, શ્રુતિથી અવિરૂદ્ધ સ્મૃતિ, તથા ઇતિહાસ પુરાણ અને બીજું એજ જાતનું શ્રુતિથી અવિરૂદ્ધ ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રમાણ રૂપ, પછી પઞ્ચરાત્રાગમ તથા વૈખાનસાગમ (વૈખાનસાગમ દ્રાવિડ

વૈષ્ણવોનોજ ગ્રન્થ છે) સર્વથા પ્રમાણ રૂપ, શઠકોપ જેવા આલવારોનાં વચનો પ્રમાણતર અને શ્રીરામાનુજના ભાષ્યાદિ ગ્રન્થો તો પ્રમાણતમ; આ રીતે શબ્દ પ્રમાણની વ્યવસ્થા કરીછે.

હવે પ્રમેયના બે ભેદછે. દ્રવ્ય અને અદ્રવ્ય. દ્રવ્ય બે જાતનું છે. જડ અને અજડ. જડના પ્રકૃતિ અને કાળ એ બે ભેદ છે. આમાંથી પ્રકૃતિ ૨૪ (સાંખ્યોક્ત) તત્ત્વોની બનેલીછે અને કાળ ઉપાધિ ભેદથી ત્રિવિધ છે. આ રીતે જડ પૂરૂં થયું. હવે અજડના બે ભેદ છે, પરાક્ (બાહ્ય) અને પ્રત્યક્ (આન્તર). બાહ્ય અજડના નિત્યવિભૂતિ અને ધર્મભૂતજ્ઞાન એ બે પ્રકાર છે. આન્તર અજડના જીવ અને ઇશ્વર એવા બે ભેદ છે. તેમાંથી જીવ ત્રણ જાતના હોય છે-બદ્ધ, મુક્ત અને નિત્ય. તેમાંથી બદ્ધના બે ભેદ છે. બુભુક્ષુ (ભોગવવા ઇચ્છનાર) અને મુમુક્ષુ. બુભુક્ષુ બે જાતના, અર્થકામપરાયણ અને ધર્મપરાયણ. ધર્મ પરાયણના બે ભેદ, બીજા દેવતાઓને પરાયણ અને ભગવત્પરાયણ, હવે મુમુક્ષના બે ભેદ, કૈવલ્યપરાયણ અને મોક્ષપરાયણ. તેમાંથી મોક્ષ-પરાયણ બે જાતના, ભક્ત અને પ્રપન્ન, પ્રપન્નના બે ભેદ એકાન્તી અને પરમૈકાન્તી. પરમૈકાન્તીના બે ભેદ દૃપ્ત અને આર્ત, (પરમાત્માના પ્રેમથી દુઃખી). આ રીતે જીવની શ્રેણી પૂરી થઇ. હવે ઇશ્વરનો વિચાર કરીએ. ઇશ્વર પાંચ રૂપે રહેલ છે. પર, વ્યૂહ, વિભવ, અન્તર્યામી અને અર્ચાવતાર. તેમાંથી પર એકજ રૂપે રહેલ છે. વ્યૂહ ચારછે, વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ. વળી કેશવ, માધવ વગેરે ૧૨ ઉપવ્યૂહો છે, (જુઓ પાઞ્ચરાત્ર સંહિતા-પા. ૬૮). મત્સ્ય કૂર્મ વગેરે વિભવો (અવતારો) અનન્ત છે. અન્તર્યામી રૂપે ઇશ્વર દરેક શરીરમાં રહ્યા છે. અને અર્ચાવતાર, શ્રીરંગ, વેંકટ વગેરે મન્દિરોમાં મૂર્તિ રૂપે દેખાયછે તે. આ રીતે ઇશતત્ત્વનો વિચાર થયો.

હવે અદ્રવ્ય સત્ત્વ, રજ, તમ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, સંયોગ અને શક્તિ એ રીતે દશ પ્રકારનું છે. આ પ્રમાણે રામાનુજ મતમાં પદાર્થ માત્રની ટુંકામાં વ્યવસ્થા કહી છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ—દ્રવ્યમાં, ઉપર જે પ્રકૃતિ કહી તેનું સ્વરૂપ સાંખ્ય પ્રમાણે વિશિષ્ટાદ્વૈત મતમાં પણ સત્ત્વ રજ અને તમ ત્રણ ગુણયુક્ત,

નિત્ય, તથા અક્ષર કહ્યું છે. એજ અવિદ્યા અથવા માયા કહેવાય છે. અને આ પ્રકૃતિના ગુણોમાં ભગવાનના સંકલ્પથી વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થતાં, જ્યારે એ પ્રકૃતિ સૃષ્ટિ ઉન્મુખ થાય છે ત્યારે અવ્યક્તમાંથી મહત્તત્વ, મહત્તત્વમાંથી અહંકાર, (તે અહંકાર પાછો સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ જાતનોછે)અને આ ત્રિવિધ અહંકારમાંથી પાંચ ભૂતો, ૧૧ ઈન્દ્રિયો, અને પાંચતન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થાયછે. રામાનુજમતમાં ઇશ્વરની માયારૂપ પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ અને નારાયણને સંકલ્પ કરવા માટે નિમિત્ત કારણ ગણીને ઈશ્વર જગતનું ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ છે; એ બ્રહ્મસૂત્રના મતનું સમાધાન કર્યું છે. આજ વાત બીજા શબ્દોમાં એવી રીતે કહી છે કે સૂક્ષ્મચિત્ અને સૂક્ષ્મ અચિત્‌વાળા વેષમાં ઇશ્વર જગતનું ઉપાદાન કારણ છે અને સંકલ્પવાળા વેષમાં નિમિત્ત કારણ છે. બાકી સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા પૌરાણિક સાંખ્યને અનુસરીને કહીછે.

ઈશ્વરનું સ્વરૂપ—જગતના કારણરૂપ ઇશ્વરમાં સર્વેશ્વરપણું, સર્વ કર્મથી આરાધ્યપણું, સર્વફલપ્રદપણું, અને સર્વ કાર્યોનું ઉત્પાદકપણું, છે. તે વિભુ છે, અનન્ત છે; અને એનામાં જ્ઞાન, શક્તિ, બલ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, તેજ, સૌશીલ્ય, વાત્સલ્ય, આર્જવ, સૌહાર્દ, સ્થૈર્ય, સામ્ય, કારુણ્ય, માધુર્ય, ગાંભીર્ય, ઔદાર્ય, શૌર્ય, પરાક્રમ, વગેરે અનન્ત કલ્યાણ ગુણો નિરતિશય રૂપમાં રહ્યાછે. અહિં જ્ઞાન એટલે સર્વનો સાક્ષાત્કાર, અને શકિત એટલે અઘટિત ઘટનાનું સામર્થ્ય. આ પ્રમાણે રામાનુજમતમાં ઉપરોકત ગુણોના અર્થો પણ ભગવાનને યોગ્ય રીતે કહ્યા છે. આમાં પણ સત્ય, જ્ઞાન, આનન્દ, જેવા ગુણોને ભગવાનનું સ્વરૂપ દર્શાવનારા ગુણો ગણ્યા છે. સર્વજ્ઞપણું, સર્વશકિતમાનપણું વગેરેને સૃષ્ટિમાં ઉપયોગી ગુણો કહ્યા છે. વાત્સલ્ય, સૌશીલ્ય વગેરે એનો આશ્રય કરવામાં ઉપયોગી ગુણો છે. આ પ્રમાણે ભગવાનના સ્વરૂપનો ઘણો ઝીણો વિચાર આ મતમાં છે. ઇશ્વર બ્રહ્માંડ સૃજ્યા પછી, બ્રહ્મા, દક્ષ, વગેરેમાં અન્તર્યામી રૂપે રહીને સૃષ્ટિ કરે છે; વિષ્ણુના અવતારરૂપે તથા મનુ વગેરેના અન્તર્યામીરૂપે જગતની રક્ષા કરેછે; અને રૂદ્ર કાળ વગેરેના અન્તર્યામીરૂપે સંહાર કરેછે. વળી સર્વ દિવ્ય ગુણયુક્ત ઇશ્વરનાં પાંચરૂપ પ્હેલાં કહ્યાંછે, તેનો વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે છે:—

ભગવાનનું પ્હેલું રૂપ—શ્રીવૈકુણ્ઠપુરમાં, ચણ્ડ પ્રચણ્ડ વગેરે દ્વારપાલોથી યુકત દિવ્ય ધામમાં, મહામણિમણ્ડપમાં, ધર્મ વગેરે આઠપાદથી રચેલા સિંહાસન ઉપર, શેષના પલંગ ઉપર, શ્રી, ભૂ(પૃથિવી) અને નીલા અથવા લીલા નામની પત્નીઓ સાથે, શંખ, ચક્ર વગેરે દિવ્ય આયુધોને ધારણ કરીને, કિરીટ વગેરે દિવ્ય ભૂષણો સહિત, જ્ઞાન, શકિત વગેરે અનન્ત કલ્યાણ ગુણોથી યુકત દિવ્ય મંગળ શરીરવાળા, ચતુર્ભુજ, ભગવાન રહેછે. અનન્ત, ગરૂડ, વિષ્વક્સેન વગેરે મુકતો એનો અનુભવ કરેછે. એ ભગવાન નારાયણ, પરબ્રહ્મ અથવા પરવાસુદેવ કહેવાયછે. આ પ્હેલું અથવા પર રૂપ.

બીજું—વ્યૂહરૂપ-ચાર વ્યૂહનાં નામ આગળ કહ્યાંછે. તેમાંથી વાસુદેવ જ્ઞાન, બલ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય અને શકિત એ છ ગુણોથી યુક્ત છે. સંકર્ષણ જ્ઞાન અને બલથી યુકત છે. પ્રદ્યુમ્ન ઐશ્વર્ય અને વીર્યથી યુક્ત છે અને અનિરૂદ્ધ શકિત અને તેજથી યુકતછે.

ત્રીજું-વિભવરૂપ—વિભવો અથવા અવતારોનું વર્ણન પુરાણોમાંથી લીધુંછે. અવતારોની સંખ્યા ૩૬ અથવા અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા પ્રમાણે ૩૯ માની છે. જુદા જુદા અવતારોનાં આયુધ વગેરેનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો આપ્યાં છે.

ચોથું—અન્તર્યામી રૂપ—સ્વર્ગ નરક વગેરેના અનુભવની દશામાં પણ જીવાત્માના મિત્ર રૂપે અને યોગીઓએ જોવા યોગ્ય રીતે હૃદયમાં રહેલું ઇશ્વરનું રૂપ તે અન્તર્યામી રૂપ. અન્તર્યામી રૂપે ઇશ્વર જીવ સાથ રહેલો હોવા છતાં તેના દોષોથી અસ્પૃષ્ટ રહેછે.

પાંચમું-ઈશ્વિરનું અર્ચાવતારરૂપ—મન્દિરોમાં પૂજારીને વશ જેનાં સ્નાન, ભોજન, આસન, શયન વગેરેની વ્યવસ્થા છે તે અપ્રાકૃત-દૈવી શરીરવાળા મૂર્તિરૂપે રહેલા ભગવાન, તે અર્ચાવતાર રૂપ. એના ચાર ભેદ છે. સ્વયંવ્યક્ત (જાતે પ્રગટ થયેલા) દૈવ, (દેવોએ સ્થાપેલા,) સૈદ્ધ (સિદ્ધોએ સ્થાપેલા), માનુષ (મનુષ્યોએ સ્થાપેલા).

આ પાંચે અવસ્થાઓમાં ભગવાન લક્ષ્મીની સાથેજ રહેછે.

જીવનું સ્વરૂપ—પ્રત્યક્ત્વ, ચેતનત્વ, આત્મત્વ, કર્તૃત્વ, વગેરે લક્ષણો ઇશ્વર અને જીવમાં સાધારણ છે. પણ જીવ અણુ છે, દેહ-

ઈન્દ્રિયો, મન અને પ્રાણથી જુદો છે, નિત્ય છે, પ્રતિશરીર ભિન્ન છે, જાતે સુખી છે, ઉપાધિને લઇને સંસારી છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ શરીરીછે, ઇશ્વરની અપેક્ષાએ શરીર છે અને સ્વયં પ્રકાશ છે. આ જીવમાં સ્મૃતિ, સંશય, વિપર્યય, ભ્રમ, વિવેક, વ્યવસાય, મોહ, રાગ, દ્વેષ, મદ, માત્સર્ય, ધૈર્ય, ચાપલ્ય, દમ્ભ, લોભ, ક્રોધ, નિર્વેદ, આનન્દ, શાન્તિ, વિરક્તિ, રતિ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, પ્રપત્તિ, વગેરે ગુણો રહેલાછે.

શરીર–રામાનુજ મતમાં શરીર બે જાતનાં માન્યાંછે. એક નિત્ય, બીજું અનિત્ય. ત્રિગુણા પ્રકૃતિ, કાળ, જીવ વગેરે જે ઇશ્વરનું શરીર તે નિત્ય છે. અને જીવનું આ દેખાતું સ્થૂળ શરીર અનિત્ય છે.

ઈશ્વર પ્રાપ્તિનો ઉપાય—ઉપર કહેલા, અનન્ત કલ્યાણ ગુણવાળા ભગવાન ભક્તિ અને પ્રપત્તિથી પ્રસન્ન થઇને મોક્ષ આપેછે. માટે ભક્તિ અને પ્રપત્તિ મોક્ષનો ઉપાય ગણાયછે. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, વગેરે મોક્ષના ઉપાયરૂપ ગણાતાં બીજાં સાધનો ખરી રીતે ભક્તિ દ્વારાજ ઉપયોગી છે. માટે એ ગૌણ સાધન છે. મુખ્ય સાધન તો ભકિત અને પ્રપત્તિજ છે.

ભકિત—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિરૂપ આઠ અંગોવાળો, તેલની ધારા પેઠે સ્મૃતિના અવિછિન્ન પ્રવાહરૂપ ભક્તિયોગ વિવેક, વિમોક, અભ્યાસ, ક્રિયા, કલ્યાણ, અનવસાદ, અને અનુદ્ધર્ષ, એ સાત સાધનોથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ સાત સાધનોની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે:-જાતે અદુષ્ટ અને દુષ્ટ માણસના સંસર્ગથી અદૂષિત અન્નથી જે શરીરની શુદ્ધિ તે વિવેક, કામનાઓમાં અનાસક્તિ તે વિમોક, ફરી ફરી ઇશ્વરની મૂર્તિનું ચિન્તન તે અભ્યાસ, શકત્યનુસાર પાંચ મહાયજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન તે ક્રિયા, સત્ય, આર્જવ, દયા, દાન, અહિંસા, વગેરે ગુણો તે કલ્યાણ, પોતામાં દીનતાનો અભાવ તે અનવસાદ, અને કર્તવ્યમાં અસન્તોષ તે અનુદ્ધર્ષ. આ સાત સાધનોથી ઉપજેલી ભક્તિ દર્શન જેવી હોય છે અને છેવટ પ્રત્યય (ઇશ્વરનાં સાક્ષાત્ દર્શન) સુધી પહોંચેછે. આ છેવટનું દર્શન આ શરીર પડયા પછી કે બીજું શરીર પડયા પછી થાયછે. વેદન, ધ્યાન,

ઉપાસના વગેરે આ ભક્તિનાંજ નામો છે. ભક્તિ, પરભક્તિ, પરજ્ઞાન, અને પરમભક્તિ એમ ભક્તિયોગનો ક્રમ છે. પ્રપત્તિ એ આ ભક્તિનુંજ એક અંગ છે. આવી ભક્તિના પણ સાધનભક્તિ અને ફળભક્તિ નામના બે ભેદ છે. ઉપરોક્ત સાધનોથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિ તે સાધન ભક્તિ અને ઈશ્વર કૃપાથી (પરાંકુશ, નાથમુનિ વગેરે પેઠે) સ્વતઃ સ્ફુરે તે ફલભક્તિ. ઉપનિષદોમાં કહેલી દહરવિદ્યા વગેરે વિદ્યાઓ આ ધ્યાનરૂપ ભક્તિનાજ પ્રકારો છે, એમ રામાનુજ ગણે છે.

પ્રપત્તિ—ભક્તિમાર્ગને અનુકૂળ વિચારો કરવાનો સંકલ્પ, પ્રતિકૂળ વિચારોનો ત્યાગ, ઇશ્વર રક્ષા કરશે એવો વિશ્વાસ, રક્ષકની પસંદગી, પોતાનો ભાર ઇશ ઉપર નાખવો–આત્માર્પણ અનેકાર્પણ્ય (ગર્વનો ત્યાગ, અધીનતા) આ છને પ્રપત્તિ કહેછે. આનેજ ન્યાસ અથવા શરણાગતિ પણ કહેછે. કેટલાક ગ્રન્થકારો છેલ્લા બેને એક ગણીને કુલ પાંચ સાધનો ગણેછે. જેઓ બીજું કોઇ સાધન ન કરી શકે તેને માટે છેલ્લું–છઠ્ઠું સાધન છે. આમાં પોતાનું અભિમાન મૂકી દઇને આચાર્યને શરણે જઇને એની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વથા વર્તવું એટલુંજ કર્તવ્ય છે. આ પ્રપત્તિ આ દેહ પડયા પછી મોક્ષ આપે છે. પ્રપત્તિનું વધારે રહસ્ય ગુરૂ પાસેથીજ શીખવાનું છે, એટલે અહિં વિસ્તાર કર્યો નથી. રામાનુજમત પ્રમાણે ભક્તિ ત્રણ વર્ણો માટેજ છે અને પ્રપત્તિ શૂદ્રને પણ સાધ્ય છે.

રામાનુજમતાનુયાયીઓએ વિષ્ણુની પૂજા શી રીતે કરવી એ માટે પદ્મપુરાણના આધારથી એ માગના એક લેખકે પૂજાના ૧૬ પ્રકારો બતાવ્યા છે; જેમાં ભાગવતોક્ત નવધા ભક્તિમાંથી સખ્ય સિવાયના આઠ છે, અને બીજા આઠ નીચે પ્રમાણે છેઃ–પોતાના શરીર ઉપર શંખચક્ર વગેરે આયુધોનાં ચિહ્નો ધારણ કરવાં, કપાળ ઉપર વિષ્ણુનાં વાહનનું ચિહ્ન ધારણ કરવું, અવકાશે ગુરૂએ આપેલા મન્ત્રનો જપ કરવો, હરિચરણામૃત પીવું, નૈવેદ્યખાવું, વિષ્ણુના ભક્તોની સેવા કરવી, એકાદશીનું વ્રત કરવું, અને હરિની મૂર્તિની, તુલસી આદિ અર્પણ કરીને, પૂજા કરવી.

રામાનુજમતનું ચિહ્ન—ઉપર પૂજાના પ્રકારમાં કપાળ ઉપર ઉભું ચિહ્ન કરવાનું કહ્યું છે. તમાં એવી રીત ચાલેછે કે કપાળમાં ધોળી

માટીના બે ઉભા લીંટા કરીને નીચે એ બેને જોડનારો લીંટો કરવો અને બે લીંટાની વચ્ચે હળદરનો ત્રીજો લીંટો કરવો.

રામાનુજ મતનો પ્રચાર—રામાનુજે ચલાવેલો માર્ગ શ્રી સંપ્રદાય કહેવાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં રામાનુજના ઘણા અનુયાયીઓ નથી, પણ દક્ષિણમાં એ સંપ્રદાયનો ઘણો પ્રચાર છે. રામાનુજના અનુયાયીઓમાં બે વર્ગ છે (જુઓ રા. ગોવિંદાચાર્યનો લેખ J. R. A. S. 1910 p. 1103). ૧ વદકલઇ (ઉત્તરજ્ઞાની) ૨ તેનકલઇ (દક્ષિણજ્ઞાની). આમાંથી વદકલઈ કહેછે કે જેમ વાંદરીને પેટે એનું બચ્ચું વળગી રહે છે અને વાંદરી એને સર્વત્ર લઈ જાયછે; તેમ ભક્તે ઇશ્વરને વળગી રહેવું. બીજા વર્ગવાળા કહેછે કે જેમ બીલાડી પોતાનાં બચ્ચાંને દાંતમાં પકડીને લઇ જાય છે. તેવી રીતે ઇશ્વર ભક્તને મોક્ષ માર્ગે લઇ જાયછે; એમાં ભક્તે કાંઇ કરવાનું નથી, અર્થાત્ વદકલઈ માર્ગવાળા એમ માનેછે કે ભક્ત ઇશ્વરને શરણે જાયછે. પ્રપન્ન થાય છે; અને બીજાઓ કહેછે કે ઈશ્વર ભક્તને પોતાને શરણે લીએ છે, ભક્તે તો ફકત પોતાના મનને બીજા વિષયોમાં ન જવા દેવું. આ બે માર્ગ વચ્ચે બીજો તફાવત એ છે કે વદકલઈના મત પ્રમાણે શૂદ્રાદિ સાથે વાતચિતમાં સમાનભાવ રાખવો; બીજી બાબતમાં નહિં. તેનકલઇ કહેછે કે શૂદ્રાદિ સાથે સર્વ રીતે સમાનભાવ રાખવો. વળી પ્હેલા વર્ગના મત પ્રમાણે ૐ **नमो नारायणाय** મન્ત્રનો શૂદ્રને ઉપદેશ કરતી વખતે ૐ ન બોલવો. તેનકલઇ કહેછે કે શૂદ્રને પણ આખા મન્ત્રનો ઉપદેશ કરવામાં કાંઇ હરકત નથી.

આ પ્રમાણે રામાનુજ મતનો ટુંકો સાર અહિં આપ્યોછે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાશે કે રામાનુજના તાત્વિક સિદ્ધાન્તોનું મૂળ ગીતા, ઉપનિષદો, ન્યાયશાસ્ત્ર અને બ્રહ્મસૂત્ર છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના વિચારોનું મૂળ પૌરાણિક સાંખ્ય છે; અને એની વિષ્ણુપૂજાનું મૂળ જૂની પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓ છે. રામાનુજે ભક્તિનાં મૂળતત્ત્વો ગીતામાંથી લઇ પાતંજલ યોગ સાથે એને મેળવી, પછી એનો આલવારોની પરંપરાને અનુસરીને વિસ્તાર કર્યોછે. રામાનુજ સંપ્રદાયના ગ્રન્થોમાં પરમાત્માના મુખ્ય નામ તરિકે વિષ્ણુ કે વાસુદેવ કરતાં નારાયણનો વધારે ઉપ-

યોગ થયેલો દેખાયછે. અલબત્ત વ્યૂહમાં તો વાસુદેવ છેજ, પણ વ્યૂહથી પર તત્ત્વને કેટલીકવાર વાસુદેવજ પણ મોટે ભાગે પરવાસુદેવ કે નારાયણજ કહેછે. રામાનુજની ભકિતનું સ્વરૂપ પ્રેમ કરતાં ધ્યાન અથવા ઉપાસનાને વધારે મળતું છે. જો કે ઉપાસનામાં સ્નેહ અન્તર્ભૂત છે. રામાનુજે ભકિતમાર્ગને ખાસ વૈદિક રૂપ આપ્યું છે, પણ એમાંથી નીકળેલા ફાંટાઓએ પાછું એને સર્વગ્રાહી લૌકિક રૂપ આપ્યું છે.

રામાનુજ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય ઘણું મોટું છે. રામાનુજ ઉપરાંત વેદાન્તદેશિક જેવા અનેક સમર્થ વિદ્વાનોએ વાદાત્મક તથા ભકત્યાત્મક અનેક ગ્રન્થો લખ્યાછે. યતીન્દ્રમતદીપિકાકાર શ્રીનિવાસદાસ કહેછે કે "દ્રવિડ ભાષ્ય, ન્યાયતત્ત્વ, સિદ્ધિત્રય, શ્રીભાષ્ય, દીપસાર, વેદાર્થ સંગ્રહ, ભાષ્ય વિવરણ, સંગીતમાલા, ષડર્થસંક્ષેપ, શ્રુતપ્રકાશિકા, તત્ત્વ રત્નાકર, પ્રજ્ઞાપરિત્રાણ, પ્રમેયસંગ્રહ, ન્યાયકુલિશ, ન્યાયસુદર્શન, માનયાથાત્મ્યનિર્ણય, ન્યાયસાર, તત્ત્વદીપ, તત્ત્વનિર્ણય, સર્વાર્થસિદ્ધિ, ન્યાય પરિશુદ્ધિ, ન્યાયસિદ્ધાંજન, પરમતભંગ, તત્ત્વચુલૂક, તત્ત્વત્રયનિરૂપણ, તત્ત્વત્રયપ્રચણ્ડમારૂત, વેદાન્ત વિજય વગેરે ગ્રન્થોમાંથી જ્ઞાતવ્ય વિષયોનો સંગ્રહ કરીને યતીન્દ્રમતદીપિકા લખીછે" રામાનુજ સંપ્રદાયનાં મુખ્ય મન્દિરો દક્ષિણમાં, શ્રીરંગ, વેંકટ, કાંચી વગેરેમાંછે. શ્રીરંગમાં નારાયણની શેષશાયી મૂર્તિ છે.

નિમ્બાર્ક.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના ઉદ્ભવમાં ભકિતનો ઉલ્લાસ અને માયાવાદથી વિરૂદ્ધ વૃત્તિ, એ બે પ્રવર્તક બળો, હતાં એ ઉપર કહ્યુંજ છે. એ બળોથી પ્રેરાયેલા વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનું અવલોકન આપણે કર્યું. હવે દ્વૈતાદ્વૈત મત જોઇએ. આ મત નિમ્બાર્કાચાર્યે ચલાવ્યોછે.

દ્વૈતાદ્વૈત અથવા ભેદાભેદ મતના પ્રવર્તક નિમ્બાર્ક (નિમ્બના સૂર્ય) આચાર્ય તૈલંગ બ્રાહ્મણ અને મૂળ નિમ્બ ગામના વતની હતા. આ નિમ્બ ગામ તે બેલારી જીલ્લાનું નિમ્બપુર હશે એમ ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર અનુમાન કરેછે. નિમ્બાર્ક વૈશાખ શુકલ પક્ષની ત્રીજને દિવસે જન્મ્યા હતા, એમ દશશ્લોકીની ટીકામાં હરિવ્યાસ દેવ

કહેછે. દિલગીરી એટલીજ છે કે હરિવ્યાસદેવ મહિનો અને તિથિ લખ્યાં છે, પણ વર્ષ લખ્યું નથી. આ નિમ્બાર્કને નિયમાનન્દ પણ કહે છે. એમના અનુયાયીઓ એને સુદર્શનનો અવતાર માનેછે. એ ક્યારે થઈ ગયા એનું ચોક્કસ પ્રમાણ મળતું નથી. એમણે રચેલા દશશ્લોકી નામના ગ્રન્થની વેદાન્તરત્નમઞ્જુષા નામની નિમ્બાર્કાચાર્યના શિષ્યના શિષ્ય પુરૂષોત્તમાચાર્યે કરેલી ટીકા પ્રસિદ્ધ કરતાં, એની ભૂમિકામાં પંડિત કિશોરદાસ નિમ્બાર્કાચાર્યને ગૌડપાદાચાર્યના સમકાલિન કહેછે; અને એવું કારણ આપેછે કે નિમ્બાર્કાચાર્યથી ૧૩મા દેવાચાર્ય વિ. સં. ૧૧૧૨ માં જન્મ્યા હતા. માટે એની પ્હેલાં ૧૩મી પેઢીના પુરૂષ ઘણા જૂના કાળમાં થયા હોવા જોઈએ. વળી નિમ્બાર્કથી ત્રીજા પુરૂષોત્તમાચાર્યે માયાવાદનું સાધારણ ખંડન કર્યુંછે; અને તે પ્હેલાંના શ્રીનિવાસાચાર્યે કે નિમ્બાર્કે પોતે માયાવાદનું ખાસ ખંડન કર્યું નથી, (જ્યારે રામાનુજે માયાવાદનું બળવાન ખંડન કર્યું છે). માટે માયાવાદના મુખ્ય પ્રવર્તક શંકરાચાર્ય પ્હેલાં નિમ્બાર્ક થયા હોય એમ કહેવાનો પંડિત કિશોરદાસનો આશય જણાયછે. પણ આ મતની વિરૂદ્ધ ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાણ્ડારકર કહેછે કે "નિમ્બાર્ક રામાનુજ પછી થયાછે કારણ કે નિમ્બાર્ક કેશવ કાશ્મીરીના (ब्र. सू. १-४-२३ ઉપર ટીકા) કહેવા પ્રમાણે રામાનુજનું ખંડન કરેછે. વળી નિમ્બાર્ક પછી ૩૩ મા દામોદર ગોસ્વામી ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં વિદ્યમાન હતા. હવે આનન્દતીર્થ અથવા મદ્વ પછીનો એની પરંપરાનો ૩૩ મો પુરૂષ ઇ. સ. ૧૮૭૯ માં મરી ગયો. અને આનંદતીર્થે ઇ. સ. ૧૨૭૮ માં દેહત્યાગ કર્યોછે. એટલે એના ૩૩ વારસોને ૬૦૧ વર્ષો થયાં. એજ રીતે નિમ્બાર્કના ૩૩ વારસોને ૬૦૧ વર્ષો થયાં હોય એમ માનીએ અને ઉપરોક્ત ગ્રન્થ લખાયા પછી દામોદર ગોસ્વામી ૧૫ વર્ષ જીવ્યા હોય એમ ધારીએ તો ઈ. સ. ૧૭૬૫ માંથી ૬૦૧ બાદ જતાં ઈ. સ. ૧૧૬૪ આવે એટલે નિમ્બાર્કાચાર્યનો દેહ ઈ. સ. ૧૧૬૪ ની આસપાસ પડયો હશે એમ કહી શકાય. અર્થાત્ એ રામાનુજ પછી થયાછે."

ઉપર નિમ્બાર્કના સમય માટે પંડિત કિશોરદાસનું જે અનુમાન આપ્યુંછે એથી વિરૂદ્ધ એક બીજી બાબત પણ છે. નિમ્બાર્ક ભગવાન

કૃષ્ણ સાથે રાધાને પૂજેછે. હવે રાધાનું નામ હરિવંશ, વિષ્ણુ પુરાણ કે ભાગવતમાં નથી; માટે પાંચમા ૬ ઠ્ઠા શતક જેટલા પ્રાચીન નિમ્બાર્કને માની શકાય તેમ નથી.

નિમ્બાર્કાચાર્યે વેદાન્તસૂત્ર ઉપર વેદાન્તપારિજાતસૌરભ નામની ન્હાની ટીકા લખીછે, અને દશશ્લોકી અથવા સિદ્ધાન્તરત્ન નામનો એક બીજો ગ્રન્થ લખ્યોછે. દશશ્લોકીમાં દશ શ્લોકમાંજ પોતાના મતના સર્વ સિદ્ધાન્તો ટુંકામાં બહુ સારી રીતે બતાવ્યાછે. નિમ્બાર્કના શિષ્ય શ્રીનિવાસે (જેને એ માર્ગમાં શંખનો અવતાર માનેલછે) વેદાન્તપારિજાતસૌરભ ઉપર ભાષ્ય લખ્યુંછે અને શ્રીનિવાસના શિષ્ય પુરૂષોત્તમાચાર્યે દશશ્લોકી ઉપર વેદાન્તરત્નમંજૂષા નામની ટીકા લખીછે. તથા એક બીજી ટીકા એ પરંપરાના ૩૨ મા પુરૂષ હરિવ્યાસ દેવે લખીછે. પરંપરાના ૧૩ મા દેવાચાર્યે સિદ્ધાન્તજાહ્નવી નામનો ગ્રન્થ લખ્યોછે, અને એના શિષ્ય સુન્દર ભટ્ટે એ ઉપર સેતુ નામની ટીકા લખીછે. ૩૦ મા કેશવ કાશ્મીરીએ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ટીકા લખી છે; તથા વિ. સં. ૧૬૮૦ માં પુરૂષોત્તમપ્રસાદે શ્રુત્યન્તસુરદ્રુમ નામનો ગ્રન્થ લખ્યોછે. આ ઉપરાંત આ સંપ્રદાયના અનેક ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ થયા વગર પડયા છે.

નિમ્બાર્કનો દ્વૈતાદ્વૈત મત.

નિમ્બાર્કાચાર્યે દ્વૈતાદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કર્યોછે એ ઉપર કહ્યું છે. દ્વૈતાદ્વૈત એવી રીતે કે જડ જગત, જીવ અને બ્રહ્મ અથવા ભોગ્ય, ભોક્તા અને નિયન્તા વસ્તુતઃ ભિન્ન છે. પણ જડ જગત અને જીવનાં સ્વરૂપ, સ્થિતિ, અને પ્રવૃત્તિ સર્વથા ઇશને આધીન છે તથા એ સર્વ ઇશથી વ્યાપ્ત છે, માટે ઇશ્વરથી જડ જગત અને જીવનો અભેદ છે, એમ કહી શકાય. વળી જગતનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયનું કારણ બ્રહ્મને માને છે. તે એવી રીતે કે અચિન્ત્ય, અનન્ત અને અઘટિતઘટનામાં કુશળ શકિતવાળા બ્રહ્મમાંથી એની ઇચ્છાથીજ, એના સંકલ્પથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ આ જગત બ્રહ્મનું, પોતાની શકિતદ્વારા, પરિણામ છે. બ્રહ્મ જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ છે, એ

બ્રહ્મસૂત્રના મતને નિમ્બાર્ક નીચે પ્રમાણે ઘટાવેછેઃ—"સૂક્ષ્મ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા, અને પોતપોતાની સ્વાભાવિક શકિત જેમાં રહીછે એવા, ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને બ્રહ્મ પોતાની શકિતથી સ્થૂલરૂપે પ્રગટ કરેછે માટે એ એનું ઉપાદાન કારણ છે, અને પોતપોતાના અનાદિ કર્મસંસ્કારને વશ થયેલા તથા સ્મૃતિ અત્યન્ત સંકુચિત હોવાથી જ્ઞાન માટે અયોગ્ય જીવોને કર્મનાં ફળ ભોગવવા યોગ્ય જ્ઞાન આપીને, તે તે કર્મના ફળરૂપ તે તે ભોગનાં સાધનો સાથે જીવોનો સંયોગ ઇશ્વર કરી આપેછે માટે એ નિમિત્ત કારણ છે." (સિદ્ધાન્તરત્નમંજૂષા શ્લોક ૧.)

નિમ્બાર્કાચાર્યના મતનો ટુંકો સાર એની દશશ્લોકીમાંથી અહિં નીચે આપ્યોછે. જેમાં કવચિત્ પુરૂષોત્તમાચાર્યની મંજૂષા નામની ટીકામાંથી પણ સાર લીધોછે (આ ટીકા સાથે દશ શ્લોકી અથવા વેદાન્તરત્નમંજૂષા ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીઝમાં ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં છપાઇ છે.) પુરૂષોત્તમાચાર્યની ટીકા સ્પષ્ટ અને સારી છે. એમાં જૂનાં ઉપનિષદો, અને ગીતામાંથી ભારોભાર ઉતારા કર્યાછે. એ ઉપરાંત, ગોપાલતાપનીય જેવાં ઉપનિષદો, કૂર્મ, મત્સ્ય, પદ્મ વગેરે પુરાણો–ખાસ વિષ્ણુપુરાણ, હરિવંશ, મહાભારત, બ્રહ્મસૂત્ર, મનુ, વિષ્ણુધર્મોત્તર, અને સાત્ત્વત સંહિતામાંથી મોટે ભાગે ઉતારા કર્યાછે. નિમ્બાર્કાચાર્ય પછી ત્રીજી પેઢીએજ આ આચાર્ય થયાછે એટલે નિમ્બાર્કે પણ પ્રમાણ તરિકે મુખ્યત્વે ઉપલા ગ્રન્થોનોજ આશ્રય લીધો હશે એમ માનવામાં હરકત નથી.

જીવનું સ્વરૂપ—" જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ. સ્વયંજ્યોતિ, ચૈતન્યરૂપ, અણુ, જ્ઞાતા, કર્તા, ભોકતા, હરિને આધીન, અને શરીરના સંયોગ તથા વિયોગને યોગ્ય અને જૂદા જુદા દેહમાં જુદો જુદો છે. આવા જીવો અસંખ્ય છે." (શ્લો. ૧).

" આ જીવનું સ્વરૂપ અનાદિ માયાથી વીંટાયેલુંછે એટલે ઓળખાતું નથી, પણ કેટલાક ભકતો ભગવત્કૃપાથી એને જાણી શકેછે. જીવોના ત્રણ ભેદ છે, બદ્ધ, મુક્ત અને બદ્ધમુકત." (શ્લો. ૨).

જીવના ઉપર જે ત્રણ ભેદ કહ્યા તેમાંથી નીચે પ્રમાણે વિસ્તાર ટીકાકારે કર્યોછે. બદ્ધના બુભુક્ષુ અને મુમુક્ષુ એવા બે ભેદછે. ફરી મુમુક્ષુના બે ભેદછે

(૧) ભગવદ્ભાવાપત્તિરૂપ મોક્ષની ઇચ્છાવાળા અને (૨) નિજસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા. હવે વૈષયિક આનન્દને ઇચ્છનારા જે બુભુક્ષુઓ તેના બે ભેદ છે: (૧) ભાવિમાં શ્રેય મેળવનારા, (૨) નિત્ય સંસારી. મુકતના બે ભેદ છે, નિત્ય મુકત અને મુકત. કિરીટ, કુણ્ડલ વંશી, વગેરે ભગવાનના અલંકારો તથા વિષ્વક્સેન, ગરૂડ વગેરે ભગવાનના પાર્ષદો એ નિત્યમુકત છે. અને સંસારમાંથી જે ભગવત્કૃપાથી મુક્ત થાયછે તે મુકત. તેમાં પણ કેટલાક ભગદ્ભાવને પ્રાપ્ત કરેછે અને બીજા પોતાના સ્વરૂપના અનુભવથી સન્તુષ્ટ રહેછે.

જડ—"અચેતન- જડ ત્રણ જાતનું, અપ્રાકૃત–પ્રકૃતિમાંથી ન ઉત્પન્ન થયેલું, પ્રાકૃત–પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું અને કાળસ્વરૂપ. આમાં જે પ્રાકૃત છે તેનેજ માયા અથવા પ્રધાન કહેછે અને એના શુકલ, લોહિત અને કૃષ્ણ (સત્ત્વ, રજ,તમ) એવા ભેદો છે."—(શ્લો. ૩).

આ શ્લોકના પ્રાકૃત અચેતનમાં સર્વ જડ સૃષ્ટિ આવી જાય છે. એ સૃષ્ટિની પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિનો વિસ્તાર વગેરે, પૌરાણિક સાંખ્ય તથા પૌરાણિક ભૂગોળને અનુસરીને માનેલછે. બીજું અચેતન જે કાળ તેનો વિસ્તાર પણ પૌરાણિક છે. હવે ત્રીજું અપ્રાકૃત અચેતન રહ્યું તે શું ? ટીકાકાર કહેછે કે ભગવાનનાં ધામમાં નગર, ગૃહ, રસ્તા, આયુધ, વાહન, અલંકારો વગેરે જે જે ભગવાનના તથા મુકતોના ઉપભોગ માટે છે, તે તે બધું જ્યોતિ:સ્વરૂપ અપ્રાકૃત છે, પ્રકૃતિનું કાર્ય નથી પણ ભગવાનના અનાદિ સંકલ્પથી થયુંછે. એને ઉત્પત્તિ, ક્ષય, વગેરે પ્રકૃતિના નિયમો લાગતા નથી; એ દિવ્ય, અનાદિ, નિત્ય છે.

પરમાત્માનું સ્વરૂપ—"સ્વત: જેમાં કોઇ પણ દોષ નથી, અને જે સર્વ કલ્યાણ ગુણોનો રાશિછે, એ વ્યૂહોના અંગી, વરેણ્ય, કમલનેત્ર પરબ્રહ્મ હરિ, કૃષ્ણનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ." (શ્લો. ૪).

આ શ્લોકમાં ભગવાનને સર્વ કલ્યાણ ગુણોના રાશિ કહ્યાછે. અને કલ્યાણ ગુણોમાં જ્ઞાન, શકિત, બલ વગેરે જે રામાનુજે ગણાવ્યાછે તેજ અહિં પણ કહ્યાછે. આ ગુણો અપ્રાકૃત—દિવ્ય છે. ભગવાનને વ્યૂહોના અંગી કહ્યાછે અર્થાત્ વ્યૂહો એનાં અંગો છે—એની મૂર્તિઓ છે. વ્યૂહમાં વાસુદેવ, સંકર્ષણ વગેરે ચાર તથા કેશવ ગોવિંદ વગેરે બીજા બાર વ્યૂહો પણ

કહ્યા છે, તથા અવતારોનો પણ વ્યૂહમાં સમાવેશ કર્યો છે. ટીકાકાર ગુણાવતાર, પુરૂષાવતાર, અને લીલાવતાર એમ ત્રણ જાતના અવતાર કહેછે. બ્રહ્મા, રૂદ્ર, વગેરે ગુણાવતાર, સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિના અન્તર્યામીઓ પુરૂષાવતાર અને મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે લીલાવતાર. લીલાવતારના પાછા બે ભેદ છે. આવેશાવતાર (નર, નારાયણ, કપિલ વગેરે) અને સ્વરૂપાવતાર. વળી સ્વરૂપાવતારના બે ભેદ અંશાવતાર અને પૂર્ણાવતાર. નૃસિંહ, દાશરથી રામ, અને કૃષ્ણને દશ શ્લોકીનો ટીકાકાર પૂર્ણાવતાર કહેછે. બ્રહ્મને સર્વ દોષરહિત આ શ્લોકમાં કહ્યુંછે. અહિં દોષ શબ્દથી પાતંજલયોગના ક્લેશ, કર્મ, વિપાક, અને આશય વિવક્ષિત છે એમ ટીકાકાર કહેછે.

"આ પરમદેવ કૃષ્ણના ડાબા અંગમાં આનંદથી વિરાજતી દેવી વૃષભાનુજા—રાધાનું અમે સ્મરણ કરીએ છીએ. એ કૃષ્ણના જેવાંજ સૌંદર્યવાળી, હજારો સખીઓથી વીંટાયેલી અને સર્વ ઇષ્ટ કામનાઓને આપનારીછે." (શ્લો. ૫)

ટીકાકાર આ શ્લોકના શબ્દોમાંથી રાધા અને લક્ષ્મી બેયનો ધ્વનિ કાઢેછે, અને સત્યભામા પણ વિવક્ષિત છે એમ કહેછે. ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે "રૂક્મિણી, સત્યભામા અને વ્રજ સ્ત્રી (મુખ્ય રાધા) સાથે ભગવાન પુરૂષોત્તમ વાસુદેવ, વૈષ્ણવો (નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયના) એ ઉપાસના કરવા યોગ્યછે."

"મનુષ્યોએ અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકારના (જે પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ નથી થવા દેતો તે) સમ્બન્ધનો નાશ કરવા માટે હમેશાં ઉપરોક્ત પુરૂષોત્તમની ઉપાસના કરવી જોઇએ. સનન્દન વગેરે મુનિઓએ સર્વ તત્વોના સાક્ષિ (સર્વજ્ઞ) નારદને એ રીતે કહ્યુંછે." (શ્લો. ૬)

આ શ્લોકમાં સનન્દન અને નારદથી આ સંપ્રદાય પ્રાપ્ત થયોછે એમ કહેવાનો આશય છે, તથા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌નો સનત્કુમાર નારદનો સંવાદ સૂચિતછે. ટીકાકાર નારદને પાઞ્ચરાત્ર પ્રવર્તક કહેછે. નારાયણીય પર્વમાં નારાયણ નારદને પાઞ્ચરાત્રનો ઉપદેશ કરેછે એ અહિં સ્મરણમાં રાખવાનુંછે. ટીકાકાર તો કહે છે કે નારદેજ સનત્કુમાર પાસેથી મળેલી વિદ્યાનો નિમ્બાર્કને ઉપદેશ કર્યોછે.

'શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ બ્રહ્માત્મક હોવાથી બ્રહ્મજ સર્વ છે; એ વિજ્ઞાન યથાર્થ છે. અને વેદ જાણનારાઓનો એજ મત છે વળી સર્વ પદાર્થોનું ત્રિરૂપપણું પણ શ્રુતિ અને સૂત્રથી સિદ્ધ છે; માટે એ પણ યથાર્થ છે." (શ્લો. ૭)

આ શ્લોક નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયના ભેદાભેદનું વર્ણન કરેછે. આ શ્લોકનો આશય એમ છે કે સર્વ પદાર્થોનો બ્રહ્મ અન્તરાત્મા છે. તથા સર્વનાં સ્થિતિ પ્રવૃત્તિ એને આધીન છે–માટે સર્વ બ્રહ્મ છે એમ શ્રુતિએ કહ્યુંછે. પણ ભોકતા, ભોગ્ય અને નિયન્તા રૂપ ત્રણ પદાર્થો વસ્તુતઃ જુદા છે એમ શ્રુતિ અને બ્રહ્મસૂત્રનો મત છે. આ રીતે અભેદ અને ભેદ બેય ખરાં છે.

"બ્રહ્મા અને શિવથી વન્દિત કૃષ્ણના પદારવિન્દ સિવાય બીજો કોઇ (મોક્ષનો) માર્ગ નથી; કૃષ્ણ ભકતની ઇચ્છા પ્રમાણે ધ્યાન થઇ શકે એવું રૂપ ધારણ કરેછે, પણ એની શક્તિ અચિન્ત્ય છે, એનું તત્ત્વ દુર્જ્ઞેય છે." (શ્લો. ૮)

આ શ્લોકનો આશય એમ છે કે પરમાત્મા સ્વભાવથી બ્રહ્મ રૂદ્રને પણ દુર્લભ છે. પણ શરણાગત વત્સલતા, કરૂણા, દયા વગેરે ગુણોને લઇને પ્રપન્ન ભકતોને સુલભ છે. અને ભકિત સિવાય પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે બીજો ઉપાય નથી. માટે પરમાત્માનો આશ્રય કરનાર (પ્રપન્ન) ચારમાંથી એકેય પુરૂષાર્થ વગર પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરેછે. ટીકાકાર ગુરૂ સંબન્ધને પણ આવશ્યક ગણેછે.

ભકિત "જેનામાં દૈન્ય વગેરે ગુણો હોયછે તેના ઉપર આ (પરમાત્મા) ની કૃપા થાયછે; અને એ કૃપાથીજ અનન્ય અધિપતિ મહાત્માની પ્રેમલક્ષણા ભકિત ઉત્પન્ન થાયછે. એ ભકિત બે જાતની છે. એક સાધનરૂપ અને બીજી પરા અથવા ફળરૂપ." (શ્લો. ૯)

અહિં દૈન્યથી પ્રપત્તિ ઉદ્દિષ્ટ છે. દૈન્ય એટલે સાધનોના ગર્વનો ત્યાગ અને પરમાત્માની કૃપા ઉપર માત્ર આધાર રાખવો તે. આ પ્રપત્તિ અથવા શરણાગતિ રામાનુજ મત પેઠે આ મતમાં પણ છ પ્રકારની માની છે. પ્રકારો બેયમાં એકજ છે.

આ પ્રપત્તિથી જાગેલી ભગવત્કૃપાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાયછે. નિષ્કામતાથી ભગવાનની સેવા એ ભક્તિ. એ બે જાતની છે, એક સાધનરૂપ અને બીજી ફલરૂપ અથવા પરાભક્તિ. અનેક જન્મોનાં પુણ્યોથી જે ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય તે સાધનરૂપ; એના બે ભેદ છે વૈદિક અને પૌરાણિક. મધુ વિદ્યા, શાણ્ડિલ્યવિદ્યા વગેરે વૈદિક અનુષ્ઠાનરૂપ ભક્તિ તે વૈદિક ભક્તિ એમાં ત્રણ વર્ણોનેજ અધિકાર માન્યોછે. અને પુરાણોમાં કહેલી રીતથી ભગવાનનું આરાધાન કરવારૂપ ભક્તિ તે પૌરાણિક. એમાં શૂદ્રને પણ અધિકાર છે. હવે ફલરૂપ ભક્તિ જોઇએ. કર્મયોગ વગેરે ભગવાનની આજ્ઞા પાળવાથી પ્રસન્ન થઇને ભગવાન જે ભક્તિ આપે અને જે આત્મજ્ઞાન થયા પછી ઉત્પન્ન થાય છે તે ફલરૂપ ભક્તિ. જેમ વિષયોમાં સામાન્ય માણસનુ ચિત્ત રહે છે. તેમ ભગવાનના સ્વરૂપ ગુણ વગેરેમાં સર્વદા ચિત્ત રહે એજ ફલરૂપ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું લક્ષણ.

જ્ઞેય અર્થો—સાધુઓ-ભક્તોએ નીચેના પાંચ અર્થો જાણવા જોઇએ. ઉપાસ્ય (ઇશ્વર)નું રૂપ, ઉપાસકનું રૂપ, કૃપાનું ફળ (મોક્ષ), ભક્તિનું રૂપ અને ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વિરોધિ ભાવનું સ્વરૂપ." (શ્લો. ૧૦).

ઉપાસ્ય, ઉપાસક અને ભક્તિ વિષે ઉપર કહ્યુંછે. મોક્ષનું સ્વરૂપ ટીકાકાર એવું બતાવેછે કે સર્વ કર્મનો નાશ થઇ જાય, અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થઇ જાય અને પછી સતત ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ થયા કરે એજ ભગવદ્ભાવાપત્તિ, કે સાયુજ્ય અથવા સામ્યરૂપ મુક્તિ. આમાં ભગવાન સાથે ઐક્યનો ભાવ નથી એ યાદ રાખવાનું છે. ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વિરોધી ભાવો ટીકાકારે નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે. દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ, શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરે ભગવાનની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા, અસત્શાસ્ત્રની અભિલાષા, બીજા દેવોને અર્ચન, વન્દન નમસ્કાર વગેરે, પોતામાં સ્વતન્ત્રતાની ભાવના, તથા અહન્તા, મમતા, ગુરૂમાં અવિશ્વાસ વગેરે વૃત્તિઓ ભગવાનને પ્રાપ્ત થવામાં પ્રતિબન્ધ કરેછે.

આ રીતે નિમ્બાર્કનો મત ટુંકામાં જોયો. રામાનુજ અને નિમ્બાર્કમાં તફાવત એટલોજ છે કે રામાનુજની ભક્તિ ધ્યાનરૂપ છે, નિમ્બાર્કની પ્રેમલક્ષણા છે. રામાનુજ શ્રી, ભૂ અને લીલા સહિત નારાયણને ભજવાનું કહેછે. નિમ્બાર્ક રાધા સહિત કૃષ્ણને ભજવાનું કહેછે.

નિમ્બાર્ક જન્મ્યા હતા દક્ષિણમાં પણ મથુરાની આસપાસ વધારે રહ્યા હતા અને એમના સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ પણ મોટે ભાગે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં, મથુરામાં તથા બંગાળાના કેટલાક ભાગમાં છે, નિમ્બાર્કના અનુયાયીઓ કપાળમાં ગોપીચન્દનની બે સીધી લીંટી કરેછે, વચમાં કાળો ચાંડલો કરેછે. અને તુલસીની કંઠી પ્હેરેછે. એના બે પેટા ભેદ છે એક ગૃહસ્થનો અને બીજો ત્યાગીનો. આ સંપ્રદાયનું મુખ્ય મન્દિર વૃન્દાવનમાં છે.

મધ્વાચાર્ય.

રામાનુજ અને નિમ્બાર્ક બેનો મત જોયો. આ બેય આચાર્યોએ અદ્વૈતને કાંઇક અવકાશ આપ્યોછે. પણ આ પછીના મધ્વાચાર્યે તો અદ્વૈત મતનો સર્વથા તિરસ્કાર કર્યોછે. અને એ માટે એણે ઇશ્વરને જગતના ઉપાદાન કારણ રૂપ માનવાની ના પાડી છે. બ્રહ્મસૂત્રનાં બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ કહેનારાં સ્પષ્ટ સૂત્રોને એણે જુદીજ રીતે ઘટાવ્યાં છે. આ રીતે રામાનુજ અને નિમ્બાર્કથી જુદા પડીને મધ્વે પાંચ ભેદવાળો દ્વૈતવાદ ઉપદેશ્યોછે. પાંચ ભેદ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે. જીવ અને ઇશનો ભેદ, જીવોનો પરસ્પર ભેદ, જડ અને ઇશનો ભેદ, જડોનો પરસ્પર ભેદ, તથા જડ અને જીવનો ભેદ. આ પાંચે ભેદો અનાદિ છે, નિત્ય છે અને મુકિતમાં પણ અનુસ્યૂત છે.

મધ્વાચાર્યે પ્રમાણ તરિકે ઉપનિષદ્ બ્રહ્મસૂત્ર, પાઞ્ચરાત્રસંહિતાઓ તથા પુરાણોનો આશ્રય લીધોછે. રામાનુજે અને નિમ્બાર્કે પુરાણોમાં વિષ્ણુપુરાણને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. ત્યારે મધ્વે તે પછીના વલ્લભાચાર્યે તથા ચૈતન્યે ભાગવત પુરાણને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

મધ્વાચાર્યનું ચરિત્ર અહિં જી. એ. નેટેસને ઇંગ્રેજીમાં છપાવેલા કૃષ્ણસ્વામીનાં "શ્રી મધ્વાચાર્ય" ઉપરથી લીધું છે. મધ્વાચાર્યના પોતાનાજ શિષ્ય ત્રિવિક્રમના પુત્ર નારાયણે લખેલ સંસ્કૃત મધ્વવિજય ઉપરથી ઉપરોક્ત ઇંગ્રેજી ગ્રન્થમાં મધ્વાચાર્યના ચરિત્રનો સાર લીધોછે.

દક્ષિણ કર્ણાટકના ઉદીપી તાલુકામાં ઉદીપીની દક્ષિણ પૂર્વે છ માઇલ ઉપર પાજક ક્ષેત્ર (બેલા) નામના ગામમાં મધ્યગેહ નામનું કુટુંબ રહેતું

હતું. આ બેલા એજ કદાચ મધ્વવિજયનું રજતપીઠ હશે[1] મધ્વાચાર્યના પિતાનું નામ મધ્યગેહ અને માતાનું નામ વેદવતી હતું. મધ્યગેહના બે પુત્રો મરી ગયા પછી ઉદીપીના દેવની કૃપાથી કલિ સં. ૪૩૦૦માં એટલે ઇ. સ. ૧૧૯૯ માં મધ્વનો જન્મ થયો. મધ્વાચાર્યના મહાભારતતાત્પર્ય-નિર્ણયમાં એણે પોતે ઉપરોક્ત કલિ સંવત્ લખ્યોછે. એટલે એના મઠોની પરંપરામાં ઇ. સ. ૧૧૧૮ મનાયછે, એ યથાર્થ નથી લાગતું. મધ્વાચાર્ય વાયુનો અવતાર મનાયછે, એના પિતાએ એનું નામ વાસુદેવ રાખ્યું હતું એના બાલ્યકાળના ચમત્કારોની અનેક વાતો છે. વાસુદેવે બ્રાહ્મણોને એ વખતમાં સાધારણ રીતે મળતી કેળવણી લીધી હતી. બાળકપણમાં એનું શરીર ઘણું સારૂં અને કસરતી હતું. સાધારણ રીતે ભણી લીધા પછી મધ્વે ન્હાની ઉમ્મરમાંજ સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કર્યો, પણ માબાપને બહુ દુઃખ લાગતું હતું; છેવટ એના ન્હાનાભાઇ વિષ્ણુતીર્થનો જન્મ થતાં વાસુદેવે અચ્યુતપ્રેક્ષ પાસે સંન્યાસ લીધો, અને સંન્યાસી તરિકે પૂર્ણપ્રજ્ઞ નામ રાખ્યું. પછી અચ્યુતપ્રેક્ષ પાસે મધ્વ વેદાન્ત ભણવા લાગ્યા. પણ એમને શાંકર અદ્વૈત રૂચ્યું નહિં; અને એમણે ભક્તિમાર્ગવાળો દ્વૈતવાદ ઉઠાવ્યો. મધ્વે હવે આચાર્ય તરિકે પોતાનું નામ આનન્દતીર્થ રાખ્યું. પછી મધ્વાચાર્ય અચ્યુતપ્રેક્ષ સાથે દક્ષિણમાં યાત્રા કરવા ગયા, અને પંડિતો સાથે વાદો કરીને પોતાના મતનો ઉપદેશ કરવા માંડયો; રસ્તામાં બનેલા એના અનેક ચમત્કારોની વાતો મધ્વવિજયમાં છે.

દક્ષિણની યાત્રા કરી આવ્યા પછી એમણે ભગવદ્ગીતા ઉપર ટીકા લખી. તે પછી ઉત્તરમાં યાત્રા કરવા ગયા. આ ઉત્તરની મુસાફરીના વર્ણનમાં મહારાષ્ટ્રના એક ઇશ્વરદેવ રાજાનું નામ છે. હવેદેવગિરિના યાદવ રાજાઓની વંશાવળીમાં એક મહાદેવ રાજાનું નામ છે જેનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૨૬૦ થી ૧૨૭૧ સુધી છે. આ મહાદેવ એજ મધ્વવિજયના ઇશ્વરદેવ હોવાનો સંભવ કૃષ્ણસ્વામી કલ્પેછે. સંસ્કૃતમાં એવી રીતે વિશેષ નામોના પર્યાયો વપરાય છે. ઉત્તરમાં મધ્વાચાર્ય હરદ્વાર અને છેક બદરિકાશ્રમ સુધી જઇને બદરિકાશ્રમમાંથી દિગ્વિજયરામની અને વેદવ્યાસની મૂર્તિઓ લઇ આવ્યા.

---

૧ ઇમ્પીરીયલ ગેઝીટીયર (Vol. 14 p. 314) માં કલ્યાણપુરને મધ્વની જન્મભૂમિ કહીછે.

પાછા દેશમાં આવ્યા પછી એમને રાજાઓની સમક્ષ મુખ્ય આચાર્યની પદવી મળી. ઉત્તરમાંથી આવ્યા પછી મધ્વાચાર્યે વેદાન્તસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય લખ્યું; જે એના નામ ઉપરથી પૂર્ણપ્રજ્ઞ ભાષ્ય કહેવાય છે. મહાભારતતાત્પર્યનિર્ણય પણ આ વખતે લખ્યો જણાય છે.

મધ્વાચાર્યને વૃદ્ધ અવસ્થામાં શૃંગેરિના શંકરાચાર્યો તરફથી એ પ્રદેશના રાજાદ્વારા કેટલીક કનડગત થયેલી એમ મધ્વવિજયમાં લખ્યુંછે. મધ્વમઠોની પરંપરામાં મધ્વાચાર્ય ૭૯ વર્ષ, છ માસ અને ૨૦ દિવસ ગાદી ઉપર રહ્યા એમ લખ્યુંછે; પણ આ એનો જીવનકાળ હોવાનો વધારે સંભવ છે. મધ્વને ૭૯ વર્ષ જીવ્યા માનીએ તો ઇ. સ. ૧૨૭૮ માં એઓ મરી ગયા એમ ઠરે. (મધ્વ બદરિકાશ્રમ ગયા અને ત્યાંથી પાછા ન ફર્યા એમ કહેવાય છે). અને મધ્વને શક ૧૧૨૦–૨૧ થી શક ૧૨૦૦ (ઇ. સ. ૧૧૯૯ થી ૧૨૭૮) સુધી માનવા માટે ચોક્કસ પ્રમાણો છે.[૧]

મધ્વાચાર્યના ચાર મુખ્ય શિષ્યો ગણાય છેઃ—પદ્મનાભતીર્થ, નરહરિતીર્થ, માધવતીર્થ અને અક્ષોભ્યતીર્થ. મધ્વ પછી ગાદીયે પદ્મનાભ તીર્થ બેઠા જે લગભગ સાત વર્ષ ગાદી ઉપર રહ્યા. પદ્મનાભતીર્થ પછી નરહરિતીર્થ ગાદીએ આવ્યા. જે નવ વર્ષ ગાદીએ રહ્યા એટલે એ ઇ. સ. ૧૨૮૫ થી ૧૨૯૪ સુધી ગાદી ઉપર હોવા જોઇએ. હવે આ નરહરિતીર્થ વિષે શ્રી કૂર્મેશ્વરના મન્દિરના એક લેખમાં એણે શક ૧૨૦૩ (ઇ. સ. ૧૨૮૧) માં એક મન્દિર ચણાવીને તેમાં યોગાનન્દ નૃસિંહની મૂર્તિ પધરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.[૨] આ ઉપરાંત શક ૧૧૮૬ થી ૧૨૧૫ સુધીના બીજા લેખોમાં નરહરિ તીર્થ વિષે ઉલ્લેખો મળે છે.[૩] માટે મધ્વના સમયનો ઉપર જે નિર્ણય કર્યો તે નિઃસંદેહ જણાય છે. આ નરહરિતીર્થને મધ્વાચાર્યે રામ અને સીતાની મૂળ મૂર્તિઓ લઇ આવવા જગન્નાથપુરી મોકલ્યા હતા અને ત્યાં એને ઘણું માન મળ્યું હતું; એમ કહેવાય છે. એ વખતે ઉડીયાની ગાદીએ એકાવલીવાળો નૃસિંહ

1 જુઓ. Indian Antiquary 1914 p. 262.

2 Epigraphia Indica Vol. 4. p. 260.

3 જુઓ Epigraphia Indica Vol. 6.

રાજા (ઈ. સ. ૧૨૬૯ થી ઇ. સ. ૧૨૯૩) હતો; એમ ડા. ભાંડારકર કહેછે.

મધ્વના દ્વૈતવાદનો સાર.

મધ્વમતનો સાર, રઘુનાથાચાર્યના શિષ્ય વેદગર્ભ કુલીન પદ્મનાભસૂરિના મધ્વસિદ્ધાન્તસાર ઉપરથી અહિં લખ્યોછે.

મધ્વસિદ્ધાન્તમાં દશ પદાર્થો માન્યા છેઃ—દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, વિશિષ્ટ, અંશિ, શક્તિ, સાદૃશ્ય, અને અભાવ. આમાંના છ તો વૈશેષિક મતમાંથી લીધા છે. આમાંથી દ્રવ્યો ૨૦ છે. પરમાત્મા, લક્ષ્મી, જીવ, અવ્યાકૃત, આકાશ, પ્રકૃતિ, ગુણત્રય, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, બુદ્ધિ, મન, ઇન્દ્રિય, માત્રા, ભૂત, બ્રહ્માંડ, અવિદ્યા, વર્ણ, અન્ધકાર, વાસના, કાલ, અને પ્રતિબિંબ. ગુણો અનેક છે. વિહિત, નિષિદ્ધ, અને ઉદાસીન એમ ત્રણ જાતનું કર્મ છે. આ પ્રમાણે પદાર્થોનું વિસ્તૃત વિવેચન આ ગ્રન્થમાં છે. પણ આપણે એનું પ્રયોજન નથી. માત્ર પરમાત્મા, લક્ષ્મી, અને જીવ એ ત્રણ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ જોઇએ.

પરમાત્મા—પરમાત્મા પરિપૂર્ણ અનન્ત ગુણોથી પરિપૂર્ણ છે. લક્ષ્મી, જીવ વગેરે કરતાં પરમાત્મામાં જ્ઞાન, શક્તિ, આનન્દ વગેરે ગુણો અનન્તગણા છે. અર્થાત્ પરમાત્મામાં અનન્ત ગુણો છે અને દરેક ગુણ અનન્ત, અપરિમિત નિરતિશય રૂપમાં છે. પરમાત્મા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, નિયમ, જ્ઞાન, આવૃત્તિ બન્ધ અને મોક્ષ એ આઠેના કર્તા છે; સર્વજ્ઞ છે; જડ, જીવ અને પ્રકૃતિ (મહાલક્ષ્મી)થી અત્યન્ત વિલક્ષણ છે, જ્ઞાન આનન્દ વગેરે કલ્યાણ ગુણોના શરીરવાળા છે. અર્થાત્ ભગવાનના શરીરનાં સર્વ અંગો જ્ઞાનમય અને આનન્દમય છે. આપણાં અંગોમાં જેમ હાડકાં માંસ વગેરે છે, તેમ ભગવાનનાં અંગોમાં જ્ઞાન આનન્દ વગેરે ગુણોછે. એ સર્વથી સ્વતન્ત્ર છે, પોતે એકજ ઇશ્વરછે, પોતેજ વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન એમ અનેકરૂપ થાયછે આ સર્વરૂપો પૂર્ણ છે. પરમાત્માનો પોતાનાં મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે અવતાર રૂપો સાથે, પોતાના ગુણો સાથે, પોતાના અવયવો સાથે અને પોતાની જગતને સૃજવા આદિની ક્રિયાઓ સાથે અત્યન્ત અભેદ છે.

લક્ષ્મી—પરમાત્માથી જુદી અને માત્ર એનેજ આધીન એવી લક્ષ્મી છે. એ પરમાત્માની પત્ની છે, પરમાત્મા પેઠેજ એ નિત્ય મુક્ત છે, અને અનેક રૂપ ધારણ કરી શકેછે. પરમાત્માની પેઠે એ પણ જડ દેહથી રહિત છે; અને દેશ અને કાળમાં પરમાત્મા સમાન વ્યાપ્ત છે.

જીવ—જીવો સંસારી છે, અજ્ઞાન વગેરે દોષોથી યુક્ત છે, અને અસંખ્ય છે. આ જીવોના ગણો અનન્ત છે. આ સર્વ જીવો ત્રણ પ્રકારના છે; મુક્તિયોગ્ય, નિત્ય સંસારી અને તમોયોગ્ય. એમાં મુક્તિયોગ્ય પાંચ જાતના છે. દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, ચક્રવર્તી રાજાઓ (રઘુ અંબરીષ વગેરે) અને ઉત્તમ મનુષ્યો. આમાંથી ઉત્તમ મનુષ્યો બે જાતના છે. ચતુર્ગુણોપાસક અને એકગુણોપાસક.

સંસારી જીવો—હમેશાં સુખ દુ:ખ મિશ્રિત જીવનવાળા જીવો એ નિત્ય સંસારી જીવો, એવા મધ્યમ મનુષ્યો અસંખ્ય છે. આ લોકો હમેશાં સ્વર્ગ, પૃથિવી અને નરકમાં ફર્યાકરે છે. તમો યોગ્ય જીવો ચાર જાતના છે. દૈત્યો, રાક્ષસો, પિશાચો અનેઅધમ મનુષ્યો. સર્વ જીવો પરસ્પર તથા પરમાત્માથી ભિન્ન છે. તથા સંસારમાં અને મુક્તિમાં તારતમ્ય (ઓછાવત્તાપણા)નો અનુભવ કરે છે. બ્રહ્મા વગેરે દેવો જીવોના અભિમાની છે, એટલે બ્રહ્મા મુક્તિ યોગ્ય જીવોના અભિમાની છે, પુરંજન નિત્ય સંસારી જીવોના અભિમાની છે, અને કલિયુગ તમોયોગ્ય જીવોનો અભિમાની છે.

પ્રકૃતિ—સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી વિશ્વનું ઉપાદાન પ્રકૃતિ છે. કાળ અને ગુણ ત્રયનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ છે. એ પ્રકૃતિ જડ રૂપ છે, નિત્ય છે, અને અવ્યાપ્ત છે. પ્રકૃતિની અભિમાની રમા છે. આ પ્રકૃતિ સર્વ જીવોના લિંગ શરીર રૂપ છે તથા એથી ભિન્ન પણ છે, એ રીતે અનેક જાતની છે. આ પ્રકૃતિમાંથી ત્રણ ગુણો, તથા મહત્ વગેરે સૃષ્ટિનો વિસ્તાર પૌરાણિક રીતે કહ્યોછે.

ત્રણ ગુણોનું કામ નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છેઃ—શુદ્ધ સત્ત્વ મુક્ત જીવોનાં લીલા શરીર માટે ઉપયોગી થાયછે. રજો ગુણથી સૃષ્ટિ થાયછે

રજોગુણમાં રહેલા સત્ત્વગુણથી સ્થિતિ રહેછે અને તમોગુણથી નાશ થાય છે. સત્ત્વગુણની અભિમાની દેવતા શ્રી છે, રજો ગુણની અભિમાની દેવતા ભૂ અને તમોગુણની અભિમાની દેવતા દુર્ગા છે. ત્રણ ગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું મહત્તત્વ બ્રહ્માનું શરીર છે. મહત્તત્ત્વમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાયછે, એ ત્રણ જાતનો છે; વૈકારિક, તૈજસ અને તામસ, એના ગરૂડ, શેષ અને રૂદ્ર અનુક્રમે અભિમાની દેવતા છે.

ઉપર પ્રમાણે ક્રમશઃ બ્રહ્માંડ થયા પછી તેનાં પાણીમાં સૂતેલા ભગવાનની નાભિમાં કમળ થયું અને કમળમાં બ્રહ્મા થયા અને એમાંથી ફરી દેવો અને મન વગેરે ઉત્પન્ન થયાં, એમાંથી મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર અને અંધતામિસ્ર એ પાંચ પર્વવાળી અવિદ્યા ઉત્પન્ન થઇ. આ અવિદ્યા જીવની આશ્રિતછે.

જે જે સાધનથી જેને જેને જ્ઞાન થાયછે, તે સર્વ પરમાત્માથીજ ઉત્પન્ન થાયછે માટે જ્ઞાન પરમાત્માને આધીનછે. જ્ઞાન બે જાતનું છે, સંસારહેતુ અને મોક્ષહેતુ. દેહ, અપત્ય, સ્ત્રી વગેરેમાં મમતારૂપ જ્ઞાન સંસારનો હેતુ છે. અને યોગ્ય સાધનોથી ઉત્પન્ન થયેલું અપરોક્ષ જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે. એ જ્ઞાન ઘણી સાધનસંપત્તિથી ઉત્પન્ન થાયછે. બ્રહ્માથી આરંભીને મનુષ્યોત્તમ પર્યન્ત સર્વ જીવોને અપરોક્ષ જ્ઞાન થઇ શકેછે.

હવે મોક્ષના સાધનરૂપ અપરોક્ષ જ્ઞાનનાં સાધનો કહેછે. વિવિધ સાંસારિક દુઃખના દર્શનથી અને સજ્જનની સંગતિથી ઇહામુત્રફલભોગ વિરાગ, શમાદિસંપત્તિ, અધ્યયનસંપત્તિ, શરણાગતિ અને ગુરૂકુલવાસ થાયછે. ગુરૂના ઉપદેશથી સચ્છાસ્ત્રાર્થનું શ્રવણ, સાંભળેલા તત્ત્વનું મનન, ગુરૂની ભક્તિ, યથાયોગ્ય પરમાત્માની ભકિત, પોતાથી અધમ ઉપર દયા, પોતાના જેવા ઉપર સ્નેહ, ઉત્તમ ઉપર ભકિત, નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાન, નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ, સર્વ સમર્પણ (ભગવાનને), તારતમ્ય (જીવોમાં ન્યૂનાધિકતા તથા વિષ્ણુની સર્વોત્કૃષ્ટતા)નું જ્ઞાન, પાંચ ભેદનું જ્ઞાન, (શરૂઆતમાં કહ્યા છે), પ્રકૃતિ અને પુરૂષના વિવેકનું જ્ઞાન, અયોગ્ય (પાખંડ મત)ની નિન્દા, અને ઉપાસના; આટલાં અપરોક્ષ જ્ઞાનનાં સાધનો બ્રહ્માથી માંડીને સર્વ યોગ્ય જીવો માટે સાધારણ છે.

ઉપાસના—ઉપાસના મોક્ષનું સાધન છે એ ઉપર કહ્યુંજ છે. હવે એનું સ્વરૂપ કહેછે. ઉપાસના બે જાતની છે. હમેશાં શાસ્ત્રના અભ્યાસ-રૂપ એક અને ધ્યાનરૂપ બીજી. કેટલાંક અધિકારીઓને હમેશાં શાસ્ત્રવિચાર કરવાથી અપરોક્ષજ્ઞાન થાયછે અને કેટલાકને ધ્યાનથી અપરોક્ષજ્ઞાન થાયછે. ધ્યાન-બીજી વસ્તુ માત્રના તિરસ્કારપૂર્વક (એટલે બીજાંનો વિચાર માત્ર દૂર કરીને) ભગવાનની અખંડ સ્મૃતિ એ ધ્યાન અને એજ નિદિધ્યાસન. . જ્ઞાનમાં, શ્રવણ અને મનનથી અજ્ઞાન, સંશય, અને મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થતાં, 'આ આમજ છે' એવો નિશ્ચય થઇને એ નિદિધ્યાસન થાયછે.

ઉપર એકગુણોપાસક અને ચતુર્ગુણોપાસક એવા બે ભેદ કહ્યા છે. તેનો ખુલાસો કરતાં કહેછે કે, માત્ર આત્મત્વ ગુણવાળા ભગવાનની જે ઉપાસના તે એકગુણોપાસના અને સત્ ચિત્ આનન્દ અને આત્મા એ ચાર ગુણવાળા ભગવાનની ઉપાસના તે ચતુર્ગુણોપાસના; ઉત્તમ મનુષ્યો ચાર ગુણવાળી ઉપાસના કરેછે. પણ દેવો અને ઋષિઓ બહુ ગુણયુકત ઉપાસના કરેછે અને બ્રહ્મા તો વેદોક્ત અનન્ત ગુણવિશિષ્ટ ઉપાસના કરેછે. કેટલાક ઋષિઓ દેહમાં રહેલા બિમ્બની ઉપાસના કરે છે. છેવટ કહે છે કે સહુએ હ્રુદયમાં વ્યાપી રહેલા પુરૂષોત્તમની-બિમ્બ રૂપ ઉપાસના કરવી જોઇએ; એનેજ પ્રાજ્ઞની ઉપાસના કહેછે.

જેવી રીતે અહિં અધિકાર પ્રમાણે મનુષ્ય, ઋષિ, દેવ, વગેરેમાં ઉપાસનાનો ભેદ કહ્યો, તેમ એ સર્વની દષ્ટિનો પણ ભેદ માન્યોછે. એજ રીતે મોક્ષમાં પણ ભેદ છે. જેમકે ઇન્દ્રપદની યોગ્યતા માટે ચાર મન્વન્તરનો ઉપાસના કાળ, સૂર્ય કે ચંદ્રના પદની યોગ્યતા માટે એક મન્વન્તરનો ઉપાસના કાળ વગેરે.

ઉપર કહી તે સાધનસંપત્તિથી બ્રહ્માથી મનુષ્ય પર્યન્તને યથા-યોગ્ય અપરોક્ષ જ્ઞાન થાયછે. તેમાં ઉત્તમ મનુષ્યોને વીજળી પેઠે બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાયછે, દેવોને, સૂર્યમંડળ જેવા તેજઃપુંજરૂપે અપ-રોક્ષ જ્ઞાન થાયછે. ગરૂડ અને રૂદ્રને પ્રતિબિમ્બરૂપે થાયછે. બ્રહ્માને સર્વ અવયવ સહિત જેવા ભગવાન છે તેવું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. કેટ-લાક વ્યાપ્તોપાસકને બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્તરૂપનું જ્ઞાન થાયછે. આ

સર્વ અપરોક્ષ જ્ઞાન માનસ છે. અપરોક્ષ જ્ઞાનથી દેવ વગેરેને અણિ-માદિ આઠ જાતનું ઐશ્વર્ય મળેછે.

જ્ઞાન પરમાત્માધીન છે એ મ્હેલાં કહ્યું છે, તેમજ, અજ્ઞાન અને બન્ધ તથા મોક્ષ પણ પરમાત્માધીન છે. અપરોક્ષ જ્ઞાન પછી પરમભકિત થાયછે. મ્હેલાં સાધનરૂપ ભકિત કહી છે તેથી જુદી આ પરમ ભક્તિ સાક્ષાત્કાર પછીજ ઉત્પન્ન થાય છે. નિરવધિ, અનન્ત, અનવદ્ય કલ્યાણ ગુણના જ્ઞાનપૂર્વક, પોતાના આત્માથી અને સર્વ આત્મીય પદાર્થોથી અનેકગણો વધારે અને હજારો અન્તરાયોથી ન રોકાય એવો જે પ્રભુ પ્રતિ પ્રેમનો પ્રવાહ તે પરમ ભકિત. આ ભકિતથી ભગવાન અત્યન્ત પ્રસન્ન થાયછે અને ભગવાનના પ્રસાદથી પ્રકૃતિ, અવિદ્યા વગેરેમાંથી મોક્ષ થાયછે.

પ્રારબ્ધ અનુભગ્યા પછી આ જ્ઞાનીઓ દેહમાંથી છૂટીને ક્રમે ક્રમે વૈકુંઠ લોકમાં જાયછે. ઊર્ધ્વગતિ કરતા સર્વ જીવોને સત્ય લોકમાં બ્રહ્મા ઉપદેશ કરેછે અને એ ભકતોને શ્વેતદ્વીપમાં વાસુદેવનું દર્શન થાયછે. વૈકુંઠમાં મુકતોને સાલોકય, સામીપ્ય, સારૂપ્ય અને સાયુજ્ય એમ ચાર જાતનો સૃષ્ટિ કાળે ભોગ હોયછે, અને પ્રલય કાળે ભગવાનના ઉદરમાં એ બધા પ્રવેશ કરેછે. આ મુકતો વકુંઠમાં પણ જુદી જુદી જાતના ઉપભોગો ભોગવેછે; પણ સર્વ ઇર્ષ્યા વગેરે દોષ વગરના અને અતિશય આનન્દયુકત હોયછે, અને ત્યાં પણ કેટલાક ભગવાનના ગુણો ગાયા કરેછે.

મધ્વાચાર્યના અનુયાયીઓ કપાળ ઉપર નાકની ઉપરથી સીધી ગોપીચંદનની બે લીંટીયો કરે છે, આ લીંટીયોને નાક ઉપર આડી લીંટીથી જોડે છે, પછી વચ્ચે એક કાળી લીંટી અને મધ્યમાં લાલ ચાંડલો આવું ચિહ્ન કરે છે, અને ગોપીચન્દનથીજ હાથ ઉપર તથા શરીરના બીજા ભાગ ઉપર શંખ, ચક્ર વગેરે આયુધોનાં ચિહ્નો કરે છે.

આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ કર્ણાટક જીલ્લામાં, મહીસુરમાં, તથા ગોઆથી દક્ષિણ કર્ણાટકના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર મોટી સંખ્યામાં દેખાય છે અને વૃન્દાવનમાં તથા ઉત્તર હિન્દમાં છૂટા છૂટા દેખાયછે. આ સમ્પ્રદાયના દક્ષિણ કર્ણાટકમાં આઠ મઠો છે અને ત્રણ અન્દરના દેશમાં

છે, જેમાંના કેટલાક મધ્વે પોતે સ્થાપ્યા છે. આનન્દતીર્થે ૩૭ ગ્રન્થો લખ્યાછે, એમ ગણાય છે.[1]

વલ્લભાચાર્ય.

વૈષ્ણવ ધર્મના ઉપર જે ત્રણ મતો જોયા, તેમાં ઉપાસના મિશ્ર ભક્તિનો ઉપદેશ દેખાયછે. પણ હવે જે બે માર્ગો—વલ્લભ સંપ્રદાય અને ચૈતન્ય સંપ્રદાય—જોવાના છે, તેમાં પ્રેમરૂપ ભક્તિનોજ ઉપદેશ છે. ભક્તિભાજન દેવરૂપે આ બેય સંપ્રદાયોએ વૃન્દાવનના ગોપાલ,—ગોપીવલ્લભ કૃષ્ણને પસંદ કર્યાછે અને ભાગવત વગેરે પુરાણોએ ગાયેલા કૃષ્ણ પ્રતિ રાધા વગેરે ગોપીઓના સ્નેહને ભક્તિના આદર્શરૂપ ગણ્યો છે. ઉભય સંપ્રદાયોમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો મુખ્ય આધાર લીધો છે. બન્નેએ ભગવાનનાં કૃષ્ણ નામને પ્રિય ગણ્યું છે.

રામાનુજ ઉપર તો પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાય અને યોગની ઘણી અસર છે, અને એની ભક્તિ ઉપાસના પ્રધાન છે. નિમ્બાર્ક કૃષ્ણ સાથે રાધાને પણ ભજે છે; પણ એમાંયે ઉપાસનાનું મિશ્રણ છે. વળી નિમ્બાર્કે ભાગવતનો નહિં પણ, હરિવંશ, મહાભારત, અને વિષ્ણુપુરાણનો મુખ્ય આધાર લીધોછે. મધ્વે ભાગવતનો આધાર લીધોછે, પણ એમાં રાધાની વાત નથી. અને એ વાસુદેવ નામથીજ પ્રભુને ભજેછે. વળી એણે મહાભારતને, કૃષ્ણ ચરિત્ર માટે મુખ્ય ગણીને મહાભારતતાત્પર્યનિર્ણય નામનો ગ્રન્થ લખ્યોછે. આ રીતે પ્હેલા ત્રણ સંપ્રદાયો પાછલા બે સંપ્રદાયોથી જુદા પડેછે. પાછળના બેય સંપ્રદાયોના આચાર્યો સમકાલિન છે. વલ્લભાચાર્ય અને કૃષ્ણ ચૈતન્ય એક બે વખત મળ્યા હતા એમ પણ કહેવાયછે.

વલ્લભાચાર્યના જીવન ચરિત્રનો ટુંકો સાર, રા. રા. લલ્લુભાઇ પ્રાણવલ્લભદાસે રચીને પ્રગટ કરેલા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના જીવન ચરિત્ર પરથી અહિં લીધોછે. આ ગ્રન્થકારે સંવત્ ૧૬૫૮ માં આચાર્યશ્રીના પૌત્રે રચેલા યદુનાથવિજય, તથા શ્રીમદ્વલ્લભદિગ્વિજય, અને શ્રી વલ્લભચરિત્ર વગેરે ગ્રન્થો ઉપરથી ઉપરોક્ત ગ્રન્થ રચ્યોછે.

---

૧ (જુઓ ગ્રંથમાલિકાસ્તોત્ર—Report on the search of Sunscrit manuscripts for 1882--1883 p. 207. By R. G. Bhandarkar).

જે બ્રાહ્મણ કુટુમ્બમાં વલ્લભાચાર્યનો જન્મ થયો છે, તે કુટુમ્બ આન્ધ્ર દેશમાં વ્યોમસ્થંભ નામે પર્વતની પાસે કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે કાકરવાડ નામના મોટા નગરમાં રહેતું હતું. એ કુટુમ્બ શુદ્ધ વેલ્લનાટ અથવા વેળનાડુ નામથી ઓળખાતું હતું. એ કુટુમ્બ વૈષ્ણવી દીક્ષાવાળું, યજુર્વેદી તૈત્તિરીયશાખી ભારદ્વાજ ગોત્રી હતું. વલ્લભાચાર્યથી પાંચમી પેઢીના યજ્ઞ નારાયણ ભટ્ટને વિષ્ણુમુનિ નામના કોઇ વિરક્ત પાસેથી ગોપાળ મન્ત્ર મળ્યો કહેવાય છે. આ યજ્ઞનારાયણથી ચોથા પુરૂષ લક્ષ્મણ ભટ્ટજી થયા. એઓ મૂળ સ્થાન કાકરવાડનો નાશ થવાથી, અગ્રહારમાં રહેવા ગયા, અને ત્યાં વિદ્યાનગર (વિજ્યનગર) ના રાજાના પુરોહિત સુશર્માની યલ્લમાગારૂ નામની કન્યાને પરણ્યા. આ લક્ષ્મણ ભટ્ટને વલ્લભાચાર્ય પ્હેલાં રામકૃષ્ણ નામના એક પુત્ર અને બે કન્યાઓ થઇ હતી; અને ચોથો પુત્ર વલ્લભના જન્મ પછી થયો. એઓ એક વખત પોતાની સ્ત્રી, શિષ્યો, ચાકર, નોકર વગેરે સાથે કાશીની યાત્રા કરવા ગયા હતા. કેટલોક વખત કાશીએ રહ્યા પછી મુસલમાનોના હુમલાની બીકથી બીજાઓ સાથે લક્ષ્મણ ભટ્ટજી પણ કાશીથી ભાગ્યા. અને રસ્તામાં, ચોડા નગર પાસે ચંપારણ્યમાં શિવા (હરડે) ના ઝાડ નીચે યલ્લમાગારૂને સંવત્ ૧૫૩૫ (ઇ. સ. ૧૪૭૯) ના વૈશાખ (ગુજરાતી ચૈત્ર) વદ ૧૧ ને ગુરૂવારને રોજ આઠમે માસે પ્રસવ થયો. એ બાળક જીવતું નથી એમ જાણીને એક કપડાના કટકામાં એને વીંટી શમી વૃક્ષની બખોળમાં માબાપે મૂકી દીધું; અને આગળ ચાલ્યાં. પણ થોડે દૂર જઇને બીજે દિવસે પાછાં વળતાં માતા પિતાએ બાળકની આસપાસ અગ્નિ જોયો અને બાળકને જીવતું જોયું, એટલે ત્યાંથી ઉપાડી લીધું. જન્મતાંજ અગ્નિએ રક્ષણ કર્યું, એ ઉપરથી વલ્લભાચાર્ય અગ્નિનો અવતાર ગણાયછે. એજ કારણથી વૈશ્વાનરાચાર્ય કહેવાયછે.

માતાપિતાએ આ બાળકનું નામ વલ્લભ રાખ્યું. લક્ષ્મણ ભટ્ટ આ બાળકને લઈને પાછા કાશીએ જઈને રહ્યા; અને સંવત્ ૧૫૪૨ માં આઠમે વર્ષે વલ્લભને ઉપનયન આપી પોતાની પાસે તથા વિષ્ણુચિત્ત પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માંડયો. વલ્લભાચાર્યનો અભ્યાસ પૂરો

થયો ન થયો ત્યાં એમના પિતાનો સંવત્ ૧૫૪૬ માં વૈકુંઠવાસ થયો. પિતાની સાંવત્સરિક ક્રિયા કરીને વલ્લભાચાર્ય પોતાના ચાર શિષ્યો સાથે દક્ષિણ તરફ યાત્રા કરવા નીકળ્યા. માર્ગમાં સુન્દર સ્થળોએ તથા યાત્રાનાં સ્થળોએ વલ્લભાચાર્ય ભાગવતનું પારાયણ કરતા તથા કોઇ કોઇ વખતે જીજ્ઞાસુઓને પોતાની દીક્ષા આપતા. નવા થયેલા શિષ્યોમાંથી કોઇ કોઇ આચાર્યશ્રીની સાથે પણ ચાલતા. આવાં જે જે સ્થળોએ વલ્લભાચાર્યે ભાગવત પારાયણ કરેલ તે તે સ્થળોએ એમની (મહા પ્રભુજીની) બેઠક થઇ એમ કહેવાય છે. પણ હાલમાં જેટલી મહા પ્રભુજીની બેઠકો આ દેશમાં છે, તે સર્વ એમના વખતથીજ છે, એમ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે.

મુસાફરી કરતા કરતા વલ્લભાચાર્ય વિદ્યાનગર પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાં રાજસભામાં ધાર્મિક વાદવિવાદ ચાલતો હતો. વલ્લભાચાર્યના ચારિત્રમાં આ વિવાદને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું છે. કહે છે કે વલ્લભાચાર્યે આ વિવાદમાં અનેક પંડિતોને જીતીને પોતાનો શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કર્યો. અને ત્યારથી એમને આચાર્ય પદ મળ્યું. એ વખતથીજ એમના શિષ્ય વર્ગમાં એઓ મહા પ્રભુજી કહેવાવા લાગ્યા. તે હજી સુધી કહેવાય છે. કહેછે કે વિદ્યાનગરનો રાજા એમનો શિષ્ય થયો. અહિંથી વલ્લભાચાર્ય તીરૂપતિ, વ્યંકટેશ, કાંચી ચિદમ્બર, કુમ્ભકોણ, શ્રીરઙ્ગ, મદુરા વગેરે સ્થળોની યાત્રા કરતા રસ્તામાં ભાગવતનું પારાયણ તથા ઉપદેશ કરતા, છેક રામેશ્વર સુધી ગયા.

રામેશ્વરથી પાછા વળતાં એજ પ્રમાણે યાત્રા કરતા કરતા કર્ણાટકમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં થઈને ઉજ્જન અને દતિયાને રસ્તે મથુરાં ગયા, અને મથુરાંથી ગોકુળ ગયા. અહિં શિષ્યોને બ્રહ્મસમ્બન્ધનો મન્ત્ર આપવાની શરૂઆત કરી. અહિં એમણે બ્રહ્મસમ્બન્ધને ઉદ્દેશીને સિદ્ધાન્તરહસ્ય નામનો ગ્રન્થ લખ્યો. ગોકુળમાં કેટલોક કાળ રહ્યા પછી વલ્લભાચાર્યે વ્રજની યાત્રા કરી. પછી ત્યાંથી પુષ્કરજી થઇને સિદ્ધપુર, પાટણ, વડનગર, વીશનગર, ડાકોર, ભરૂચ, સુરત વગેરે ગુજરાતનાં મ્હોટાં શહેરોમાં તથા કાઠિયાવાડ અને સિંધમાં ફરી છેવટ ઉત્તર તરફની યાત્રા કરવા કુરૂક્ષેત્ર અને હરદ્વાર તરફ ગયા. ત્યાંથી અયોધ્યા, પ્રયાગ, કાશી,

અને ગયાજી થઇને જગન્નાથજી તરફ ગયા અને ત્યાંથી પોતાને ગામ અગ્રહાર આવ્યા. આ રીતે એક યાત્રા પૂરી કરી. થોડો વખત ત્યાં રહીને બીજી યાત્રા શરૂ કરી; અને લોહગઢ, પન્ઢરપુર વગેરે સ્થળોએ થઇને નર્મદાને કાંઠેથી ફરી ગુજરાતમાં આવ્યા; અને ગુજરાતમાં ફરી લીધા પછી પુષ્કરને માર્ગે વ્રજ તરફ ગયા. અહિં સંવત્ ૧૫૫૬ માં વલ્લભાચાર્યે શ્રીનાથજી (એ સ્વરૂપ ગોવર્ધનનાથજી કે દેવદમન, પણ કહેવાયછે.) ની સ્થાપના કરી. એ માટે 'ગોવર્ધન નાથજીના પ્રાકટયની વાર્તા' માં એવી વાત લખીછે કે ગોવર્ધનનાથજીનું સ્વરૂપ વ્રજમાં ગિરિરાયજીની એક ગુફામાં સંવત્ ૧૪૬૬ માં પ્રગટ થયું હતું; પણ એ ગુફાની અંદરજ હતું. પછી સંવત્ ૧૫૫૩ માં આ મૂર્તિના મુખારવિન્દનાં ગુફામાંથી દર્શન થયાં. અને છેવટ સંવત્ ૧૫૫૬ માં વલ્લભાચાર્યે ગિરિરાજ ઉપર એક ન્હાનું મન્દિર બંધાવી તેમાં શ્રીનાથજીની મૂર્તિને પધરાવી. અને પછી સંવત્ ૧૫૭૬ માં પૂરણમલ્લ પાસે મોટું મન્દિર બંધાવી તેમાં એ મૂર્તિને પધરાવી. અહિં આ કાર્ય કર્યા પછી આચાર્ય પુનઃ યાત્રા કરવા પધાર્યા. આ રીતે બીજી યાત્રા પૂરી કર્યા પછી વલ્લભાચાર્ય દેવંભટ્ટની પુત્રી મહાલક્ષ્મીને પરણ્યા. છ માસ ઘેર રહ્યા પછી આચાર્ય ત્રીજી યાત્રા કરવા નીકળ્યા અને ચાર વર્ષે ત્રીજી યાત્રા પૂરી કરી.

વલ્લભાચાર્ય વ્રજમાં પાછા પધાર્યા પછી મોટે ભાગે ગોવર્ધનનાથજીના મન્દિર પાસે બેઠકમાં રહેતા. સંવત્ ૧૫૬૭ માં વલ્લભાચાર્યને ઘેર પ્રથમ પુત્ર જન્મ થયો, એનું ગોપીનાથજી નામ રાખ્યું; અને સં૦ ૧૫૭૨ માં બીજા પુત્ર થયા તેનું નામ વિઠ્ઠલનાથજી રાખ્યું.

વલ્લભાચાર્યે છેલ્લી અવસ્થામાં સુબોધનીજી (ભાગવત ઉપર ટીકા) પુરાં કરી ગોપીનાથજીને ગાદીયે બેસારી પોતે માધવેન્દ્રયતિ પાસે સંન્યાસ લીધો અને તે પછી તરતજ સંવત્ ૧૫૮૭ ના આષાઢ શુકલ ત્રીજને દિવસે ભગવત્ ધામમાં પધાર્યા.

વલ્લભાચાર્યે નીચે પ્રમાણે ગ્રન્થો લખ્યા ગણાય છે. વ્યાસ સૂત્રપર ભાષ્ય (અણુભાષ્ય), પૂર્વમીમાંસાકારિકા, પૂર્વમીમાંસાભાષ્ય વ્યાસ સૂત્રપર બૃહદ્ભાષ્ય, કૃષ્ણાશ્રય, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીરહસ્ય, અંતઃકરણ પ્રબોધ, તત્ત્વાર્થદીપ, પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા, દશમસ્કંધાનુક્રમણિકા, પત્રાવલંબન, સુબોધની, તત્ત્વાર્થપ્રકાશ અને બીજા ન્હાના ન્હાના ૧૮ ગ્રન્થો. વલ્લભા-

ચાર્યના આ ગ્રન્થો ઉપર એમની પછી થયેલા પુષ્ટિમાર્ગીય વિદ્વાનોએ ટીકા ગ્રન્થો લખ્યાછે. તે ઉપરાંત ઘણા નવા ગ્રન્થો પણ પાછળના વિદ્વાનોએ લખ્યા છે. સામાન્ય જનસમૂહમાં ચોરાશી વૈષ્ણવોની વાર્તા, ૨૫૨ વૈષ્ણવોની વાર્તા વગેરે વ્રજ ભાષાના ગ્રન્થો વિશેષ વપરાય છે.

પુષ્ટિમાર્ગ–શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત.

પુષ્ટિમાર્ગનો ટુંકો સાર ભટ્ટ શ્રીરમાનાથશર્માના ગુજરાતી શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તસાર ઉપરથી તથા ઉપર કહેલા વલ્લભચરિત્ર ઉપરથી અહિં લીધો છે. બેય ગ્રન્થકારોએ આચાર્યના પોતાના ગ્રન્થોમાંથીજ પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય ખેંચ્યુંછે.

ભકિત–વલ્લભાચાર્ય નિઃશ્રેયસના માર્ગ તરિકે કર્મ અને જ્ઞાન કરતાં ભકિતને શ્રેષ્ઠ ગણેછે. ભકિત એટલે પ્રભુનું ભજન. જેવી ગંગાના પાણીની સમુદ્રમાં ગતિ થાયછે તેવી પ્રભુમાં મનની ગતિ તે ભકિત. અથવા "માહાત્મ્યના જ્ઞાન પૂર્વક સુદ્રઢ અને સર્વથી વધારે પ્રભુમાં સ્નેહ તે ભકિત, અને એનાથીજ મુકિત મળેછે બીજાથી નહિં." પણ પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રભુના અનુગ્રહ વગર થતું નથી, માટે સાધનરૂપ, અને ભકતને પ્રભુકૃપા સિવાય બીજું કાંઇ જોતું નથી, માટે ફળરૂપ, શ્રીહરિનો અનુગ્રહજ આ માર્ગનું સર્વસ્વ ગણાયછે. માટેજ "પુષ્ટિ એટલે પોષણ અને પોષણ એટલે (શ્રીહરિનો) અનુગ્રહ" એ વાકયને અનુસરીને પોતાના અનુગ્રહાત્મક માર્ગને વલ્લભાચાર્યે પુષ્ટિમાર્ગ નામ આપ્યુંછે. અહન્તા મમતા રૂપ સંસારથી મુકિત, ભગવન્માહાત્મ્યનું જ્ઞાન, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર, ભગવાનની ભકિત અને ભગવલ્લીલામાં પ્રવેશ, એ સર્વ ભગવાનના અનુગ્રહથીજ થાયછે, માટે હરિનો અનુગ્રહ અથવા પુષ્ટિ એજ આ માર્ગમાં મુખ્યછે. આ માર્ગના ભકતો પુષ્ટિ ભકતો કહેવાયછે. એના ચાર પેટા ભેદ છે. મર્યાદા પુષ્ટિ ભકતો (વિષયોમાં વૈરાગ્ય ભાવના રાખીને ભકિત કરનારા), પ્રવાહ પુષ્ટિ ભકતો (કર્મમાં વિશેષ રૂચિવાળા), પુષ્ટિપુષ્ટ ભકતો (હરિના યથાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક એમાં, સુદ્રઢ અને સર્વાધિક સ્નેહવાળા) અને શુદ્ધ પુષ્ટિ ભકતો (પ્રેમથી હરિની પરિચર્યા તથા એના ગુણોનું પ્રેમથીજ શ્રવણ કીર્તન કરનારાં) છેલ્લો પ્રકાર સર્વોત્કૃષ્ટ છે. એ ભગ-

વત્પ્રાપ્ય છે અને એનું ઉદાહારણ વ્રજ ભક્તો સિવાય બીજે નથી. આ શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તિને ફળરૂપ ભક્તિ અથવા માનસી સેવા કહેછે.

ભગવત્સેવા—પુષ્ટિમાર્ગની ભક્તિમાં ભગવત્સેવા મુખ્ય છે. તેના ત્રણ ભેદ છે. તનુજા સેવા, વિત્તજા સેવા અને માનસી સેવા. શ્રવણ, કીર્તન તથા પોતાના શરીરથી પ્રભુની જુદી જુદી જાતની પરિચર્યા તે તનુજા સેવા અને પ્રભુને વસ્ત્રો, અલંકારો ધરાવવાં, એના ઉત્સવો કરવા, મન્દિરો બન્ધાવવાં વગેરે સેવા એ વિત્તજા સેવા. આ બેય જાતની સેવા સાધનરૂપ છે; એથીજ પ્રભુમાં નિરન્તર પરોવાઇ રહેવાનો મનને અભ્યાસ પડેછે, જેને ફલરૂપ માનસી સેવા કહે છે. માનસી સેવાનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. તનુજા અને વિત્તજા સેવાથી બીજરૂપ ભાવનો ઉદ્ભવ થાય છે, ભાવથી પ્રભુમાં પ્રેમ થાય છે. અને એ પછી સર્વાત્મભાવ પ્રભુની કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્મનિવેદન, ઉપર કહેલી પ્રભુની સાધનરૂપ સેવા એજ ફળરૂપ શુદ્ધ પુષ્ટિ ભક્તિનું સાધન છે. કારણ કે સેવાનો અધિકાર એમને એમ મળતો નથી. સદ્ગુરૂદ્વારા શ્રીહરિને શરણે જવાથીજ સેવાનો અધિકાર મળે છે. જીવમાં રહેલા અહન્તામમતાદિ દોષો, ગુરૂને શરણે જઇને જીવ જ્યારે આત્મનિવેદન કરે ત્યારેજ દૂર થાય છે. આત્મનિવેદનનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે. પુષ્ટિ માર્ગમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છનારે પ્રથમ ગુરૂને શરણે જઇ ગુરૂ પાસેથી 'શ્રીકૃષ્ણ મારૂં શરણ છે' એ શરણ મન્ત્ર લઇને આત્મનિવેદનનો અધિકાર મેળવવો. પછી આત્મનિવેદનથી બ્રહ્મ સંબન્ધ લેવો. બ્રહ્મ સંબન્ધમાં મુખ્ય વાત સર્વ સમર્પણની છે. આત્મનિવેદન વખતનો બ્રહ્મ સંબન્ધનો ગદ્ય મન્ત્ર નીચે પ્રમાણે છે "મારૂં રક્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ છે. હજારો વર્ષોએ માપેલા કાળમાં થયેલા શ્રીકૃષ્ણ વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા તાપ અને ક્લેશોએ કરીને જેનો આનન્દ તિરોભાવ પામી ગયો છે, એવો હું ગોપીજનવલ્લભ ભગવાન કૃષ્ણને દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ અને તેના ધર્મો, સ્ત્રી ઘર પુત્ર, કુટુમ્બ, દ્રવ્ય અને આત્મા સહિત સર્વ અર્પણ કરૂં છું, હે કૃષ્ણ હું તારો દાસ છું." આ રીતે બ્રહ્મ સંબન્ધ, એટલે જીવ અને ભગવાનના અશાંશિરૂપ સંબન્ધની પુનઃ સ્મૃતિ; એમ અર્થ કર્યો છે.

જીવ—જીવને ભગવાનનો અંશ માનેછે. જીવ અણુ છે. જીવમાં બ્રહ્મના સત્‌ચિત્‌ અને આનન્દ ત્રણુ ધર્મોમાંથી આનન્દનો તિરોભાવ છે, માત્ર સત્‌ચિત્‌ બે ધર્મો છે, જીવ જ્ઞાતા છે, જ્ઞાન એનો ધર્મ છે. જીવ પ્રકાશક છે, ચૈતન્ય એનો ધર્મ છે. જાતે અણુ હોવા છતાં એ ચૈતન્ય ધર્મથી દેહમાં વ્યાપી રહ્યો છે. જીવ કર્તા છે અને ભોકતા પણ છે. અગ્નિમાંથી જેમ તણખા નીકળે તેમ બ્રહ્મની ઇચ્છાથી બ્રહ્મમાંથી એના અંશરૂપ અસંખ્ય જીવો નીકળ્યાછે. બ્રહ્મના આનન્દનો જીવમાં તિરોભાવ હોવાથી, એ સાથે ભગવાનના અશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો પણ તિરોભાવજ છે અને એ કારણથી જીવ પરાધીન, દુ:ખી, દેહાદિકમાં અહંબુદ્ધિવાળો અને વિષયાસકત દેખાયછે. એ જીવમાં બ્રહ્મનો આનન્દ અંશ પ્રગટ થતાં જીવ અણુ મટી વિભુ થઈ જાય છે. આ રીતે જીવમાં ભગવાનનો આવેશ થતાં એમાં ભગવાનના ધર્મોનો પણ આવિર્ભાવ થાયછે. આ અંશાંશિ ભાવથી જીવ અને બ્રહ્મનો આ માર્ગમાં અભેદ માન્યો છે.

જગત અને સંસાર—આ જગત બ્રહ્મની ઇચ્છાશકિતથી બ્રહ્મમાંથીજ પ્રગટ થયું છે. માટે ભગવાન રૂપજ છે. ભગવાનથી જુદું નથી. બ્રહ્મમાંથી જગત પરિણમે છે, છતાં કારણરૂપ બ્રહ્મમાં કાંઇ વિકાર થતો નથી માટે આ મત અવિકૃત પરિણામવાદ કહેવાય છે. જેમ સોનાના અનેક ઘાટ થયા છતાં સોનું સોનુંજ રહે છે. તેમ બ્રહ્મમાંથી જગત અને જીવ નીકળ્યા છતાં બ્રહ્મ બ્રહ્મજ રહેછે. બ્રહ્મમાંથી જગત નીકળે છે માટે બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ અને બ્રહ્મની ઇચ્છાથી નીકળેછે, માટે બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ, આ રીતે બ્રહ્મ અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ છે. વલ્લભાચાર્યના મતમાં જગતના કારણરૂપે બ્રહ્મથી જુદી પ્રકૃતિ માની નથી અને માયાને બ્રહ્મની શકિતજ કહી છે. બ્રહ્મની આવિર્ભાવતિરોભાવાત્મક શકિતથી જીવ અને જગતનો બ્રહ્મમાંથી આવિર્ભાવ થાયછે, અને બ્રહ્મમાંજ પાછો તિરોભાવ થાય છે. આ રીતે બ્રહ્મ એકજ છે; એથી જુદું કાંઇ નથી. આવા પોતાના અદ્વૈત મતને, શંકર અને રામાનુજના અદ્વૈતથી જુદો પાડવા શુદ્ધાદ્વૈતવાદ કે બ્રહ્મવાદ વલ્લભાચાર્ય કહે છે.આ રીતે જગત બ્રહ્મરૂપ છે. પણ જીવનો અહંતામમતાત્મક સંસાર તો અવિદ્યાત્મક અને ખોટો છે. એ સંસારનો

નાશ જ્ઞાનથી થાય છે. દેહનો અધ્યાસ, ઇન્દ્રિયોનો અધ્યાસ વગેરે અધ્યાસ અવિદ્યાનું કાર્ય છે. આ પંચપર્વા અવિદ્યા જીવને લાગે છે એટલે જીવ સંસાર બાંધે છે. એથી વિરૂદ્ધ વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ અને પ્રેમ એ પાંચ પર્વ વાળી વિદ્યા છે, જે અવિદ્યાને દૂર કરે છે, અને જીવને છૂટો કરે છે. વિદ્યા અને અવિદ્યા બેય ભગવાનની માયા શક્તિને આધીન છે.

ઈશતત્ત્વ–અવિકૃત, સચ્ચિદાનન્દ, શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ જગતના કર્તા છે. એજ સર્વેશ્વર સર્વોત્તમ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ તથા સર્વ દેવો એની આજ્ઞામાં વર્તે છે. એ ક્ષર અક્ષરથીપર છે. શ્રી કૃષ્ણ પોતેજ ગુણભેદથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ કહેવાય છે. એ અનન્ત મૂર્તિ છે, અનન્તરૂપ તથા અનંતનામવાળા છે. સર્વ શકિતમાન, સર્વભવનસમર્થ વ્યાપક છે, છતાં સાકાર છે. એમાં પ્રાકૃત ગુણો નથી પણ સર્વ અપ્રાકૃત અલૌકિક ગુણો છે. શ્રીકૃષ્ણ સર્વવિરૂદ્ધધર્માશ્રય છે. એટલે એ મહાનથી મહાન છે, છતાં અણુથી અણુ છે. નિરાકાર છે અને સાકાર પણ છે. અવિભકત છે, અને વિભકત પણ છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણનાં ત્રણ રૂપ છે. આધિદૈવિક આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક. પરબ્રહ્મ એ આધિદૈવિક રૂપ છે, અક્ષર બ્રહ્મ એ આધ્યાત્મિકરૂપ છે; અને જગત એ આધિભૌતિકરૂપ છે. એ ત્રણે રૂપો વસ્તુઃ અભિન્ન છે. આમાંથી અક્ષરરૂપ જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે. અને આધિદૈવિક ભકતને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મનો આકાર આનન્દ રૂપ છે. હાથ પગ સર્વ અવયવો આનન્દ રૂપ છે; એને ધીર પુરૂષો જોઇ શકે છે. પણ માયાથી આચ્છાદિત સાધારણ માણસોને એ દેખાતા નથી. આ શ્રી કૃષ્ણ વૈષ્ણવોના સેવ્ય દેવ છે. એ દ્વિભુજ પણ છે અને ચતુર્ભુજ પણ છે. શ્રી વૈકુંઠમાં ભગવાન ચતુર્ભુજ રૂપે વિરાજે છે અને ગોકુળમાં દ્વિભુજ રૂપે વિરાજે છે. ભગવાનના અનેક અવતારો થયા છે; પણ સર્વ એના અંશાવતારો છે. જ્યારે ગોકુળમાં પ્રગટ થઇને લીલા કરનાર શ્રી કૃષ્ણ તો પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ છે. એની ગોકુળની જુદી જુદી લીલા વખતનાં જુદાં રૂપોને વૈષ્ણવો સેવે છે. આ માર્ગમાં દેવને મન્ત્રાધીન નહિં પણ ભકત્યાધીન માને છે. એટલે ભગવાનની મૂર્તિ એ એનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે. શ્રીનાથજીમાં ભગવાનનું જે સ્વરૂપ છે, તે ગોવર્ધનધારી છે. આગળ

વલ્લભાચાર્યના ચરિતમાં કહ્યું તેમ વલ્લભાચાર્યે પોતેજ એ સ્વરૂપને સેવ્યું છે. પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં બ્રહ્મને સાકાર માનેલું હોવાથી મૂર્તિને જે વસ્ત્રાભૂષણ ધરાવવામાં આવે છે, તે સાક્ષાત્પ્રભુનેજ ધરાવાયછે, એમ વૈષ્ણવો માને છે.

વૈષ્ણવોનો ધર્મ—પ્રભુની તનુજા અને વિત્તજા સેવા કરવી એ વૈષ્ણવોનો ધર્મ છે, એમ આગળ કહ્યું છે. આ ઉપરાંત વૈષ્ણવોએ વૈષ્ણવોનોજ સંગ રાખવો, અવૈષ્ણવોનો સંગજ કરવો નહિં; જે કાંઈ કાર્ય કરવું, તે પ્રભુને નિવેદન કરીને કરવું, પ્રભુને ધરાવ્યા વગર કોઇ પણ વસ્તુનો—અન્નનો કે બીજી ચીજનો ઉપભોગ કરવો નહિં. શ્રી કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઇ પણ દેવનો આશ્રય કરવો નહિં, ગૃહ, પૈસો નોકર ચાકર, સ્ત્રી, પુત્ર, અને પોતાનાં દેહ, પ્રાણ, મન વગેરેને પણ પ્રભુ સેવાનાં સાધન તરિકેજ સંભાળવાં. જે દિવસથી વૈષ્ણવી દીક્ષા લીધી તે દિવસથી વૈષ્ણવે નીચેના આચારો અવશ્ય પાળવા. શ્રી હરિની યથા સમય બરાબર સેવા કરવી, સેવા સિવાયના સમયમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરવું. કપાળમાં શ્રી હરિના ચરણની આકૃતિવાળું ભગવત્પ્રસાદીરૂપ કુંકુમનું ઊર્ધ્વપુંડ્રતિલક ધારણ કરવું. તુલસીની કંઠી પ્હેરવી, સેવા વખતે બાહુમૂળ વગેરે અંગો ઉપર ગોપીચન્દનની શંખ ચક્રની મુદ્રા ધારણ કરવી, શ્રવણાદિ સાધન-દ્વારા ભગવત્શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવો, અને ક્રમે ક્રમે માનસી સેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો. એકાદશી, જયન્તી વગેરે વ્રતો કરવાં તથા યથા-શક્તિ વૈષ્ણવ ઉત્સવો કરવા.

પુષ્ટિ માર્ગમાં પ્રમાણ—"વેદો, શ્રી કૃષ્ણનાં વાક્યો (ગીતા), તત્ત્વ-સૂત્રો (બ્રહ્મસૂત્ર) અને વ્યાસની સમાધિ ભાષા (ભાગવત) એ ચાર પ્રમાણ છે; અને તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર પૂર્વ પૂર્વનું સંદેહ નિવારક છે." એટલે વેદમાં સંદેહ પડે તો શ્રી કૃષ્ણ વાક્યથી તેનું નિવારણ થાય, એ રીતે ઉત્તરોત્તર સમજવું.

હાલના આચાર્યો—વલ્લભાચાર્યને બે પુત્રો હતા એમ એમના ચરિત્રમાં કહ્યું છે. તેમાંથી બીજા પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજીના સાત પુત્રો થયા અને એ સાતના વંશજો હાલ જુદે જુદે સ્થળે જુદાં જુદાં સ્વરૂપોની

સેવા કરેછે. અને વૈષ્ણવો એમાંથી કોઇ પણ પાસે દીક્ષા લેછે. વલ્લભાચાર્ય પછી એના કેટલાક વંશજોએ, તન્માર્ગીય વિદ્વાનોએ તથા ભક્તકવિઓએ સંસ્કૃતમાં અને ભાષામાં ઘણું સાહિત્ય વધાર્યું છે. આ પુષ્ટિમાર્ગ ગુજરાતમાં, મારવાડમાં અને વ્રજમાં ઘણો ચાલેછે. એનાં હજારો મન્દિરો છેલ્લાં ૪૦૦ વર્ષમાં ઉભાં થયાંછે.

ચૈતન્ય.

દક્ષિણ, ઉત્તર અને પશ્ચિમના વૈષ્ણવ માર્ગોનું કાલાનુક્રમે અવલોકન કર્યું. હવે પૂર્વ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. પૂર્વમાં, બંગાળામાં અને ખાસ કરીને ઉડીયામાં વિષ્ણુભકિતનો પ્રથમ ઉદય ૧૧ મા શતકમાં થયો જણાયછે. તે પ્હેલાં બૌદ્ધ, જૈન અને શૈવ માર્ગોનો પ્રચાર હતો. ભુવનેશ્વરનું અનન્ત વાસુદેવનું મન્દિર ૧૦ મા શતકના અન્તમાં અને જગન્નાથપુરીનું મન્દિર ૧૨મા શતકમાં ચણાયું છે. રાધા કૃષ્ણના પ્રેમનું રમણીય કાવ્ય લખનાર જયદેવ કવિ પણ બારમા શતકમાં થઇ ગયાછે. આ રીતે ૧૧મા ૧૨મા શતકમાં વિષ્ણુભકિતનો પૂર્વમાં અરૂણોદય થયેલો. પણ ચૈતન્યદેવ રૂપે વૈષ્ણવ માર્ગના સૂર્યનો ઉદય તો ૧૬ મા શતકની શરૂઆતમાં થયો. જે વખતે વલ્લભાચાર્ય પશ્ચિમમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો ઉપદેશ આપતા હતા; ત્યારે પૂર્વમાં, બંગાળામાં અને ઉડીયામાં ચૈતન્યદેવ પોતાના જ દાખલાથી પ્રભુની મધુર પ્રીતિનું ઉજ્જવલ સ્વરૂપ સમજાવતા હતા.

આ ચૈતન્યદેવે વૈષ્ણવ ધર્મના ઉપદેશના અંગે કોઇ ખાસ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો નથી; પણ માત્ર પ્રેમમય અને કીર્તનમય કૃષ્ણની ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યોછે. અને પોતે ભકિત કરીને ઊંડી તીવ્ર ભકિત કેવી હોય એ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. એમના શિષ્યોએ, ભકિતના તથા ચૈતન્ય દેવનાં ચરિત્રના, એમની યાત્રાઓના, એમણે કરેલા ચમત્કારોનાં, ગાઢ ભકિતના વેગ વખતની એમની દશાનાં વર્ણનોના, બંગાળીમાં તથા સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રન્થો લખ્યા છે. ચૈતન્ય સંપ્રદાયનાં ધાર્મિક સાહિત્યમાં આ ગ્રન્થો જ મુખ્ય છે.

ચૈતન્યદેવનાં ચરિત્રના, કાવ્ય, નાટક અને કથારૂપે, અનેક ગ્રન્થો છે; પણ તેમાંથી સમકાલિન ત્રણ છે. ચૈતન્યદેવના દેહત્યાગ પછી એ જ વર્ષે

સં. ૧૫૩૫ માં વૃંદાવનદાસ (ઇ. સ. ૧૫૦૭ થી ૧૫૮૯) ને હાથે લખાયેલું એક ચૈતન્ય ભાગવત છે. અને તે પછી બે વર્ષે ૧૫૩૭ માં ૧૪ વર્ષના ત્રિલોચનદાસે લખેલો ચૈતન્યમંગલ નામનો બીજો ગ્રન્થ છે. પણ આ બેયથી સર્વ રીતે ગુણમાં ચડીયાતો અને હકીકતમાં શ્રદ્ધેય તો ઇ. સ. ૧૫૮૨ માં લખાયેલો ચૈતન્યચરિતામૃત છે. કવિરાજ કૃષ્ણદાસ નામના ચૈતન્યના પરમભક્ત જેઓ ઇ. સ. ૧૪૯૬ માં, ચૈતન્યના જન્મ પછી ૧૧ વર્ષે, જન્મ્યા હતા અને ચૈતન્યના મુખ્ય સાક્ષાત્સેવક રઘુનાથદાસના શિષ્ય હતા, તેઓએ પોતાની ૮૬ વર્ષની પાકી ઉમ્મરે શિષ્યોના આગ્રહુથી, વૃંદાવનમાં, પરમ ભક્તિથી આ ગ્રન્થ લખ્યોછે. ગ્રન્થકાર ચૈતન્યના સમકાલિન હતા; અને એના ગુરૂ, જેની પાસેથી એમણે આ ચરિત્રની વિગતો મેળવી હશે, તે રઘુનાથદાસ હમેશાં ચૈતન્યની સાથેજ રહેતા, એ કારણથી, તથા ઉપરોક્ત ત્રણેને સરખાવ્યા પછી શ્રીયુત જદુનાથ સરકાર આ ચરિત્રને માન્ય ગણેછે. એમણે ચૈતન્યચરિતામૃતના મધ્ય ખંડનું ઇંગ્રેજીમાં ભાષાંતર ૧૯૧૩ માં બ્હાર પાડ્યું છે. જેમાંથી ચૈતન્યના ભક્તિમાર્ગનો સાર અહિં આપ્યોછે; તથા એના ઉપોદ્ઘાતરૂપે શ્રીયુત સરકારે લખેલા ચૈતન્યદેવના ટુંકા જીવનચરિત્રમાંથી અહિં ચૈતન્યના ચરિત્રનો ટુંકો સાર લખ્યોછે. એ ઉપરાંત ચરિત્ર લખવામાં શબ્દ કલ્પદ્રુમની પણ મદદ લીધીછે.

બંગાળામાં, ન્યાયશાસ્ત્ર માટે ભારતવર્ષના વિદ્યાપીઠ જેવા ગણાતા નદીયા અથવા નવદ્વીપ નામના ગામમાં ઇ. સ. ૧૪૮૫ (શક ૧૪૦૭) માં, એક પૂર્ણિમાની સાંઝે, ચંદ્રગ્રહણ વખતે ચૈતન્યદેવરૂપ ગૌરાંગ ચંદ્રનો જન્મ થયો. ચૈતન્યના ચરિત્ર લેખકોના કહેવા પ્રમાણે એ વખતે નદીયા પાખંડપ્રાય અને નાસ્તિક હતું. પંડિતો ન્યાય વેદાન્તની ચર્ચા કરતા અને ભક્તિનો તિરસ્કાર કરતા. મદિરા અને માંસનો લોકોમાં ઘણો પ્રચાર થઇ ગયો હતો; અને શાકત ક્રિયાઓ ઘણી ચાલતી હતી; એટલે ધર્મ પ્રકાશક ચંદ્રના ઉદયની જરૂર હતી.

જગન્નાથમિશ્ર (ઉર્ફે પુરન્દર) નામના એક વૈદિક બ્રાહ્મણ પોતાનાં મૂળ વતન શ્રીહટ્ટ (સીલ્હટ) માંથી આવીને, ગંગા કાંઠે રહેવાની ઇચ્છાથી, અહિં (નદીયામાં) રહ્યા હતા. એઓ નીલામ્બર ચક્રવર્તીની

શચી નામની કન્યાને પરણ્યા હતા. આ જગન્નાથમિશ્ર અને શચીના ૧૦મા બાળક તે ચૈતન્યદેવ. આ પ્હેલાંની આઠ પુત્રીઓ બાલ્ય કાળમાંજ મરી ગઇ હતી. અને નવમા વિશ્વરૂપ નામના પુત્ર જેનું માતામહ નીલામ્બર ચક્રવર્તીએ નિત્યાનન્દ નામ પાડ્યું હતું તે ૧૬ વર્ષની ઉમ્મરે સંસાર છોડીને, સંન્યાસ લઇને, મદ્રાસના કોઇક મઠમાં જઇ રહ્યા હતા.

પૂર્વોક્ત માતામહે આ દશમા બાળકનું વિશ્વમ્ભર નામ પાડ્યું. પણ એની માતાનાં ઘણાં બાળકો મરી ગયાં હતાં એટલે ગામની સ્ત્રીઓ આ બાળકને, એ વધારે જીવે માટે, નીમાઇ કહીને બોલાવતી; અને એનો ગૌર વર્ણ તથા એનું અપ્રતિમ સૌંદર્ય જોઇને લોકો એને ગૌરાંગ કહેતાં. એના જન્મ વખતે ગ્રહણ હોવાથી લોકો હરિનામ જપતા હતા એ ઉપરથી, એની જન્મકુંડલી ઉપરથી, તથા બીજાં ચિહ્નો ઉપરથી, એ ભક્તિના ઉપદેશક થશે એમ માન્યતા બંધાઇ હતી. એમની બાલ્યકાળની રમતોને ભક્તોએ કૃષ્ણની બાલક્રીડા સાથે સરખાવીછે. યજ્ઞોપવીત થયા પછી, વિશ્વમ્ભર નદીયામાં એ વખતે સર્વ શાસ્ત્રમાં પારંગત ગણાતા, મહામહોપાધ્યાય ગંગાદાસ પાસે ભણવા રહ્યા અને થોડા વખતમાંજ ન્યાય વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રોમાં સારા પણ્ડિત ગણાવા લાગ્યા. પિતા મરી ગયા પછી, પોતે હજી ભણતા હતા ત્યાંજ વલ્લભાચાર્યની લક્ષ્મી નામની કન્યાને ગંગાને કાંઠે જોઇને, પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી, એઓ પરણ્યા. આવી રીતે વિશ્વંભર ગૃહસ્થ થયા એટલે ભણવાનું છોડી દઇને શિષ્યોને ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. થોડા વખતમાં, એઓ નદીયાના અગ્રગણ્ય પણ્ડિત ગણાવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિં પણ બીજા પ્રાન્તના એક પ્રખ્યાત પણ્ડિતને પણ એમણે હરાવ્યા. પછી દિગ્વિજયની ઇચ્છાથી પૂર્વ બંગાળામાં એક પણ્ડિત તરિકે ફરી આવીને ઘેર આવતાં એમણે પોતાની વ્હાલી સ્ત્રીને સર્પદંશથી મરી ગયેલી જોઇ. થોડા વખત પછી વિષ્ણુપ્રિયા નામની બીજી કન્યાને ચૈતન્યદેવ પરણ્યા. આ વખતે વિદ્યાના ગર્વથી ચૈતન્યદેવ કાંઇક અભિમાની થઇ ગયા હતા. પછી પિતૃશ્રાદ્ધ માટે કરેલી ગયાજીની યાત્રામાં ઇશ્વરપુરી નામના વૈષ્ણવ ગોસ્વામી (સંન્યાસી)ને

મળ્યા. આ ઇશ્વરપુરી સંન્યાસીઓમાં ભકિતનો પ્રચાર કરનાર માધવેન્દ્ર પુરીના શિષ્ય હતા. ચૈતન્યદેવે આ ઇશ્વરપુરીને પોતાના ગુરૂ કર્યા. હવે ચૈતન્યનો સ્વભાવ તદ્દન ફરી ગયો. એઓ નમ્ર, નિરભિમાની, ભકત બની ગયા. પછી તો ગમે તે વિષયનું ભાષણ આપતાં, પોતાના શિષ્યોને રોજનો પાઠ આપતાં આપતાં પણ કૃષ્ણ ભકિતનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. કૃષ્ણ પ્રેમથી, થોડો વખત તો ચૈતન્ય ગાંડા જેવા બની ગયા. એઓ ઘડીમાં રોતા, કૃષ્ણને બૂમો પાડીને બોલાવતા, ઝાડ ઉપર ચડી જતા, અથવા પોતાનેજ કૃષ્ણરૂપ કલ્પતા. હવે એમને વૃદ્ધ અને વિદ્વાન ભકત અદ્વૈતાનન્દ સાથે પરિચય થયો. આ અદ્વૈતાનન્દ ભકત હતા, ભકિતનો બોધ કરતા અને હમેશાં ગંગા કાંઠે, ભકિતના પ્રચાર માટે અવતાર લેવાની પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા. આ સિવાય એક નિત્યાનંદ નામના ભકત સંન્યાસી પણ ચૈતન્યને આવીને મળ્યા. હવે નદીયાના ઘણા લોકો ચૈતન્યને કૃષ્ણનો અવતાર માનવા લાગ્યા. તથા ઉપરોકત નિત્યાનન્દને બલરામનો અવતાર કહેવા લાગ્યા. વિશ્વમ્ભર એના ભકતોમાં કૃષ્ણ ચૈતન્ય, ચૈતન્યદેવ કે મહાપ્રભુ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. હવેથી અદ્વૈતાનન્દ અને નિત્યાનન્દ સાથે ચૈતન્યની મંડળીઓ રસ્તામાં, ગંગા કાંઠે કે કોઇ ભકતના ઘરમાં ભજન કીર્તન માટે એકઠી થવા લાગી. આ વખતે ચૈતન્યે અનેક ચમત્કારો કર્યા ગણાયછે. જેમાં જગાઇ અને માધાઇ નામના દુષ્ટોને સુધાર્યાની વાત મુખ્ય છે. આ વખતે ચૈતન્યની આસપાસ શિષ્યો એકઠા થવા લાગ્યા હતા પણ એમાં ઉચ્ચ વર્ણના થોડા હતા. વળી પાખંડીઓ અને શાકતો પણ ચૈતન્યને બહુ દુઃખ દેતા. આ સર્વથી કંટાળીને ચૈતન્યે વિચાર કર્યો કે જો 'હું સંન્યાસી થાઉં તો આ લોકો મને એ તરિકે માન આપે અને એ રીતે હું ભક્તિનો પ્રચાર કરી શકું' આ વિચારથી છેવટ ઇ. સ. ૧૫૦૯ માં ૨૪ વર્ષની ઉમ્મરે ચૈતન્યે કેશવ ભારતી પાસે કૃષ્ણ ચૈતન્ય નામથી સંન્યાસની દીક્ષા લીધી. એની માનું હૃદય કપાઇ ગયું, પણ ચૈતન્યે માને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું અને સંન્યાસી છતાં પણ એની ઘણી ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરી.

સંન્યાસી થયા પછી; છ વર્ષ સુધીમાં ચૈતન્યે, ઉડીયામાં, દક્ષિણ દેશમાં, વૃંદાવનમાં, તથા પશ્ચિમમાં, દ્વારકા સુધી, ભક્તિનો ઉપદેશ કરતાં

કરતાં યાત્રા કરી. દ્વારકાંમાં એમને કૃષ્ણકર્ણામૃત નામનો ગ્રન્થ હાથ લાગ્યો એમ કહેવાય છે. યાત્રા કરી આવ્યા પછી, ૩૦ વર્ષની ઉમ્મરે એઓ જગન્નાથપુરીમાં આવીને રહ્યા અને શેષ આયુષ્ય ત્યાં જ પુરૂં કર્યું. બંગાળામાંથી અને વૃન્દાવનથી અનેક શિષ્યો પુરીમાં એમની પાસે આવતા અને ઉપદેશામૃતનું પાન કરતા. જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં એઓ વારંવાર ભક્તિરસની ઉન્મત્ત અવસ્થાના જોરમાં સમુદ્રમાં કુદી પડતા, કે મન્દિરની દિવાલમાં માથું પછાડતા. અનેક વાર એમને મૂર્છાઓ આવી જતી. છેવટે આ રીતે શરીર ઘસાઇ જતાં શક ૧૪૫૫- ઇ. સ. ૧૫૩૩ માં ૪૮ વર્ષની ઉમ્મરે એમનો દેહ પડી ગયો.

ચૈતન્યના જીવનકાળમાંજ એના શિષ્યોએ સંપ્રદાયના પ્રચારનું કામ શરૂ કર્યું હતું. બંગાળામાં નિત્યાનન્દે નવા ધર્મનો બ્હોળો પ્રચાર કર્યો; અને વૃન્દાવનમાં રૂપ અને સનાતન નામના શિષ્યોએ ચૈતન્યમાર્ગ ચલાવ્યો. આ માર્ગનાં અનેક મન્દિરો અને તપોવનો, વૃન્દાવનમાં આમણે ઉભાં કર્યાં છે. આ રૂપ, સનાતન અને એના ભત્રીજા જીવગોસ્વામી ઘણા સારા સંસ્કૃત પણ્ડિતો હતા. અને એ ત્રણના ભક્તિના ગ્રન્થો, ટીકાઓ વગેરેએ એ સમયમાં, બંગાળામાં સંસ્કૃત ભાષાના પ્રચારને સારૂં ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ઉપલા બે, પ્રકાશાનન્દ નામના પ્રખ્યાત વેદાન્તી જેને ચૈતન્યે પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા તે, તેના ભત્રીજા ગોપાલભટ્ટ તથા રઘુનાથભટ્ટ અને રઘુનાથદાસ, ચૈતન્યના એ છ શિષ્યો ચૈતન્ય સંપ્રદાયના અગ્રેસરો છે. આમાંથી રૂપ અને સનાતન સિવાયના બીજાઓએ બંગાળીમાં ચૈતન્યમાર્ગનું વિશાળ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. જેમાં ભક્તિના સંસ્કૃત ગ્રન્થોનાં ભાષાંતરો, ભક્તિરસનાં કાવ્યો, તીર્થયાત્રાઓનાં વર્ણનો, ભક્તોનાં ચરિત્રો વગેરે છે. વૈષ્ણવ ગોસ્વામીઓએ વૃંદાવનમાં તથા નદીયામાં હજી પૌરાણિક સંસ્કૃત અભ્યાસને જીવતો રાખ્યો છે. ચૈતન્યચરિતામૃતમાં ચૈતન્યના શિષ્યોની નામાવલી પ્રથમ ખણ્ડના પ્હેલા સર્ગમાં છે અને નિત્યાનન્દના તથા અદ્વૈતાનન્દના શિષ્યોની નામાવલી ૧૧ મા તથા ૧૨ મા સર્ગોમાં છે.

ચૈતન્યમતનો સાર.

ચૈતન્યદેવ કહેછે કે શંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રનો બરાબર અર્થ નથી કર્યો; કારણકે બ્રહ્મસૂત્રમાં પરિણામવાદ છે, વિવર્તવાદ નથી. એમણે બ્રહ્મને નિર્વિશેષ માન્યુંછે પણ શ્રુતિ બ્રહ્મને સવિશેષ કહેછે. ચૈતન્યે પ્રેમમય કૃષ્ણભક્તિનેજ સાધનરૂપ તથા ફળરૂપ માનીછે. ચૈતન્યે ભાગવતનો મુખ્ય આધાર લીધોછે; અને બ્રહ્મસંહિતા, નારદપઞ્ચરાત્ર, વગેરે ભક્તિના ગ્રન્થોમાંથી પણ ભક્તિનું સાહિત્ય સ્વીકાર્યું છે.

અહિં ચૈતન્યમતનો સાર ચૈતન્યચરિતામૃતના શ્રીયુત જદુનાથ સરકારના ઇંગ્રેજી ભાષાંતરનાં ૧૭ થી ૨૧ સુધીનાં પ્રકરણોમાંથી આપ્યો છે.

જીવોના બે ભેદ છે, નિર્જીવ અને સજીવ. મનુષ્યો સજીવ જીવોનો એક ન્હાનો ભાગ છે. મનુષ્યોમાં પણ મ્લેચ્છો, પુલીન્દો, વગેરે બાદ કરતાં વેદાનુયાયીઓનો ન્હાનો ભાગ રહે છે, તેમાં પણ વધારે તો ધર્મ જ્ઞાન વગરના માત્ર મોઢેથી વેદાનુયાયી છીએ એમ કહેનારા છે. ધાર્મિક માણસોમાં પણ ઘણા તો કર્મમાર્ગી છે. ૧૦ લાખ કર્મમાર્ગીઓએ એક જ્ઞાનમાર્ગી મળે છે, ૧૦ લાખ જ્ઞાનમાર્ગીઓએ એક મુકત મળે છે અને ૧૦ લાખ મુકતોમાં એક કૃષ્ણભક્ત મળે છે. સંસાર ચક્રમાં ભ્રમણ કરતા જીવને, પુણ્યોદય થતાં ગુરૂકૃપાથી અને કૃષ્ણકૃપાથી ભક્તિનું બીજ મળે છે. કૃષ્ણ નામના કીર્તન રૂપી અને શ્રવણરૂપી જળસિંચનથી એ બીજમાંથી વૃક્ષ થાય છે; જે વૃક્ષ વિશ્વ, વિરાટ્, બ્રહ્મ, અને પરવ્યોમની પાર જઈને દિવ્યવૃંદાવનમાં કૃષ્ણના ચરણ પાસે પહોંચે છે; ત્યારે તેને કૃષ્ણપ્રેમરૂપ ફળ આવે છે.

ભકિત—જેને ભોગની કે મોક્ષની ઇચ્છા હોય તેનામાં સાધનોથી પણ સ્નેહનો ઉદ્ભવ થતો નથી. પણ ભકિતનાજ અભ્યાસથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે, કામ ગાઢ થતાં એ પ્રેમ કહેવાય છે અને પ્રેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ સ્નેહ, માન, પ્રણય, રાગ, અનુરાગ, ભાવ અને મહાભાવનું રૂપ ધારણ કરેછે. આ બધાં કૃષ્ણ ભકિતનાંજ રૂપો છે. જુદા જુદા ભકતોમાં કૃષ્ણરતિ જુદું જુદું રૂપ ધારણ કરેછે, શાન્ત, દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય, અને મધુર એ પાંચ ભકિતના મુખ્ય રસ ગણાય છે.

એકજ ભકતમાં શાન્ત રસ ગાઢ થતાં, દાસ્યનું રૂપ ધારણ કરે છે, દાસ્યમાંથી સખ્ય પરિણમે છે; એમ અનુક્રમે ભકિત ઉચ્ચતર રસમાં પરિણમે છે. વળી કૃષ્ણ પ્રીતિને બે જાતની માની છે એક ઇશપણાના માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક અને બીજી શુદ્ધ. કૃષ્ણની મથુરાં, દ્વારકાં, અને વૈકુંઠની લીલામાં પ્હેલા પ્રકારની ભકિતના દાખલાઓ છે, ત્યારે ગોકુલની લીલામાં બીજા પ્રકારની ભકિતના દાખલાઓ છે. જ્યારે કૃષ્ણના ઈશત્વનું ભાન હોય છે ત્યારે પ્રેમ સંકુચિત થઇ જાયછે, પણ ઇશત્વ ભુલી જવાતાં પ્રેમનું પ્રાબલ્ય વધી જાયછે.

અન્ય વસ્તુમાત્રની કામના છોડી દઇને, કૃષ્ણનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજીને કૃષ્ણની ભકિત કરવી એ શાન્ત ભકિતનું લક્ષણ છે. દાસ્ય ભક્તિમાં શાન્ત ભક્તિનાં લક્ષણો ઉપરાંત સેવાનું લક્ષણ વધે છે. સખ્ય ભક્તિમાં આ બેય ઉપરાંત પ્રભુમાં અમર્યાદ વિશ્વાસ વધારે હોય છે. કૃષ્ણનો સખા ભક્ત વખતે કૃષ્ણની સેવા કરેછે તો વખતે એની પાસે પોતાની સેવા કરાવેછે. વાત્સલ્ય રસમાં ઉપલા ત્રણ ઉપરાંત કોમળતા હોયછે; જે કવચિત્ ગુસ્સાનું રૂપ પણ ધારેછે. આવો ભકત કૃષ્ણને રક્ષણીય બાળક માનેછે. માબાપની પેઠે આ ભકત કૃષ્ણની સંભાળભરી સેવા કરેછે. મધુર રસમાં ઉપલા ચાર ગુણો ગાઢ રૂપમાં હોયછે અને તે ઉપરાંત ભકત, સ્નેહી પેઠે કૃષ્ણની સેવા કરે છે અને પોતાનો આત્મા કૃષ્ણને અર્પી દીયે છે. મધુર ભકિતમાં અવર્ણનીય મધુરતા છે. કારણ કે એમાં પાંચેય ગુણો છે. કૃષ્ણની કૃપાથી અજ્ઞ માણુસ પણ ભકિતના આ શિખરને પ્રાપ્ત કરી શકેછે. આ મધુર ભકિતજ કૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. અને મધુર ભકિતજ મનુષ્યનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય છે.

આ મધુર ભક્તિ સિવાયનાં, વર્ણાશ્રમધર્મ, કર્મફલાર્પણ, સર્વ ધર્મનો ત્યાગ, શરણાગતિ, જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિ, જ્ઞાનરહિત ભક્તિ, કૃષ્ણપ્રેમ, કૃષ્ણસેવા, સખ્યભક્તિ, વાત્સલ્યભક્તિ વગેરે સાધનોને આ માર્ગમાં બાહ્ય સાધનો ગણેલછે. અન્તરતમ સાધન તો, રાધા જેવો કૃષ્ણપ્રતિ મધુરપ્રેમ એ એકજ છે.

કૃષ્ણ અનન્તશક્તિ છે. સત્ ચિત્ અને આનન્દનું એનું શરીર છે. વ્રજના વ્રજપતિ એ એકજ દેવ છે, એ સર્વના આદિકારણછે,

એ પરમ સુન્દર યુવાન છે. એ સર્વનો આશ્રય છે, સર્વના પ્રભુ છે, સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એનું અનન્ત ધામ દિવ્ય ગુણોથી ભરેલું ગોલોક છે. જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિ એ ત્રણ સાધનોથી કૃષ્ણ બ્રહ્મ, આત્મા અને ભગવાનના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. વળી કૃષ્ણ અનેકરૂપ ધારણ કરેછે જેમાં ત્રણ મુખ્યછે. સ્વયંરૂપ, તદેકાત્મરૂપ અને આવેશરૂપ, વૃંદાવનમાં ગોપાલ કૃષ્ણ રૂપે દેખાયા એ એનું સ્વયંરૂપ, અનેજુદી જુદી વૃત્તિને લઇને જુદું રૂપ દેખાય એ તદેકાત્મરૂપ. એના બે ભેદ છે. વિલાસ, અને સ્વાંશ, વિલાસનાં બે રૂપ છે. પ્રાભવ અને વૈભવ. પ્રાભવ વિલાસનાં ચાર મુખ્ય રૂપ છે, વાસુદેવ, સંકર્ષણ પ્રદ્યુમ્ન, અને અનિરૂદ્ધ. આ ચાર રૂપો દ્વારકાં અને મથુરામાં રહેછે. આ ચારમાંથી આયુધોના જુદા જુદા અનુક્રમવાળી ૨૪ મૂર્તિઓ થાયછે. જેનાં કેશવ, નારાયણ, માધવ, ગોવિન્દ, વિષ્ણુ, મધુસૂદન, ત્રિવિક્રમ, વામન શ્રીધર, હૃષીકેશ, પદ્મનાભ, દામોદર, પુરૂષોત્તમ, અચ્યુત, નૃસિંહ, ગદાધર, હરિ, કૃષ્ણ, અધોક્ષજ, ઉપેન્દ્ર, અને ઉપલા ચાર એ પ્રમાણે ૨૪ નામ સિદ્ધાર્થ સંહિતામાંથી આપ્યાં છે. આમાંથી પ્હેલાં બારને પ્રાભવ વિલાસનાં રૂપો ગણ્યાંછે. આ રીતે પ્રાચીન વ્યૂહોને ચૈતન્યે કૃષ્ણનાં વિલાસરૂપ કહ્યાં છે. કૃષ્ણનાં રૂપો સંબન્ધી આ વિષયનો પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓમાં વધારે વિસ્તાર છે.

કૃષ્ણની અનન્ત શક્તિઓમાં ત્રણ મુખ્ય છે. ઇચ્છા, ક્રિયા અને જ્ઞાન. કૃષ્ણમાંથી ઇચ્છા શક્તિ વિશેષ બ્હાર આવે છે, વાસુદેવમાંથી જ્ઞાન શક્તિ અને બલરામમાંથી ક્રિયા મુખ્ય દેખાય છે. આ ત્રણે શક્તિના સંયોગથી વિશ્વ ઉત્પન્ન થાયછે. તેમાં પણ બલરામ આ પ્રાકૃત જગતને ઉત્પન્ન કરેછે અને કૃષ્ણ ગોલોકને તથા વૈકુંઠને ઉત્પન્ન કરેછે.

જડ પ્રકૃતિ જગતનું કારણ હોઇ શકે નહિં, પણ સંકર્ષણ પોતાની શક્તિ પ્રકૃતિને આપેછે જેથી જગત ઉત્પન્ન થાયછે. સૃષ્ટિ માટે ભગવાન વિશ્વમાં ઉતરે છે. વિશ્વમાં ઉતરેલું આ દિવ્યરૂપ અવતાર કહેવાય છે. પુરૂષ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર વગેરે પુરૂષાવતારો, મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે લીલાવતારો અને સનક, નારદ, પૃથુ વગેરે ભગવાનના આવેશાવતારો છે.

કૃષ્ણ ગોલોકમાં નિત્ય રહે છે અને એના અવતારો પૃથ્વી ઉપર થાય છે. મથુરાં અને દ્વારકાંના કૃષ્ણમાં દિવ્ય ગુણો પૂર્ણતર રૂપમાં દેખાયછે.

પણ વૃન્દાવનના કૃષ્ણમાં પૂર્ણતમ રૂપમાં દિવ્ય ગુણો દેખાય છે. વૃન્દાવનના કૃષ્ણ પરમપૂર્ણ છે; એનાં બીજાં રૂપો એ રૂપની અપેક્ષાએ અપૂર્ણ છે.

કૃષ્ણમાં અનન્ત દિવ્ય ગુણો છે. બ્રહ્મા, અને અનન્ત તો શું પણ કૃષ્ણ પોતે પણ પોતાના ગુણોનો છેડો જોઇ શકતા નથી. માયા એ પણ કૃષ્ણનીજ શક્તિ છે. એ મનુષ્યોને બાંધી રાખેછે, કૃષ્ણને શરણે જનાર એ માયાથી છુટી જાય છે.

ભક્તિનાં કુલ ૬૪ સાધનો છે; પણ તેમાં મુખ્ય વૈષ્ણવોનો સત્સંગ, કૃષ્ણના નામનું કીર્તન, ભાગવતનું શ્રવણ, મથુરાંમાં નિવાસ, અને ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા એટલાં છે. આ ઉપરાંત ગુરૂસેવા, તુલસીની સેવા, એકાદશીનું વ્રત, તીર્થયાત્રા, ભગવાનના પ્રસાદનું ગ્રહણ, આરતી, વગેરે અનેક સાધનો કહ્યાંછે.

ટુંકામાં ચૈતન્યના મતમાં વલ્લભમત પેઠેજ શ્રીમદ્ભાગવતનો સૌથી વધારે આધાર લીધો છે. અને પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓમાંથી પણ કેટલોક વિષય લીધો છે. બ્રહ્મસૂત્રની ભાગવત એ ટીકા છે એમ ચૈતન્ય કહે છે. અને ભાગવતમાં કહેલી કૃષ્ણની લીલાનું ચિન્તન, એનુંજ કીર્તન અને ગોપીઓ તથા રાધાની જયદેવ વગેરે કવિઓએ ગાયેલી ભક્તિને અનુસરી કૃષ્ણની ભક્તિ એ આ મતનું પ્રધાન તત્ત્વ છે. વલ્લભ મત જેટલો પૂજાનો વિસ્તાર ચૈતન્ય મતમાં નથી પણ ભકિતની લાગણી ઉપર વધારે ભાર છે.

કૃષ્ણ ચૈતન્ય, નિત્યાનંદ અને અદ્વૈતાનન્દ એ ત્રણે આ સંપ્રદાયના પ્રભુઓ કહેવાયછે; એના વંશજો હાલમાં એ સંપ્રદાયના ગુરૂઓ છે. નિત્યાનંદની પરંપરાની ગાદી નવદ્વીપ—નદીયામાં છે અને અદ્વૈતાનન્દના વંશજો શાન્તિપુરમાં રહેછે. ચૈતન્ય સંપ્રદાયનાં મન્દિરો, મથુરામાં, વૃન્દાવનમાં, નદીયામાં, અમ્બીકામાં (નિત્યાનંદનું), અગ્રદ્વીપમાં (ગોપીનાથનું) અને શ્રીહટ્ટમાં તથા રાજશાહી જીલ્લાના ખેતપુરમાં છે.

ચૈતન્યના અનુયાયીઓ, કપાળ ઉપરથી બે સીધી ઉભી લીંટીઓ નાક ઉપર જોડી દઇને પછી એક લીંટી નાક ઉપર, નાકના ટેરવા સુધી

કરે છે તથા તુળસીની કંઠી પહેરે છે, અદ્વૈતાચાર્યના અનુયાયીઓ જ્ઞાતિભેદ પાળે છે પણ એ સંપ્રદાયના એક ન્હાના પેટા ભેદમાં જ્ઞાતિ ભેદ નથી. આ સંપ્રદાયની એક શાખામાં સાધુઓ અને સાધ્વીઓ હોય છે; જે એકજ મઠમાં રહેછે.

સદ્દ્વીપના રામશર્માપાલ નામના માણસે આશરે ૨૦૦ વર્ષ પ્હેલાં ચૈતન્ય સંપ્રદાયની કર્તાભાજે નામની નવી શાખા સ્થાપી છે, જેમાં કર્તાની પૂજા થાય છે એમાં બધી જાતનાં માણસો દાખલ થઇ શકે છે. અને બીલકુલ જ્ઞાતિભેદ પાળતા નથી. એનો સ્થાપક રામશર્માપાલ જે કર્તા બાબા પણ કહેવાય છે એ ઘોસાપુરમાં મરી ગયો છે. ત્યાં એના અનુયાયીઓનો દર વર્ષે મેળો ભરે છે.

ચૈતન્ય સંપ્રદાયમાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ બન્ને ગુરૂ થઇ શકે છે. પણ એણે કુમારાં રહેવું પડે છે.

સખીભક્તિ.

નિમ્બાર્ક, વલ્લભ અને ચૈતન્ય સંપ્રદાયોમાં કૃષ્ણ સાથે રાધાની પૂજા થવા લાગી હતી; પણ પાછળથી રાધા પોતેજ પૂજ્ય મનાવા લાગ્યાં અને છેવટ કેટલાક લોકોને તો રાધાની પૂજ્યતા કૃષ્ણ કરતાં પણ વધારે લાગી. આ રીતે રાધાની ભક્તિ કરનારા પોતામાં રાધાની વૃંદાવનની સખીઓનો ભાવ કલ્પે છે. પોતાને સ્ત્રી રૂપ માને છે. અને ઋતુ આવવાનો ડોળ કરેછે. આ સખી ભક્તો વધારે બ્હાર નીકળતા નથી. એમને જોવાથી ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય છે. વૈષ્ણવ ભક્તિ માર્ગની શી રીતે આટલી અધોગતિ થઇ એજ આશ્ચર્ય છે.

સન્તો.

વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરનારાઓમાં ઉપરોક્ત પાંચ સંપ્રદાય સ્થાપક આચાર્યો ઉપરાંત કેટલાક સન્તો પણ થઇ ગયા છે. સન્તોની પરંપરાની શરૂઆત ૧૪ મા શતકમાં થઈ છે. આચાર્યોના ઉપદેશોએ મોટે ભાગે હિંદુ સમાજના ઉપલા ભાગને-ઉચા વર્ણોને અસર કરીછે. પણ સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રોનો ઉદ્ધાર કરવાનો ભક્તિમાર્ગનો મૂળ આશય તો આ સન્તોએજ સંપૂર્ણ સિદ્ધ કર્યોછે. સન્તોની વાણી હિંદુ સમાજના

નીચામાં નીચા થર સુધી પ્હોંચી ગઇછે. વળી સર્વ આચાર્યો બ્રાહ્મણો હતા; જ્યારે સન્તોમાં કોઇ ક્ષત્રિય, કોઇ ચમાર, કોઇ વાણીયા, કોઇ ખત્રી, કોઇ સ્રી, એમ વર્ણ કે જાતિનો કોઇ નિયમ નથી. આચાર્યોમાંના ઘણાખરાએ સંસ્કૃતમાં ગ્રન્થો લખ્યા છે; તથા અમુક તત્ત્વજ્ઞાનને સિદ્ધ કરવાનો યત્ન કર્યોછે જ્યારે સન્તોએ લોકભાષામાં ભજનો ગાઇને સામાન્ય લોકને ઉપદેશ કર્યો છે. સન્તોએ તત્ત્વજ્ઞાનને સ્પર્શ કર્યો નથી, અને પોતે ઈશ્વરપદ તો શું પણ આચાર્યપદ પણ સ્વીકાર્યું નથી. હમેશાં નમ્ર ભકતોજ રહ્યા છે. આ દેશના કેટલાક ભાગમાં તો, મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં તથા મહારાષ્ટ્રમાં, કોઇ પણ આચાર્યના ઉપદેશની ગતિ થઇ નથી; પણ આ સન્તોનાં ભજનોની ધૂન એ પ્રદેશમાં છવાઇ ગઈ છે. સન્તો ઉપર પુરાણોની તેમજ પ્હેલાં થઇ ગયેલા આચાર્યોની અસર છે, પણ એમની વાણીનું ખરૂં પ્રેરક બળ તો અન્તરમાંથી ઉઠતી ભકિતની તીવ્ર વૃત્તિજ છે.

રામાનન્દ.

સન્તોની પરંપરામાં પ્હેલું નામ રામાનન્દનું દેખાય છે. રામાનન્દ વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી રામાનુજના અનુયાયી રાઘવાનન્દના શિષ્ય ગણાય છે. પણ એમણે પોતાના ગુરૂથી જુદા પડીને પોતાના ઉપદેશમાં કેટલાક નવા ફેરફારો કર્યાછે. જેમકે રામાનુજ બ્રાહ્મણોને વૈદિક રીતે ભકિત કરવાનો હક્ક આપે છે અને બીજા વર્ણોને તાન્ત્રિક અથવા પૌરાણિક રીતે ભકિત કરવાનું કહેછે. આ રીતે વર્ણોમાં જે ભેદભાવ હતો તે રામાનન્દે તદ્દન કાઢી નાખ્યો. એણે તો સર્વ વર્ણ માટે સાદી ભકિતનો સરખો ઉપદેશ કર્યો, બીજું સંસ્કૃતને બદલે ભાષામાં ઉપદેશ કર્યો અને ત્રીજું કૃષ્ણની પૂજાને બદલે રામપૂજા ચલાવી.

મેકલીફ માઇકોટને રામાનન્દની જન્મભૂમિ ગણે છે અને ૧૪ મા શતકના અન્તમાં તથા ૧૫ મા શતકના મધ્યમાં રામાનન્દને થઇ ગયેલા માને છે. રામનારાયણદાસે કરેલા હિંદી ભાષાંતર સાથેની અગસ્ત્યસંહિતામાં કલિ સંવત્ ૪૪૦૦ એટલે ઇ. સ. ૧૩૦૦ ને રામાનંદનો જન્મ સમય કહ્યો છે. પણ ડા. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર કહે છે કે રામાનુજ અને રામાનન્દ વચ્ચે ત્રણ પેઢીઓ થઇ હોય એમ મનાય છે એ જો ખરૂં હોય તો આ અગસ્ત્યસંહિતાવાળી તારિખ ખરી હોવાનો

સંભવ છે. પણ એની સામે દલીલ એવી છે કે કબીર ઇ. સ. ૧૩૯૯માં જન્મ્યા મનાયછે. એટલે કબીરના જન્મ વખતે રામાનન્દ એની ઉપલી જન્મ તારિખ પ્રમાણે ૯૯ વર્ષના હોય અને ઇ. સ. ૧૪૧૧માં રામાનન્દના મરણ વખતે કબીર ૧૨ વર્ષના હોવા જોઇએ. બાર વર્ષના કબીર ૧૧૨ વર્ષના રામાનન્દના શિષ્ય થયા હોય અને ખરેખર કાંઇ ઉપદેશ લીધો હોય એ જરા શંકા પડે એવું છે. વળી રામાનુજ અને રામાનન્દ વચ્ચે કેટલાક ત્રણ પેઢી ગણેછે તો કેટલાક ચાર પાંચ પેઢી ગણે છે. અને કબીરની ઉપદેશ લેવા જેવડી ઉમ્મર વખતે રામાનન્દ વૃદ્ધ તો ખરા પણ અતિ વૃદ્ધ ન હોવા જોઇએ એમ ગણીને કેટલાક રામાનન્દને ૧૪ મા શતકના મધ્ય પછી થયેલા માને છે. ગમે તેમ હો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે રામાનન્દ કબીર પ્હેલાં એટલે ઇ. સ. ૧૪૦૦ પ્હેલાં થયાછે.

અગસ્ત્યસંહિતા પ્રમાણે રામાનન્દના પિતાનું નામ પુણ્યસદન અને માતાનું નામ સુશીલા હતું. એઓ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા અને પ્રયાગમાં જન્મ્યા હતા. અને ભણવા માટે પ્રયાગથી કાશી ગયા હતા. ભણી રહ્યા પછી રાઘવાનન્દના શિષ્ય થયા. પણ થોડા વખત પછી એ સંપ્રદાયના કોઇ ન દેખે તેમ જમવું વગેરે નિષેધક નિયમો છોડી દઇને નવો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. એમણે ગમે તે વર્ણોમાંથી જે આવ્યા તેને શિષ્ય તરિકે સ્વીકાર્યા. એના મુખ્ય શિષ્યો નીચે પ્રમાણે ગણાયછે. અનન્તાનન્દ, સુરસરાનન્દ, સુખાનન્દ, નિહરાનન્દ, યોગાનન્દ, પીપા, કબીર, ભાવાનન્દ, સેના, ધન્ના, ગાલવાનન્દ, રયીદાસ. અને પદ્માવતી. આમાં પીપા રજપુત હતો, કબીર વણકર, સેના વાળંદ, ધન્ના જાટ, અને રયીદાસ ચમાર હતો. પદ્માવતી સ્ત્રી હતી.

આ શિષ્યો સાથે રામાનન્દ દેશેદેશ ફરતા-યાત્રાએ કરતા અને પોતાના મતનો ઉપદેશ કરતા. રામાનન્દનો લખેલો કોઇ ગ્રન્થ નથી શિખ ધર્મ ગ્રન્થ 'ગ્રન્થ સાહેબ'માં રામાનન્દનો પણ એકાદ શબ્દ જળવાઇ રહ્યો છે પણ વિશેષ નથી. એના શિષ્યોથી એનું નામ અમર થઇ ગયું છે.

નામદેવ.

રામાનન્દના મુખ્ય શિષ્ય કબીરની વાત કર્યા પ્હેલાં જરા મહારાષ્ટ્ર તરફ નજર નાખી લઇએ. મહારાષ્ટ્રનો લોકપ્રિય વૈષ્ણવ ધર્મ વિઠોબાનો

પૂજક છે. ભીમા નદીના કાંઠા ઉપર વસેલા પંઢરપુર નામના એક ન્હાના ગામમાં વિઠોબાનું મન્દિર છે. વિષ્ણુનો કાનડી અપભ્રંશ વિઠ્ઠ થાય છે. અને બા પ્રત્યય સ્નેહ, કોમળતા માન વગેરેનો સૂચક છે. આ રીતે વિષ્ણુમાંથી વિઠ્ઠુબા કે વિઠોબા થયાછે. વિઠોબાનું મન્દિર ક્યારે ચણાયું છે એ નક્કી કરવાનું કાંઇ સાધન નથી. પણ ૧૩ મા શતકના મધ્યમાં એ મન્દિર વિદ્યમાન હતું એનું ચોક્કસ પ્રમાણ મળેછે. દેવગિરિના યાદવરાજા કૃષ્ણના રાજ્યકાળના એક તામ્રલેખમાં લખ્યું છે કે "રાજાના મલ્લી શેઠી નામના સરદાર અને પ્રતિનિધિએ સેના લઇ જતાં બેલગામ જીલ્લામાં પૌંડરીક ક્ષેત્ર પાસે એક ગામનું દાન કર્યું છે, જે ક્ષેત્ર ભીમા નદી ઉપર આવેલું છે. દેવ વિષ્ણુ પાસે આ દાન શક ૧૧૭૧ (ઇ. સ. ૧૨૪૯) માં કર્યું છે."[1] ભીમાનદી ઉપરનું પૌંડરીકક્ષેત્ર તે પંઢરપુરજ હોવું જોઇએ. અને દેવ વિષ્ણુ તે વિઠોબાજ હોવા જોઇએ. પંઢરપુરના એક પથ્થરપરના લેખમાં લખ્યું છે કે "કેશવના પુત્ર ભાનુએ પાંડુરંગપુરમાં આપ્તોર્યામ નામનો યજ્ઞ કર્યો હતો. જેમાં સંખ્યાબંધ લોકો એકઠા થયા હતા. અને દેવો સાથે વિઠ્ઠલ પોતે સન્તુષ્ટ થયા હતા." આ લેખ શક ૧૧૯૨ (ઇ. સ. ૧૨૭૦) નો છે. આ લેખમાં વળી પંઢરપુરનું નામ પાંડુરંગપુર લખ્યું છે. હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે પાંડુરંગ શિવનું નામ છે. (જુઓ દેશી નામ માળા ૬–૨૩) અને પંઢરપુરમાં એક શિવ મન્દિર પણ છે. જ્યાં દર્શન કર્યા પછી યાત્રાળુઓ વિઠોબાનાં દર્શન કરવા જાયછે. પણ હાલમાં તો મરાઠાઓ વિઠોબાનેજ પાંડુરંગા કહે છે, આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે મૂળ આ સ્થળ શિવક્ષેત્ર તરિકે પ્રસિદ્ધ હશે, પણ પાછળથી વિઠોબાનું માહાત્મ્ય વધતાં પાંડુરંગ પુરના મુખ્ય દેવ વિઠોબાનેજ પાંડુરંગ નામ પણ લાગી ગયું છે.

પંઢરપુર પહેલા લેખ પ્રમાણે પૌંડરીક ક્ષેત્ર કહેવાવાનું કારણ નીચેની દંતકથામાંથી મળે છે. જૂના કાળમાં પંઢરપુરની આસપાસ દીણ્ડીર વન નામનું મોટું જંગલ હતું. એ જંગલમાં પુણ્ડરીક નામનો માણસ રહેતો હતો. જે ઘણો વખત પોતાનાં માબાપની સેવામાં ગાળતો હતો. એક વખત એ સ્થળનાં સર્વ માણુસો દ્વારકાંની યાત્રા કરવા ગયાં. ત્યારે

1 Indian Antiquary Vol. 14 p. 68.

પણ પુણ્ડરીક, યાત્રા કરવાની ઇચ્છા છતાં પોતાનાં માબાપની સેવા કરવા રોકાયો. એની આવી માબાપ ઉપરની ભક્તિ જોઇને કૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા; અને એને ઘેર એને દર્શન આપવા પધાર્યા. એ વખતે પુણ્ડરીક માબાપની સેવામાં રોકાયેલો હોવાથી તરત કમાડ ઉઘાડી ન શક્યો, તેથી કૃષ્ણને ઉભા રહેવા માટે એક ઇંટ (મરાઠી વીટ) બ્હાર ફેંકી; કૃષ્ણ રૂક્મિણી સાથે એ ઇંટ ઉપર ઉભા રહ્યા. માબાપની સેવા કરી લીધા પછી પુંડરીકે બ્હાર આવી કૃષ્ણની પૂજા કરી અને અતુલિત માતૃપિતૃ ભક્તિથી પ્રસન્ન થયેલા પ્રભુ પાસેથી પુંડરીકે હમેશાં ત્યાંજ રહેવાનું વરદાન માગી લીધું. આ રીતે, ઉપરની કથામાં પુંડરીકને મહારાષ્ટ્રમાં વિષ્ણુ પૂજાના પ્રથમ પ્રચારક કહ્યાછે. અને નામદેવ તથા તુકારામ પણ વિઠ્ઠલ પૂજાના પ્રચારક તરિકે પુંડરી(લી)કને ગણેછે; માટે ઉપરની વાર્તામાંથી પુંડરીકે મહારાષ્ટ્રમાં પ્હેલવ્હેલાં વિષ્ણુ પૂજા ચલાવી એટલું ઐતિહાસિક સત્ય માનનામાં વાંધો નથી. આ પુંડરીકના નામ ઉપરથીજ પંઢરપુર પૌંડરીક ક્ષેત્ર કહેવાતું હશે.

મહારાષ્ટ્રમાં કૃષ્ણ સાથે રૂક્મિણી પૂજાય છે; અને લોકભાષામાં વિષ્ણુને બદલે વિઠ્ઠલ તથા રૂક્મિણીને બદલે રૂકમાબાઇ કે રૂખમાબાઇ બોલાય છે. જો કે લોકોમાં કૃષ્ણની ગોકુલ ક્રીડાની વાતો પ્રચલિત છે. જન્માષ્ટમી જેવા ઉત્સવો દહીં સાથે થાય છે. પણ મરાઠી વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં રાધાવલ્લભ તરિકે નહિં પરન્તુ રૂક્મિણી પતિ તરિકે કૃષ્ણનું સ્મરણ વિશેષ કર્યું છે. અને વિઠોબા સાથે પણ રૂક્મિણીજ પૂજાય છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે મહારાષ્ટ્રના વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર કોઇ પણ સંપ્રદાયની અસર હોય તો નિમ્બાર્ક જેવા સંપ્રદાયની નહિં પણ રામાનુજની અસર હોવી જોઇએ. અને પાછળથી પણ વલ્લભાચાર્યની અસર દેખાતી નથી. મુખ્યત્વેનો કોઇપણ સંપ્રદાય ઉપરથી નહિં પણ સામાન્ય પૌરાણિક સાહિત્ય ઉપરથી મહારાષ્ટ્રના સન્તોએ પોતાના હૃદયની વૃત્તિને અનુસરીને વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપજાવ્યો છે.

મહારાષ્ટ્રમાં સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપદેશ કરનાર કોઇ આચાર્ય થયા નથી. પણ મરાઠીમાં લોક ભાષામાં ઉપદેશ ગાનારા સન્તો થયા છે. આ સન્તો બ્રાહ્મણો નહિં પણ મોટે ભાગે શૂદ્રો હતા અને મહારાષ્ટ્રમાં

વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર પણ હલકા વર્ણમાં વધારે છે. બ્રાહ્મણો છૂટા છવાયા વૈષ્ણવો હશે. પણ તે જૂજ.

ભગવદ્ગીતાને મરાઠીમાં ઉતારનાર જ્ઞાનદેવને ખાસ વૈષ્ણવ ધર્મોપદેશક ન ગણીએ તો મહારાષ્ટ્રમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રથમ ઉપદેશ કરનાર નામદેવ થયા છે.

નામદેવનું કુટુમ્બ મૂળ સતારા જીલ્લાના કરહાદ ગામ પાસે આવેલા નારસી વામની નામના ગામમાં રહેતું હતું. એ ગામ હમણાં ભાગ્યે નારસીંગપુર નામથી ઓળખાય છે. નામદેવના પિતાનું નામ દામા શેઠ અને માનું નામ ગોણાબાઈ હતું. એઓ નાતે દરજી હતાં. દામાશેઠ નારસી વામનીથી પંઢરપુર આવીને રહ્યા હતા. ત્યાં શક ૧૧૯૨ (ઇ. સ. ૧૨૭૦) માં નામદેવનો જન્મ થયો એમ મનાય છે. પણ આ તારિખ ખરી હોવા બાબત ડા. સર ભાણ્ડારકર શંકા કરેછે. એ કહેછે કે જો આ સમય યથાર્થ હોય તો નામદેવ જ્ઞાનદેવના સમકાલિન ઠરે; કારણ જ્ઞાનદેવી ઇ. સ. ૧૨૯૦માં પૂર્ણ થઇ છે. પણ નામદેવના મરાઠી કરતાં જ્ઞાનદેવની મરાઠી ભાષા પ્રાચીનતર લાગે છે. નામદેવનું હિન્દી પણ ૧૩ મા શતકના ચન્દના હિન્દી કરતાં અર્વાચીન જણાય છે. આ રીતે ભાષા ઉપરથી નામદેવના જન્મ માટેની પરંપરાથી ચાલી આવતી તારિખ ખોટી જણાય છે. વળી નામદેવે એક પદ્યમાં તુર્કોએ દેવ મન્દિરોનો નાશ કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મુસલમાનોએ ૧૪ મા શતકના આરંભમાં દક્ષિણમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. ભાષા ઉપરથી તથા ઉપરોક્ત મુસલમાનો વિષેના ઉલ્લેખ ઉપરથી નામદેવ જ્ઞાનદેવથી ૧૦૦ વર્ષ મોડા એટલે ૧૪ મા શતકના અન્તમાં થયા હોય એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે.

નામદેવને બાલ્યાવસ્થામાં સાધારણ મરાઠા બાળકને મળે એવી કેળવણી મળી હતી. પણ એનામાં પ્હેલેથી પોતાના કૌટુમ્બિક ધંધાની આવડત બહુ ઓછી દેખાતી હતી. એ વિઠ્ઠોબાના પરમભક્ત થયા અને વિશોબા ખેકરને એમણે પોતાના ગુરૂ કર્યા. નામદેવના આ ગુરૂ મૂર્તિપૂજક નહોતા. એમ નામદેવેજ કહ્યુંછે.

નામદેવે પંઢરીનું માહાત્મ્ય ઘણું ગાયું છે એ કહે છે કે " સર્વ સુખ ભીમાના તીર ઉપર છે, પંઢરી અમારી કામધેનુ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર એનાં સ્તન છે અને એ કામધેનુ દોહનાર પુંડલીક છે. "

નામદેવે સૌથી વધારે પ્રભુનાં નામનો મહિમા વર્ણવ્યોછે. એ કહેછે કે " ગોવિંદ, રામ, હરે, કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, હરે, અચ્યુત, નરહરે, જનાર્દન વગેરે નામનો પાઠ કરતાં સંસારનાં બંધનો છૂટી જશે. એના જેવો બીજો એકેય સહેલો ઉપાય નથી. " (૬૦).

નામદેવે કેશવ, નારાયણ, માધવ, ગોવિંદ, વિષ્ણુ, મધુસૂદન, ત્રિવિક્રમ, વામન, શ્રીધર, હૃષીકેશ, પદ્મનાભ, દામોદર, સંકર્ષણ, વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરૂદ્ધ પુરૂષોત્તમ, અધોક્ષજ, નરસિંહ, અચ્યુત, જનાર્દન, ઉપેન્દ્ર, શ્રી હરિ અને કૃષ્ણ એ કૃષ્ણનાં ૨૪ નામોની સ્તુતિ કરીછે.

'નામદેવાચી ગાથા' નામના નામદેવના અભંગોના સંગ્રહમાં કૃષ્ણની ગોકુલની બાલક્રીડાઓ ઉપર પણ અનેક અભંગો છે. તેમજ રામના ચરિત્ર સંબન્ધી અને રામની સ્તુતિના અભંગો પણ મળેછે. પણ નામદેવની ભક્તિનો મુખ્ય પ્રવાહ તો વિઠોબા ઉપરજ ઢળ્યોછે. નામદેવ પ્રભુદર્શનની ઉત્કટ તૃષ્ણાના વેગથી કહે છે કે "હે લક્ષ્મીના પતિ હવે કેટલી વાટ જોઉં ! હે પાંડુરંગા, હવે આવીને મને દર્શન આપો. હવે હું સંસારજળમાં ડુબું છું. તમારે તમારૂં બિરદ સંભાળવાનું છે. હવે તમારેજ શરણે આવ્યો છું. માટે ક્રોધ છોડી દો." (૧૦૨૮).

પંઢરીપુરના વિઠ્ઠલના ભક્ત હોવા છતાં નામદેવ ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વભૂતસ્થ પરમાત્માને ભજનારા છે.

" સર્વ ભૂતોમાં ખરેખર હરિ છે, સર્વત્રબ્રહ્મ છે એમ વેદ કહેછે. નામદેવ કહેછે, હરિના નામ સ્મરણથી બધું નારાયણ રૂપ દેખાય છે." (૯૮૩).

ભક્તનાં લક્ષણો નામદેવે નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે. " સર્વ જીવ ઉપર જેણે કરૂણા ધરી હોય, જેની વાણીમાં સત્ય ઉચ્ચાર હોય, હમેશાં જે રામ નામનું સ્મરણ કરતો હોય તેજ ભગવન્તનો દાસ. એનાથી ભૂમંડળ ધન્ય છે." (૨૨૪).

વળી નામદેવ કહેછે કે "હરિના દાસોનો સંગ, હરિકથામાં અનુરાગ, વિષયોમાં વિરક્તિ, નામમાં નિત્ય પ્રીતિ અને હૃદયમાં હમેશાં કૃષ્ણની મૂર્તિ વસો, સર્વભાવથી સર્વ ઉપર કરૂણા થાવ, અને સર્વત્ર વિઠ્ઠલનું રૂપ દેખાવ, એટલો મારો મનોરથ, નામદેવ કહે છે, કૃપાળુ કેશવ પૂરો કરશે." (૨૨૫).

ઉપરના એ ઉતારામાંથી નામદેવની પવિત્ર વૃત્તિનું સ્પષ્ટ દર્શન થશે. નામદેવ આટલેથી ન અટકતાં ભકતોને ઉપદેશેછે કે "અતિથિ આવ્યો તો એને અન્નદાન આપો, અને પરમાર્થ માટે જીવ પ્રાણ પણ અર્પીદ્યો. નામદેવ કહેછે, જે દીનોનો પણ સરખો આદર કરેછે એના ઉપકારનો પાર નથી. અને સર્વ ભૂતોમાં જે ઐક્ય દેખે એજ ભાવિક." (૨૪૯).

નામદેવની ભક્તિ પ્રેમમય છે એ કહેછે કે ત્યાગ વગરની વિરક્તિ, પ્રેમ વગરની ભક્તિ, અને શાન્તિ વગરનું જ્ઞાન શોભતું નથી." (૨૩૮) આ રીતે પ્રેમ વગરની ભક્તિને શોભાવાળી ન ગણનાર અત્યન્ત પ્રીતિના ઉમળકામાં પ્રભુને કહેછે કે "તું જીવ છો, તું પ્રાણ છો, હે વિઠ્ઠલ, તું આત્મા છો, તું જનક છો, તું જનની છો, તું શરીર છો, તું મન છો, હે વિઠ્ઠલ તું જીવન છો, મારો તું ગુરૂ છો, તું મન્ત્ર છો, નામદેવ કહે છે, તું મારૂં સર્વસ્વ છો" (૨૫૩). વળી એ કહે છે કે "મને તારી ભકિત નથી ગમતી, તારી મુક્તિ પણ નથી ગમતી. મારી વિશ્રાન્તિ તો જુદીજ છે. મેં તો પ્રેમ સુખ જોયુંછે" (૨૬૫). વળી "હે પંઢરીનાથ હવે થવાનું હોય તે થાવ, હું સર્વથા તમારાં ચરણો છોડવાનો નથી. હૃદયમાં તારૂં ધ્યાન, વાણીમાં તારૂં નામ, એજ મારો નિત્ય નિયમ છે. હે પાંડુરંગા, હવે મને ઉદાસ ન કરશો. નામદેવ કહે છે, હે ભકતજનવત્સલ દેવ, એક ક્ષણ પણ મારા જીવને તારાથી વેગળો કરીશ માં" (૨૭૪). "હે દેવ બ્હાર અને અંદર હું તનેજ દેખુંછું અને એ સુખમાં મારૂં ચિત્ત ગાંડું થઇ ગયુંછે અને અહન્તા સહિત આનન્દમાં ડુબી ગયોછું. કોઇ પણ રીતે એ આનન્દમાંથી મારૂં ચિત્ત નીકળતું નથી, નામદેવ કહેછે, એકજ વાસના બાકી રહી છે અને તે સ્વામી સેવકપણાની છે." (૨૯૩).

નામદેવે પરદારામાં જનનીબુદ્ધિ, અને પરધનમાં પાષાણબુદ્ધિ વગેરે નીતિનો ઉપદેશ પણ આપ્યોછે. અને ઉત્કૃષ્ટ નીતિ ન પાળનાર પ્રભુનાં ચરણ પાસે જઇ શકતો નથી એમ નામદેવ સ્પષ્ટ કહેછે.

નામદેવ પ્રભુની કૃપાનેજ મુખ્ય સાધન માને છે. અને કહે છે કે "હે દેવ, તું જેને પ્રસન્ન થયો તેને કર્મબન્ધન બાધ નહિં કરે. હે અનાથના નાથ કૃપાવન્ત, જેના ઉપર તારી દૃષ્ટિ પડે એને સંસારની વ્યથા બાધ કરતી નથી. જેને તું અનુકૂળ થયો તે પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી હોય પણ સંસારમાં ધન્ય છે." (૩૨૮).

નામદેવે મરાઠીમાં અભંગો કર્યા છે; તેમજ હિંદીમાં પણ ભજનો ગાયાંછે; જેમાંનાં થોડાંએક શીખધર્મના ગ્રન્થ સાહેબમાં દાખલ થઇ ગયાંછે. (જગદ્ધિતેચ્છુ છાપખાનાના માલેક ગાંધળેકરે છપાવેલી नामदेवाची गाथामांथी ઉપરના ઉતારા કર્યા છે.)

કબીર સાહબ.

અહિં કબીરનું જીવનચરિત્ર કબીરસાહબકી શબ્દાવલી (બેલ્વેડીયર પ્રેસ) માંથી આપ્યું છે.

કહેવાયછે કે એક વિધવા બ્રાહ્મણીના ઉદરમાંથી સ્વામી રામાનન્દના આશીર્વાદથી કબીરનો જન્મ થયો હતો. એની માએ શરમાઇને નવાં જન્મેલાં બાળકને કાશીના લહરતારા તળાવને કાંઠે નાખી દીધા. તળાવમાં સૂતર ધોવા આવેલા નૂરઅલી નામના મુસલમાન વણકરે બાળકને જોઇને લઇ લીધું અને પોતાની સ્ત્રી નીમાને ઉછેરવા આપ્યું કેટલાક આ નૂરઅલી અને નીમાનેજ કબીરનાં ખરાં માતા પિતા માનેછે. કબીર સાહબનો હિંદુ મુસલમાન ઉપરનો સમભાવ જોતાં તો એમ લાગે છે કે પહેલી વાત ખરી હશે. એઓ જન્મેલા બ્રાહ્મણી પેટે અને ઉછરેલા મુસલમાનને ઘેર. કબીર જાતે પણ એજ વણકરનો ધંધો કરતા, અને ગૃહસ્થજ હતા. એની સ્ત્રીનું નામ લોઇ હતું અને એના છોકરા તથા છોકરીનાં નામ કમાલ અને કમાલી હતાં.

કબીર રામાનન્દના શિષ્ય ગણાયછે. એ કેવી રીતે શિષ્ય થયા એને માટે એક વાત એમ કહેવાયછે કે પોતે મુસલમાન હોવાથી રામાનન્દ પ્રત્યક્ષ રીતે પોતાને શિષ્ય નહિં કરે એમ ધારીને કબીરે એક યુકિત કરી. ગંગાના ઘાટ ઉપર જવાના રામાનન્દના રસ્તામાં કબીર સવારે વ્હેલા જઇને સુતા. અંધારામાંજ ઉઠીને રામાનન્દ ઘાટ તરફ ચાલવા લાગ્યા ત્યાં કબીરના શરીર ઉપર પગ આવી ગયો એટલે રામાનન્દે ભડકીને "રામ

રામ આ શું ?" એમ કહ્યું. કબીર તો 'રામ રામ' શબ્દ કાને પડયો એ ઉપદેશ મળ્યો ગણીને ઉઠીને ચાલી નીકળ્યા અને ત્યારથી પોતે રામાનન્દના શિષ્ય છે એમ માનવા તથા કહેવા લાગ્યા. રામાનન્દને કાને આ વાત જતાં એને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને કબીરને બોલાવીને પૂછતાં કબીરે બનેલી હકીકત કહી એટલે રામાનન્દ પ્રસન્ન થયા અને એને છાતી સાથે ચાંપીને શિષ્ય તરિકે કબૂલ કર્યો. આ દન્તકથા ખરી હશે કે કેમ એ કહેવાતું નથી, પણ એટલું ખરૂં છે કે કબીર રામાનન્દના શિષ્ય થયા હશે તો પણ નામનાજ, ગુરૂ જોઇએ માટે ગુરૂ કર્યા હશે. કારણ કે કબીરના ઉપદેશમાં વિશિષ્ટાદ્વૈતની કે બીજા કોઇ સંપ્રદાયની અસર દેખાતી નથી અને કબીરપન્થીઓ કબીરને રામાનન્દથી શ્રેષ્ઠ માનેછે. જો કે કબીરે પોતે ગુરૂ મહિમા ઘણો ગાયોછે. કબીર મોઠે ભાગે કાશીમાંજ રહ્યાછે અને ત્યાંજ ઉપદેશ કર્યો હે. એમના ચમત્કારની, એમણે બ્રાહ્મણોને હરાવ્યાની અનેક વાતો કહેવાયછે.

કબીરનો સમય—કબીરના સમય માટે લેખકોમાં મતભેદ છે. મી. વેસ્ટકોટ ઇ. સ. ૧૪૪૦ થી ૧૫૧૮ નો સમય માને છે. મી. મેકલીફ ૧૩૯૮ થી ૧૫૧૮ નો સમય કહેછે. એજ ગ્રન્થકાર શીખધર્મના ગ્રન્થમાંથી એક સ્થળે ટિપ્પણીમાં ૧૩૭૦ થી ૧૪૪૮ નો સમય ઉતારેછે. આ છેલ્લો વિકલ્પ તો અસંભવિત છે. કારણ કે કબીર સીકન્દર લોદીના સમયમાં વિદ્યમાન હતા. સીકન્દર લોદીનો સમય ૧૪૮૮ થી ૧૫૧૭ નો છે. વળી કબીર સાહબની મરણ તારિખ કબીર કસૌટીમાં, વિ. સં. ૧૫૭૫ ના માઘ શુદિ એકાદશી, આપીછે. એ ખાસ ખોટી હોવાનું કારણ નથી; માટે એમનું મરણ ઇ. સ. ૧૫૧૮ માં થયેલું એ તો ખરૂંજ. હવે કબીર કસૌટીમાં કબીર સાહબ ૧૨૦ વર્ષ જીવ્યા હતા એમ લખ્યું છે, એ જો ખરૂં હોય તો એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં થયો હોવો જોઇએ.

કબીર અને શૈખટાકી—કબીર થોડો વખત માણિકપુરમાં રહ્યા હતા. ત્યાં શૈખટાકી અને ૨૧ પીરની કીર્તિ સાંભળી, એનો ઉપદેશ સાંભળ્યો અને પછી એ ઉપદેશનો તિરસ્કાર કરીને કહ્યું કે "અરે શૈખો, તમારૂં નામ ગમે તે હો પણ તમે મારી વાત સાંભળો, તમે તમારી આંખો ખોલો અને સર્વ પદાર્થોના આદિ અન્તને જુઓ." કબીરપન્થના એક ગ્રન્થમાં

આ શૈખ ટાકીને કબીરનો શત્રુ અને સીકન્દર લોદીનો પીર કહ્યો છે. આ શૈખના કહેવાથી સીકન્દર લોદીએ કબીરને મારવાનો પ્રયત્ન કરેલો પણ એ ચમત્કારિક રીતે બચી ગયા અને પછી તો બાદશાહે કબીરની મહત્તા કબૂલ રાખી એમ ભકતમાળમાં લખ્યુંછે. સર્વ રીતે જોતાં કબીર સીકન્દર લોદીના સમકાલિન હતા એતો નિ:સંશય. કબીર, એના શિષ્ય ધર્મદાસના કહેવા પ્રમાણે મગહરમાં મરી ગયા. એ વખતે એમના શરીરની વ્યવસ્થા માટે હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ઝગડો થયો હતો. કહે છે કે, છેવટે, એમના શરીર ઉપર ઓઢાડેલું કપડું ઉપાડતાં નીચેથી પુલનો ઢગલો નીકળ્યો જે હિંદુ મુસલમાનોએ વ્હેંચી લીધો. હિંદુઓએ એ ઉપર સમાધિ ચણાવી અને મુસલમાનોએ કબર ચણાવી. જે આજ પણ મગહરમાં મૌજુદ છે. કહેછે કે મગહરમાં દેહ પડવાથી ગધેડાનો અવતાર આવે એવી માન્યતા હોવા છતાં પોતાનો ભજન ઉપર વિશ્વાસ બતાવવા માટે કબીરે ખાસ મગહર જઈને શરીર તજ્યું.

કબીર મત.

કબીર પ્હેલા સન્ત સતગુરૂ ગણાયછે. કબીરે પોતાની વાણીમાં 'નામ' નો મહિમા ગાયોછે. એણે કોઇ પણ પ્રચલિત હિંદુ કે મુસલમાન પન્થનો પક્ષ કર્યો નથી. પણ બેયને સરખો ઉપદેશ કર્યોછે. કબીર કહે છે:—

हिन्दू कहतहे राम हमारा मूसलमान रहमाना
आपसमें दोउ लडे मरत है दुबिधामें लपटाना
घरघर मंत्र जो देत फिरत है महिमा के अभिमाना
गुरुवा सहित शिष्य सब बूडे अंतकाल पछताना

કબીરે મૂર્તિપૂજા, દેવદેવીની ઉપાસના, જાતિભેદ, અને મદ્ય માંસ વગેરેનું જોરથી ખંડન કર્યુંછે. એઓ જાતે ગૃહસ્થ છતાં વૈરાગ્યવાન હતા અને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરતા. એની કવિતા મધુર અને પ્રેમથી ભીની છે, કબીર મતનો સાર તથા શબ્દના ઉતારા સન્તબાનીસંગ્રહ ભા. ૧ માંથી તથા બેલ્વેડીયર પ્રેસ અલહાબાદમાં છપાયેલ કબીર સાહેબકી શબ્દાવલીમાંથી આપ્યા છે.

बिन सतगुरु नर फिरत भुलाना, चलसत गुरुकी हाट ज्ञान बुध लाईये, सतगुरु चरन भजन मन मूरख कांजडजन्म गंवावसरे, વગેરે અનેક શબ્દોમાં કબીરે ગુરૂનો મહિમા ગાયો છે. તેમજ:—

जो निगुरा सुमिरन करै दिनमें सौ सौ वार,
नगर नायका सत करै जरै कौनकी लार.

એ પદમાં ગુરૂ વગરનું સ્મરણુ નાયકાના સતીત્વ જેવું ખોટું કહ્યુંછે.

કબીરે સર્વજગતની પિતા માતા બન્ધુ વગેરે સંબન્ધીઓની તથા શરીરની નશ્વરતાનો તથા વૈરાગ્યનો ઘણા જોરથી ઉપદેશ કર્યોછે.

क्या देख दिवाना हुआ रे, टेक.
माया सूली सार बनी है, नारी नरक का कूवा रे
हाड मांस नाडी का पिंजर गामें मनुवा सूवा रे
भाईबंद और कुटुंबकबिला तामें पचपच मूवा रे
कहत कबीर सुनो भाई साधो हार चला जग जूआ रे

વળી કબીરે હૃદયની શુદ્ધિ વગર વિદ્યા, પાઠપૂજા વગેરેને વ્યર્થ ગણ્યાં છે. हाथ सुमिरनी पेट कतरनी पढै भागवत गीतारे
हिरदय शुद्ध नहिं बौरे कहत सुनत दिन बीतारे.

પરમાત્માનું સ્વરૂપ કબીરે નીચેના પદોમાં સુન્દર રીતે વર્ણવ્યું છે.

साधो शब्द सभन से न्यारा जानेगा कोई जाननहारा
जोगी जती तपी संन्यासी अंग लगावै छारा
मूलमंत्र सतगुरुकी दया बिन कैसे उतरे अपारा
निगम नेति जाके गुन गावे शंकर जोग अधारा
ब्रह्मा विष्णु जेहि ध्यान धरत है सो प्रभु अगम अपारा
लागा रहे चरन सतगुरुके चंद चकोरकी धारा
कहै कबीर सुनो भाई साधो नखशिष शब्द हमारा

આ શબ્દ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાયછે કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશથી પર તત્ત્વને કબીર શબ્દ કહેછે. એ શબ્દ અગમ અને અપાર છે.

કબીરે પરમાત્મા આત્મા અને કાયાનો સંબન્ધ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે:—

बीजमध्य जों वृच्छा दरसै वृच्छामध्ये छाया
परमातममें आतम तैसे आतम मद्धे माया
ज्यों रवि मद्धे किरन देखिये किरनमध्य परकासा
परमातमते जीव ब्रह्म इमि जीव मध्य तिमि स्वासा
आपहि बीज वृच्छ अंकुरा आप फुल फल छाया
आपहि सूर किरन परकासा आप ब्रह्म जीउ माया

આ શબ્દ—નામનીજ ભક્તિ કરવાનો કબીર ઉપદેશ આપેછે. આનેજ એ સત્તનામ કહેછે. કબીર કહેછે કે સત્તનામના જપ સિવાય પૂજા, તીર્થ, વ્રત બધું વ્યર્થ છે.

કબીર જીવ શિવની એકતા માનેછે. એ કહેછે કે:—

दरियाव और बुंद ज्युं देख अंतर नहिं जीव और सीव युं एक आहीं
कहै कबीर या सैन गुंगातंई बेद कत्तेबकी गम्म नाहीं

शब्दरूपी जिव पिया बूझो छांडो भर्मकी टेक
कहै कबीर आन नहिं दूजा जुगजुग हम तुम एक

કબીર પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોમાં ગુરૂ કૃપા, વૈરાગ્ય, હૃદય-શુદ્ધિ, યોગ, વગેરેને ગણે છે અને છેલ્લું સાધન તો નામની પ્રેમમય ભક્તિને માને છે. યોગની લાંબી પ્રક્રિયાવાળા શબ્દના આરંભમાં શુદ્ધ પ્રેમના આવેશમાં કબીર ગાયછે કે—**करनैनों दीदार महलमें प्यारा है** એજ શબ્દમાં છેવટ કહે છે કે—

जो पहुचे जानेंगे वा ही कहन सुननसे न्यारा है
माया अवगत जाल पसारा सो कारीगर भारी है

કબીરની વાણી ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગેછે કે એ સાધુ મહાન ભક્ત ગૃહસ્થ છતાં વૈરાગી અને જબરા સુધારક હતા. એમણે એ વખતમાં ચાલતા સર્વ પન્થોને વખોડયાછે. રામ કબીરના ઇષ્ટ દેવ કહેવાયછે. પણ આપણે ઉપર જોયું તેમ શબ્દ—નામનીજ ઉપાસનાનો કબીરે મુખ્ય ઉપદેશ કર્યોછે.

કબીરના અનુયાયીઓના ઇશ્વરપૂજનમાં માત્ર પ્રાર્થનાજ કરવાની હોયછે. કબીરપન્થના અનેક મઠો હિંદુસ્થાનમાં છે. મુખ્ય મઠ કાશીમાં છે.

અને તેની શાખા ગોરખપુર જીલ્લાના મગહર ગામમાં છે, જ્યાં કબીરનો દેહ પડયો હતો. આ મઠ મુસલમાન મહન્તના હાથમાં છે. બીજો મઠ કબીરના મુખ્ય શિષ્ય ધર્મદાસે છત્તીસગઢ જીલ્લામાં સ્થાપ્યોછે. કબીરના અનુયાયીઓનો મોટો ભાગ હલકા વર્ણોના લોકોનો છે. પણ કબીર પોતે સન્ત અને ભક્ત તરિકે સામાન્ય રીતે વૈષ્ણવોમાં પ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ ભક્તમાળ.)

તુલસીદાસ.

રામભક્તિ રામાનન્દથી ચાલી એમ કહેવાયછે. રામાનન્દના શિષ્ય કબીર પણ રામભક્ત મનાયછે. પરંતુ રામભક્તિનો ખરો પ્રચાર કરનાર તો તુલસીદાસજીજ છે.

બાંદા જીલ્લાના મઉ પરગણાના રાજાપુર ગામમાં તુલસીદાસજીનો વિ. સં. ૧૫૮૯ (ઇ. સ. ૧૫૩૨) માં જન્મ થયો હતો. એમને માટે એવી કથા કહેવાયછે કે યુવાવસ્થામાં એમને પોતાની સ્ત્રી સાથે ગાઢ સ્નેહ હતો. એક વખત એ પ્રિય પત્ની પોતાને પીયર ગઇ હતી. તુલસીદાસજીથી વિરહ સહન થયો નહિં; અને એ પોતાને સાસરે જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. તુલસીદાસજી નદી ઉતરવા માટે લાકડું શોધતા હતા ત્યાં એક શબ તણાતું આવતુ દીઠું તુલસીદાસજી, એને લાકડું ધારી એને ઝાલીને નદી ઉતર્યા. સામે કાંઠે ગયા પછી મધ રાતે સાસરાના ઘરમાં જવાનો રસ્તો ન જોઇને તથા દ્વાર ઉઘડાવવું ઠીક ન લાગવાથી બારીએ લટકતા સર્પને દોરી માની, એ ઝાલીને, બારીએથી ઘરમાં પેઠા. તુલસીદાસજીની પત્નીએ પ્રાણનાથ મધ્યરાત્રીએ કેવી રીતે આવ્યા હતા એ જાણ્યા પછી કહ્યું કે "જો તમારો આટલો પ્રેમ રામમાં હોત તો માટીનું સોનું બની જાત." મૂળ સંસ્કારના બળથી તુલસીદાસજીના મન ઉપર એ વાકયની બરાબર અસર થઇ અને એ ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા–ગુંસાઇ થઇ ગયા.

તુલસીદાસજી કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા એમ સંતબાની સંગ્રહમાં લખ્યુંછે. બીજાઓ કહે છે એ સરવરીયા બ્રાહ્મણ હતા. એના પિતાનું નામ આતમારામ શુકલ અને માતાનું નામ હુલસી અને એનું પોતાનું બાળકપણનું નામ રામબોલા હતું. એઓ દીનબન્ધુ પાઠકની રત્નાવલી

નામની કન્યાને પરણ્યા હતા, જેનાથી એમને એક તાર નામનો પુત્ર થયો હતો. કેટલાક કહેછે કે બાળકપણમાં તુલસીદાસને માબાપે તજી દીધા હતા, જ્યાંથી એક સાધુએ એને ઉપાડી લીધા. આ સાધુ સાથે તુલસીદાસે હિંદુસ્થાનનાં જુદાં જુદાં તીર્થોમાં યાત્રા કરી હતી. તુલસીદાસજીના જીવનચરિત્ર સંબન્ધી આ વાતોમાં કેટલું સત્ય છે, એ કહી શકાય એમ નથી. શબને વળગીને નદી પાર ઉતર્યાની તથા સર્પથી ઉપર ચડયાની વાત બિલ્વમંગળ માટે પણ કહેવાયછે. સંતબાની સંગ્રહમાં લખ્યું છે કે તુલસીદાસજી રામાનન્દના શિષ્ય નરહરિદાસના શિષ્ય થયા હતા. એઓ ૩૧ વર્ષ સુધી સૂરદાસજીના સમકાલિન હતા. ભકતમાળના કર્તા નાભાજી તો એમના પરમ મિત્ર હતા. એક વખત તુલસીદાસ બાબા મલૂકદાસને પણ મળ્યા હતા. તુલસીદાસજી મથુરાં, વૃન્દાવન, કુરૂક્ષેત્ર, પ્રયાગ, ચિત્રકૂટ, જગન્નાથપુરી વગેરે તીર્થોમાં ઘણું ફર્યા છે. પણ એમના સત્સંગનું મુખ્ય સ્થાન તો કાશીમાંજ હતું. તુલસીદાસનો મુખ્ય ગ્રન્થ હિંદીમાં રામચરિતામૃત અથવા રામાયણ છે. એ ગ્રન્થને ઉદ્દેશીને તુલસીદાસજી વાલ્મીકિનો અવતાર ગણાય છે. આ ઉપરાંત એમણે વિનયપત્રિકા વગેરે ન્હાના ન્હાના ૧૧ ગ્રન્થો લખ્યા છે. પણ એના નામને અમર કરનાર તો ઉપર કહેલું રામચરિતામૃતજ છે. હિંદીમાં તો શું પણ હિંદુસ્થાનની બીજી કોઈ ભાષામાં ગીતા સિવાય એટલો લોકપ્રિય બીજો ગ્રન્થ નહિં હોય. યુરોપમાં બાઈબલ જેટલું વંચાતું હશે તેટલુંજ હિંદી ભાષા જાણનારાઓમાં તુલસીકૃત રામાયણ વંચાયછે. વાલ્મીકિએ રામનું ચરિત્ર એક ઉદાત્ત, ઉન્નત, ગુણશાળી, વીરપુરૂષ તરિકે વર્ણવ્યુંછે. જ્યારે તુલસીદાસે ઇશ્વરાવતાર તરિકે પરમભક્તિથી રામનું ચરિત્ર આલેખ્યુંછે. તુલસીદાસજીના સ્વભાવમાં રહેલી સરલતા, નમ્રતા, મધુરતા, કોમળતા અને એમની ઊંડી ભક્તિ રામાયણના પદેપદમાં દેખાય છે. તુલસીદાસજીએ ઇ. સ. ૧૫૭૪ માં અયોધ્યામાં રામાયણ રચવા માંડ્યું અને કાશીમાં પૂરૂં કર્યું. તુલસીદાસ ૯૧ વર્ષની ઉમ્મરે કાશીનાજ અસિઘાટ ઉપર વિ. સ. ૧૬૮૦ (ઇ. સ. ૧૬૨૩)માં ગુજરી ગયા.

તુલસીદાસજીએ કોઇ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો નથી. સાદી રામભક્તિજ એમના ઉપદેશનો વિષય છે. રામ નામનો મહિમા એમણે

બહુ ભાવથી ગાયોછે, સંતબાની સંગ્રહમાંથી તુલસીદાસની થોડી સાખીઓ નીચે ઉતારી છે; જેથી એમને મત શું હતો એ સ્પષ્ટ દેખાશે.

रामनाम मनि दीप धरु जीह देहरि द्वार
तुलसी भीतर बाहिरो जो चाहसि उजियार
रामनामको अंक है सब साधन है सून
अंक गये कछु हाथ नहिं अंक रहे दसगून

આ પદમાં તુલસીદાસજીએ રામનામ સિવાય સર્વ સાધનોની નિષ્ફળતા સ્પષ્ટ કહીછે.

तुलसीके मत चातकहिं केवल प्रेमपियास
पियत स्वांतिजल जानजग याचक बारह मास
रटत रटत रसना लगी तृषा सुखी गई अंग
तुलसी चातक प्रेमको नित नूतन रुचिरंग

ઉપરના પદમાં ચાતક પેઠે પ્રભુ ઉપર પ્રેમ કરવાનું કહેછે.

बिनु विश्वासै भक्ति नहिं तेहि बिनु द्रवहिं न राम
राम कृपा बिन सपनेहु जीव न लहि विश्राम
बढि प्रतीत गाठि बन्धनें बडो योग तें क्षेम
बडो सु सेवक सांई ते बडो नेम तें प्रेम

આ પદમાં તુલસીદાસજીએ પ્રભુમાં વિશ્વાસ; વિશ્વાસથી કૃપા અને કૃપાથી વિશ્રામ, (મોક્ષ) એમ ક્રમ બતાવ્યો છે.

सबै कहावत रामके सबही रामकी आस
राम कहै जेहि आपनो तेहि भजु तुलसीदास

આ રીતે રામના ભક્તોને પણ તુલસીદાસ માન આપેછે અને નીચલા પદમાં સત્સંગનો મહિમા ગાયછે.

बिनु सत्संग न हरिकथा तेहि बिनु मोह न भाग
मोह गये बिनु रामपद होय न दृढ अनुराग
साहिब तें सेवक बडो जो निज धर्म्म सुजान
राम बांधि उतरे उदधि नांघि गयो हनुमान

તુલસીદાસે કામ, ક્રોધ, લોભ, કપટ, પરદ્રોહ, પરદાર રતિ, પરધન હરણ, પરનિન્દા વગેરે દુર્ગુણોને તજવાનો તથા ધીરજ, ધર્મ, વિવેક,

સત્યવ્રત અને રામ ભરોસો રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યોછે. રામમાં વિશ્વાસ રાખવાનું તો તુલસીદાસે બહુ જોરથી કહ્યું છેઃ—

एक भरोसा एक बल एक आस विश्वास
स्वांति सलिल गुरु चरन है चातिक तुलसीदास
कोटि बिघन संकट बिकट कोटि शत्रु जो साथ
तुलसी बल नहि कर सकै जो सुदृष्ट रघुनाथ
लगन महूरत जोगबल तुलसी गनत न काही
राम भये जेहि दाहिने सबै दाहिने नाहि
मसकहि करहिं बिरंचप्रभु अजहि मसकते हीन
अस बिचारी तजि संसय रामहिं भजहिं प्रबीन

કબીરે 'સાહેબ રાઇનો પર્વત કરે અને પર્વતનો રાઇ કરે, એમ ગાયું છે. ત્યારે તુલસીદાસે ' પ્રભુ મચ્છરનો બ્રહ્મા કરે અને બ્રહ્માનો મચ્છર કરે ' એમ કહ્યુંછે. કબીર પછી તુલસીદાસ થયાછે. એટલે એ વખતમાં ભકિતના અંગમાં નમ્રતા કેમ વધતી જતી હતી, એ આ એકજ દાખલાથી સ્પષ્ટ દેખાશે.

તુલસીદાસજીની ભકિતમાં રામચરિત્રનું શ્રવણ, એનુંજ સ્નેહપૂર્વક મનન, રામનામનું નિશદિન રટણ, રામ ઉપર આત્યન્તિક વિશ્વાસ, વિનયવાળી અધીનતા, અને રામ ઉપર ગાઢ પ્રેમ મુખ્ય છે. રામ નામના રટણ માટે નીચેનું પદ જોવા જેવું છેઃ—

रामनाम आधी रति पापके कोटि पहार
तुलसी जस रंजक अगिन जारि करै तेहिं छार
तुलसी रसना राम कहु पापके तिक अनुमान
जिमि पनिहारी जेवरी खींचै कटत पषान
तुलसी जाके मुखन ते धोखेहु निकरहि राम
ताके पगकी पैंतरी मेरे तनको चाम
निरगुनतें इहि भांति बड नाम प्रभाव अपार
कहउं नाम बड राम ते निज बिचार अनुसार
मिटहिं पाप परिपंच सब अखिल अमंगल भार
लोक सुजस परलोकसुख सुमिरत नाम तुम्हार

તુલસીદાસજી આ જગતના પ્રપંચને સ્વપ્ના જેવા કહે છે.

सुपने होय भिखारी नृप रंक नाकपति होय
जागे लाभ न हानि कछु तिमि प्रपंच जिय जोय.

તુલસીદાસજી પ્રભુની કૃપાથીજ પ્રભુમાં સ્નેહ થાયછે એમ માને છે.

नाथ एक वर मागहूं मोंहि कृपा करी देहु
जन्मजन्म प्रभुपदकमल कबहुं घटै जनि नेहु
प्रनतपाल रघुवंशमनि करुणासिंधु खरारि
गये सरन प्रभुं राखि है सब अपराध बिसारी
स्रवन सुजन सुनि आयहुं भयभंजन प्रभुवीर
त्राहि त्राहि आरत हरन सरन सुखद रघुवीर
एक मंद मैं मोहवस कुटिल हृदय अज्ञान
पुनि प्रभु मोंहि बिसारेउ दीनबंधु भगवान
नहिं विद्या नहिं बाहुबल नहिं खरचनको दाम
मो सम पतित पतंगकी तुम पत राखो राम
भक्तकल्पतरु प्रनतहित कृपासिन्धु सुख धाम
सोइ निजभक्ति मोंहि प्रभु देहुं दया करि राम
अर्थ न धर्म न काम रुचि गति न चहौं निरबान
जन्मजन्म रति रामपद यहि बरदान न आन

તુલસીદાસજી ઉપલા પદમાં મોક્ષ નથી માગતા પણ જન્મેજન્મ રામપદમાં રતિ માગે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવુંછે.

તુકારામ.

મહારાષ્ટ્રના એક સન્ત નામદેવ વિષે ઉપર કહ્યુંજ છે. બીજા સન્ત તુકારામ વિષે હવે કહેવાનું છે. તુકારામનો જન્મ, પૂણાથી ઉત્તર પૂર્વમાં ૧૪ માઇલ દૂર આવેલા દેહુ ગામમાં થયો હતો. તુકારામનું કુટુંબ મરાઠા કુણબી જાતનું હતું અને વેપારધંધાથી નિર્વાહ કરતું હતું. મરાઠાઓ મૂળ ક્ષત્રિય જાતિમાંથી કદાચ નીકળ્યા હશે, પણ હવે શૂદ્ર ગણાયછે. તુકારામની મરણ તારિખ શક ૧૫૭૧-(ઇ. સ. ૧૬૪૯) છે. અને એની ૨૧ વર્ષની ઉમ્મરે અર્ધી જીંદગી ગયા પછી તુકારામે દીવાળું કાઢયું હતું એમ મહીપતિ કહેછે. એ ઉપરથી ડા. સર ભાંડારકર

એ ૪૨ વર્ષ જીવ્યાનું, અર્થાત્ ૧૬૦૭-૮ માં જન્મ્યાનું અનુમાન કરે છે. **તુકારામાચી ગાથા** માં પણ એજ સાલ આપી છે. તુકારામના વડવાઓ પંઢરીના વિઠ્ઠોબાના પરમભક્ત હતા અને દરવર્ષે વિઠ્ઠોબાની યાત્રા કરતા હતા. કહેછે કે તુકારામના આઠમા પૂર્વજ વિશ્વંભરની અત્યન્ત ભક્તિનું એને એવું ફળ મળ્યું કે વિઠ્ઠોબાની એક મૂર્તિ એને જમીનમાંથી મળી. આ મૂર્તિની દેહૂમાં એણે સ્થાપના કરી. તુકારામના બાપનું નામ બોલ્હોબા હતું. એની પણ વિઠ્ઠોબા ઉપર પરમ શ્રદ્ધા હતી. બોલ્હોબાની પત્નીનું નામ કનકાઇ હતું. એને ત્રણ પુત્રો હતા. શાવજી, તુકારામ અને કાન્હોબા. આ ત્રણે પુત્રોને પરણાવ્યા પછી પોતે ઘરડા થયેલા હોવાથી ધંધો મોટા પુત્રને સોંપી દેવાની બોલ્હોબાની ઇચ્છા થઇ. પણ શાવજીને ધંધામાં ગુંથાવાની ઈચ્છા ન હતી. એટલે ૧૩ વર્ષની ઉમ્મરે ઘરનો અને ધંધાનો બોજો તુકારામને માથે પડયો. આ વખતે બોલ્હોબાએ તુકારામની પ્હેલી સ્ત્રી માંદી હોવાથી એને બીજી સ્ત્રી પરણાવી. તુકારામની ૧૭ વર્ષની ઉમ્મરે પિતાનો કાળ થયો. થોડા વખત પછી મોટાભાઇની સ્ત્રી ગુજરી ગઇ અને મૂળથી વિરક્ત વડિલ બન્ધુ છૂટા થતાંજ ઘર છોડીને ચાલી નીકળ્યા. આ રીતે તુકારામ તદ્દન એકલા પડી ગયા—નિરાધાર થઇ ગયા. આ દુઃખોના આઘાતને લીધે મન મુંઝાઇ જવાથી કે પોતે મૂળથીજ ભોળા હોવાથી ધંધામાં પણ ખોટ જવા લાગી. એટલામાં દુકાળ પડયો; એટલે કુટુંબ પોષણની પણ પંચાત પડવા લાગી. પ્હેલી સ્ત્રી અન્ન અન્ન કરતાં મરી ગઈ. તુકારામનો મ્હોટો દીકરો પણ મરી ગયો. આ પ્રમાણે એકાએક, એક પછી એક પડેલી આફતોથી તુકારામની વૃત્તિ સંસારમાંથી ઉઠી જઇને પ્રભુ તરફ વળી અને એઓ વારંવાર દેહૂ પાસેના ભાંબનાથ નામના ડુંગરા ઉપર જઇને પ્રભુનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. એના સંબન્ધીઓએ ધંધામાં મન લગાડવા બહુ સમજાવ્યા, ત્યારે એણે દેહૂ આવીને બધાં ખતપત્રોના બે ભાગ કરી એક ભાગ પોતાના ન્હાનાભાઈ કાન્હોબાને આપ્યો અને પોતાના ભાગના કાગળો ઇંદ્રાયણી નદીમાં નાખી દીધા; અને દુકાન પોતાના ન્હાનાભાઇને સોંપી દીધી. પછી તુકારામે પોતાનો જીવનક્રમ એવો રાખ્યો હતો કે સવારે ઉપરોક્ત ટેકરી ઉપર કે વિઠ્ઠોબાના મન્દિરમાં પરમેશ્વરનું નામ સ્મરણ

ભજન કરવું. બપોરે નજીકમાં કોઇ ઠેકાણે મળે તો થોડો આહાર કરી લેવો નહિં તો ભિક્ષા માગી લેવી. અને બાકીનો સર્વ કાળ અમૃતાનુભવ, યોગ-વાસિષ્ઠ વગેરે ગ્રન્થોના વિચારમાં ગાળવો; આ ગ્રન્થો ઉપરાંત જ્ઞાનેશ્વર, નિવૃત્તિનાથ, મુક્તાબાઇ, નામદેવ વગેરે મહારાષ્ટ્રી સન્તોના અભંગો જે એમને બાળકપણથી પ્રિય હતા તેનું પણ મનન ચાલતું. આ ઉપરાંત બીજાઓની નિઃસ્વાર્થ સેવા, જે બને તે-ખેતર સંભાળવાની કે સંદેશો લઇ જવાની-કરવામાં ઘણી વાર પ્રવૃત્ત થતા. તથા કોઇ પણ પ્રાણી ઉપર દયા દર્શાવવાનો પ્રસંગ જવા દેતા નહિં. તુકારામ વારંવાર કીર્તનો પણ કરતા, ધીમે ધીમે કીર્તનો માટે, માત્ર ભક્તિની પ્રેરણાથીજ, મરાઠીમાં સુંદર પદો-અભંગો રચવા માંડયા. આ બધો વખત ઘરનો વહીવટ તુકારામની બીજી સ્ત્રી આવલી ચલાવતી. એને ઘણી મુશ્કેલી પડતી હશે અને કોઇ વખત આ ભક્તને કઠવા શબ્દો પણ સાંભળવા પડતા હશે.

કવિતા કરવામાં અને કીર્તન કરવામાં, તુકારામની શક્તિ વધતી જતી હતી અને ધીમે ધીમે એનાં કીર્તનો એવાં આકર્ષક થવા લાગ્યાં કે એમાં ઘણાં લોકો એકઠા થવા લાગ્યાં અને કલાકોના કલાકો સુધી તલ્લીન થઇ રહેતાં. તુકારામની કીર્તિ થોડા વખતમાં ઘણી વધી ગઇ અને દૂર દૂરથી લોકો એનાં દર્શન કરવા તથા એનાં કીર્તનો સાંભળવા આવવા લાગ્યા. તુકારામની આ કીર્તિથી દંભી સાધુઓ અને બીજા એવાજ બ્રાહ્મણોને અદેખાઇ આવવા લાગી અને એઓએ તુકારામને બહુ પજવ્યા. પણ આ સન્ત પુરુષે પોતાનો ટેક છોડયો નહિં. પોતાના શત્રુઓને ગાળો દેવામાં વખત ન ગુમાવતાં એમણે પોતાનાં કીર્તનો ચાલુ રાખ્યાં. આ કીર્તનોની કીર્તિ મહારાષ્ટ્રના ભાવિ રાજા શિવાજીના કાન સુધી પહોંચી. શિવાજીએ આ વિખ્યાત ભક્તશિરોમણિને તેડી લાવવા માટે મસાલ, છત્ર, ચામર વગેરે સાથે દૂતો મોકલ્યા. પણ તુકારામે જવાની ના પાડી અને અભંગમાં પત્ર લખી મોકલ્યો. તુકારામની આ નિઃસ્પૃહતાથી શિવાજીની એને મળવાની આતુરતા વધી અને એક પ્રસંગે લોહ ગામમાં તુકારામનાં કીર્તનોનો શિવાજીએ લાભ લીધો અને કીર્તનાન્તે મ્હોરોનો થાળ ભેટ તરિકે આપવા માંડયો. તુકારામે દ્રવ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો અને

મ્હોરો ત્યાં બ્રાહ્મણોને વ્હેંચી દેવામાં આવી. શિવાજીએ રાજ્ય છોડીને શિષ્ય થવાનું કહ્યું ત્યારે એને રાજધર્મ પાળવાનો ઉપદેશ આપ્યો.

આ પ્રમાણે પોતાનાજ અભંગોમાં ભજન કીર્તન કરતાં તુકારામે આયુષ્યક્રમ પૂરો કર્યો. એના અવસાન વિષે એવું કહેવાયછે કે જ્યારે અંતકાળ પાસે આવ્યો ત્યારે પોતાના અનુયાયીઓ સાથે અભંગો ગાતા ગાતા તુકારામ ઇંદ્રાયણીને કાંઠે ગયા. બધા એકતાનતાથી ઇશ્વરભજન કરતા હતા, એવામાં નદી પાસે આવી ત્યારે એકાએક તુકારામ અદૃશ્ય થઇ ગયા. તુકારામના અવસાન વિષે આથી વધારે કાંઇ હકીકત મળતી નથી.

તુકારામનો એક મ્હોટો દીકરો પહેલાં મરી ગયો હતો એ કહ્યુંજ છે એ સિવાય એને મહાદેવ અને વિઠોબા નામના બે દીકરા હતા. અને કાશી, ભાગીરથી અને ગંગા નામની ત્રણ કન્યાઓ હતી. એ ઉપરાન્ત એના અવસાન વખતે એની પત્નીને પાંચ માસનો ગર્ભ હતો, તે પુત્ર આવ્યો. જે મહાભગવદ્ભક્ત નીકળ્યો આ પુત્રનું નામ નારાયણ બાવા હતું તુકારામના મુખ્ય શિષ્યો ૧૪ હતા. (તુકારામનું ઉપરોક્ત ચરિત્ર અને નીચેના સિદ્ધાન્તો નિર્ણયસાગર પ્રેસમાંથી ૧૯૧૨ માં બ્હાર પડેલી તુકારામાચી ગાથામાંથી લીધાં છે).

તુકારામને અભંગ બહુ ફાવી ગયા હતા એ ઉપર કહ્યુંજ છે. એ બોલતા પણ અભંગમાં અને લખતા પણ અભંગમાં, એટલે તુકારામે રચેલા અભંગોનો સમૂહ ઘણો મોટો હશે, પણ આવી રીતે રચાતા અભંગો બધા લખી શકાય નહિં એ સ્વાભાવિક છે. અને બન્યુંછે પણ તેમજ. જુદા જુદા શ્રોતાઓએ જુદા જુદા અભંગો યાદ રાખ્યા હશે અને એ કારણથી એના અભંગોના જુદા જુદા સંગ્રહો એક સરખા નથી, નિર્ણય સાગરની તુકારામાચી ગાથા માં ૪૫૯૦ અભંગો છે; ત્યારે એક બીજા પુસ્તકમાં ૮૪૦૦ છે.

તુકારામે કૃષ્ણની બાલક્રીડાનું ઘણું વર્ણન કર્યું છે. એ વર્ણનના પદેપદમાં કૃષ્ણ ઉપરની ભક્તિ ઉભરાય છે. ભાગવતના દશમસ્કન્ધ ઉપર આધાર રાખીને કૃષ્ણ અને ગોપીઓની પ્રીતિ સંબન્ધે તુકારામે અનેક અભંગો રચ્યા છે આમાં રાધાનું પણ નામ આવે છે. (જુઓ.

`વળી કૃષ્ણની અનેક રમતોનું આધ્યાત્મિક રૂપક સાથે વર્ણન કર્યું છે.

રામચરિત્રના પણ થોડા અભંગો તુકારામે રચ્યા છે. પણ તુકારામની ભકિતનો મુખ્ય પ્રવાહ તો પંઢરીપુરના વિઠ્ઠલ ઉપરજ વહે છે. તુકારામ વિઠ્ઠલને અનન્ત, પદ્મનાભ, નારાયણ, જનાર્દન સકળ દેવાધિદેવા વગેરે અનેક નામોથી સંબોધીને કહે છે કે "હે દેવ તું કૃપા કરૂણાનો સમુદ્ર છો, તું અમારો માબાપ અને બન્ધુ છો, તું અભય આપનાર છો, હે પન્ઢરીનાથ, તારા બળથી હું નિર્ભય થયો છું, મારી પીડા તુટી ગઈ છે."

"મેં તારે માથે ભાર નાખી દીધોછે. હવે બીલકુલ ભય નથી." (૪૨૮). "વિઠ્ઠલ અમારૂં જીવન છે, આગમનિગમનું સ્થાન છે, વિઠ્ઠલ સિદ્ધિનું સાધન છે વિઠ્ઠલ પુણ્ય પુરૂષાર્થ છે, વિઠ્ઠલ મનુષ્યોમાં વ્યાપક છે, વિઠ્ઠલ સાત પાતાળમાં ભરેલોછે, વિઠ્ઠલ ત્રિભુવનમાં વ્યાપક છે, વિઠ્ઠલ મુનિઓના મનમાં છે, વિઠ્ઠલ પ્રેમનું પૂતળું છે, વિઠ્ઠલ બાપ, મા, બ્હેન, અને ભાઇ, છે." (૪૩૧) આવા પ્રેમપાત્ર પ્રભુને તુકારામ કહે છે કે "તારા ગુણોનો પાર નથી, અને હે નારાયણ, મારી મતિ થોડી છે, હું દીન તારી ભક્તિનાં લક્ષણો શું જાણું! માટે તું તારા પ્રકાશથી મને ચલાવ, મેં આ મારૂં શરીર તને સોંપ્યું છે. માટે કૃપાની છાયા કરીને સંભાળજે." (૪૫૭).

તુકારામ શરીરનું વર્ણન એક અભંગમાં નીચે પ્રમાણે કરે છે "શરીર દુઃખનો કોઠાર છે. શરીર રોગનો ભંડાર છે. શરીર દુર્ગન્ધીનું સ્થાન છે. શરીર જેવું બીજું અપવિત્ર કાંઇ નથી. શરીર કાળથી વ્યાપ્ત છે, માયા મોહની જાળમાં પતન શરીરથીજ થાય છે, છતાં શરીરજ ઉત્તમ છે. શરીરથી પરબ્રહ્મ સધાય છે, શરીર સકળ શુદ્ધ છે, શરીરથીજ ભવબન્ધ તુટેછે શરીર નિધિનો પણ નિધિ છે." (૪૩૮)

તુકારામ પ્રભુનાં નામકીર્તન સિવાય બીજાં કોઇ સાધનોને માનતા નથી. સર્વ સાધનો નામ કીર્તનમાં સમાઇ જાયછે. એ ભક્ત કહે છે કે "એજ મારૂં તપ છે, એજ મારૂં દાન છે, તારૂં નામ એજ મારૂં અનુષ્ઠાન છે, એજ મારૂં તીર્થ છે, એજ વ્રત છે, એજ ધર્મ છે, એજ કર્મ છે, એજ યોગ છે, એજ યજ્ઞ છે, તારૂં નામ એજ જપ અને ધ્યાન છે, એજ મારૂં જ્ઞાન છે, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન, એ તારૂં નામજ છે.

એજ કુળાચાર, એજ વિચાર; અને એજ મારો નિશ્ચય છે. તુકારામ કહે છે કે બીજું કાંઇ કહેવાનુંજ નથી." (૫૨૪)

અનેક અભંગોમાં તુકારામ પ્રભુને દર્શન દેવાની વિજ્ઞપ્તિ કરેછે. એમાંથી એકનું ભાષાન્તર અહિં આપ્યું છે "મને આ તમારૂં બ્રહ્મજ્ઞાન લાગતું નથી, મારે સગુણરૂપ બસ છે. હે પતિતપાવન, હવે ઘણું મોડું થયું છે. હે વિઠ્ઠલ, તુકારામ કહેછે કે, ક્રોધ ન કરતાં હવે તો ઉઠીને મને દર્શન આપો" (૫૮૪).

તુકારામને પ્રભુના પ્રેમ સિવાય બીજા કોઇ સુખની ઇચ્છા નથી. એ કહે છે કે "હે રખુમાઇ (રૂકિમણી)ના પતિ, હમેશાં મારા ડોળા આગળ તારી મૂર્તિ રહો. તારૂં રૂપ મીઠું છે, તારૂં નામ પણ મીઠું છે, મને હમેશાં પ્રેમ આપો. અને તમે મારા હૃદયમાં રહો. તુકારામને બીજું કાંઇ માગવું નથી; તારા ચરણમાં સર્વ સુખ છે" (૮૩૬).

વૈષ્ણવોનો કુળધર્મ તુકારામે નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છે. "અમારો વૈષ્ણવોનો કુળધર્મ એવો છે કે નામનો એક ભાવે વિશ્વાસ જોઇએ. તોજ હરિનો દાસ કહી શકાય, પહેલાં હરિના દાસે ચિત્તને નિર્વાસન કરવું જોઇએ પછી પ્રેમથી, આનન્દથી કીર્તનમાં ગાવું અને નાચવું અને ભોગ કે મોક્ષ પ્રભુ પાસે માગવો નહિં. તુકારામ કહેછે કે હે દેવ એવી સેવા જન્મોજન્મ આપજે" (૮૬૯).

તુકારામે પ્રભુ સાથેના પ્રેમ કલહના અનેક અભંગો રચ્યાછે. (જુઓ ૯૮૦ થી ૧૨૫૨).

"બ્રહ્મ સર્વગત તથા સર્વદા સમાન છે, એનું જ્ઞાન દુર્લભ છે, માટે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનો સમાગમ એ તો પરમ ભાગ્ય છે. જેના દર્શનથી ભવબન્ધ તુટી જાયછે, જે સદા સમાન બુદ્ધિવાળા છે, જેનાં મન, બુદ્ધિ, કાયા, વાચા એ સર્વ શુદ્ધછે. જેણે સર્વ ભાવથી લઘુત્વ ધારણ કર્યુંછે એ સન્તો સમજવા." આ રીતે તુકારામે સાધુ–સન્તોનો પુષ્કળ મહિમા ગાયો છે.

તુકારામે સૌથી વધારે અભંગો લોકોને ઉપદેશ આપવા માટે રચ્યા એમાં અનીતિ તજી દેવાનો, દેહમાં અહન્તા તથા ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિમાં

મમતા છોડી દેવાનો અને સર્વાત્મભાવથી પ્રભુ ઉપર તથા એના નામ-સ્મરણ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનો ઉપદેશ છે.

તુકારામ અમુક જાતનું અદ્વૈત માનેછે. એ કહેછે કે "હે દેવા, તારો અને મારો ભેદ નથી, સહજ વિનોદ કર્યો છે, તું મારો આકાર છો, હું તો નિશ્ચિન્ત છું" (૩૪૯૪) "તરંગ જેવો સાગરમાં છે તેવો તારો મારો સંબન્ધ છે" (૩૪૯૫).

અહિં જે પાંચ સન્તોનો સવિસ્તર ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે દાખલા તરિકેજ સમજવાનો છે. મહારાષ્ટ્રમાં અને હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં અનેક સન્તો થઇ ગયાછે. સન્તબાની સંગ્રહમાં રયીદાસજી, ધર્મ-દાસજી, ગુરૂ નાનક, મીરાંબાઇ, દાદૂ દયાલ, બાબા મલૂકદાસ, સુન્દર-દાસજી, ધરણીદાસજી, જગજીવન સાહેબ, યારી સાહેબ, દરિયા સાહેબ, (બિહાર) દરિયા સાહેબ (મારવાડ), દૂલનદાસજી, બુલ્લા સાહેબ, કેશવ-દાસજી, ચરનદાસજી, સરજોબાઇ, દયાબાઇ, ગરીબદાસજી, ગુલાબ સાહેબ, ભીખા સાહેબ, પલટૂ સાહેબ, પીપાજી, તુલસી સાહેબ, સદનાજી, સૂર-દાસજી, સ્વામી હરિદાસ, નાભાજી, બુલ્લે શાહ, તથા કાષ્ટજીહ્વા સ્વામી એટલા સન્તોનાં પદોનો સંગ્રહ થયો છે. આ સન્તોનો સમય વિ. સં. ૧૫૦૦ થી ૧૯૦૦ સુધીનો છે. આમાંના કેટલાક સન્તોના અનુયાયીઓ જુદે જુદે સ્થળે દેખાયછે અને બાકીનાઓ તો ભક્ત કવિઓજ કહી શકાય. નાભાજીએ ભક્તમાળમાં પણ આમાંના કેટલાકનાં અને તે ઉપરાંત બીજા ઘણા ભક્તોનાં આખ્યાનો લખ્યાં છે. જેમાંના કેટલાક ભક્તોએ પોતાની ભક્તિને વાણીમાં પ્રગટ નહિં પણ કરી હોય. આ સર્વ સન્તો અને ભક્તોનાં ટુંકાં ચરિત્રો કે એના સિદ્ધાન્તો અહિં લખ-વાનો અવકાશ નથી. એટલે સૌથી વિશેષ અસરવાળા પાંચ સન્તોની નોંધ લીધી છે. પણ એ કાળે એટલે છેલ્લાં પાંચસો વર્ષના ગાળામાં જુદા જુદા સંપ્રદાયોના અનુયાયી ભક્તો (જુઓ ૨૫૨ વૈષ્ણવની વાર્તા) અને સામાન્ય પૌરાણિક વૈષ્ણવ ભક્ત-સન્તો સેંકડોની સંખ્યામાં ઉદ્ભવ પામ્યા હતા. એઓએ જૂના ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી રૂચતાં તત્ત્વો લઇને સાધારણ લોકોને—શૂદ્રો પર્યન્ત સર્વને-ઉદારભાવથી, ભજનો દ્વારા ઉપ-દેશ કર્યોછે.

ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર.

ભક્તિયોગના મૂળ ઉપદેશક ભગવાન કૃષ્ણ મથુરાં છોડી સર્વ યાદવો સાથે દ્વારકાં જઇ રહ્યાની કથા મહાભારતમાં, હરિવંશમાં અને ભાગવતાદિ પુરાણોમાં છે. જો આ કથામાં ઐતિહાસિક તથ્યાંશ હોય તો ભગવાન વાસુદેવના અનુયાયીઓ ૨૪૦૦ વર્ષ પ્હેલાં દ્વારવતી—દ્વારકાં-ની આસ પાસના પ્રદેશમાં—આનર્ત દેશમાં—હોવા જોઇએ. પણ એટલા જૂના કાળમાં એ પ્રદેશમાં ભાગવતો-વાસુદેવના અનુયાયીઓ—હોવાનો કોઇ સ્વતન્ત્ર પુરાવો મળતો નથી. મેગેસ્થીનસે (ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ચોથું શતક) પણ મથુરાંની આસપાસના પ્રદેશમાં વસતા શૂરસેનોમાં વાસુદેવપૂજા પ્રચલિત હોવાનું લખ્યુંછે. તેમ તે પછી ઘણા કાળ સુધી, લગભગ ઈ૦ સ૦ ૧૧૦૦ સુધી દ્વારકાં વૈષ્ણવ તીર્થ તરિકે પ્રસિદ્ધ થયું જણાતું નથી. તે પ્હેલાંના કોઇ લેખોમાં કે સાહિત્યમાં વૈષ્ણવ ધામ તરિકે દ્વારકાંનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. પુરાણોમાં અને શિશુપાલવધ જેવા કૃષ્ણ-કથાત્મક અન્ય સાહિત્ય ગ્રન્થોમાં કૃષ્ણ મથુરાંથી દ્વારકાં જઇને રહ્યા એ પ્રસંગમાં દ્વારકાંનું વર્ણન મળેછે; પણ એ ગ્રન્થોમાં, એ ગ્રન્થો રચાયા ત્યારે દ્વારકાં વૈષ્ણવ તીર્થસ્થળ હતું એમ સાબિત કરે એવું કાંઇ વર્ણન નથી પુરાણોમાં પણ કૃષ્ણના પરલોકગમન વખતેજ દ્વારકાં ડૂબી ગયાનું અને યાદવો અન્યોન્ય લડીને નષ્ટ થયાનું લખ્યુંછે. એટલ એ કારણથી આ-નર્ત દેશમાં વાસુદેવના અનુયાયીઓ કોઇ ન રહ્યા હોય તો એ સ્વાભાવિક છે. મતલબ કે વાસુદેવપૂજા-વૈષ્ણવ ધર્મ-ઇ૦ સ૦ પૂર્વે આ દેશમાં આવ્યો હશે તો પણ એ જીવતો રહ્યો નહિં; પણ દ્વારકાંના અને યાદવોના નાશ સાથેજ અસ્ત થઇ ગયો. એટલે ગુજરાતના વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસમાં એ સમયનું સ્થાન નથી. છતાં ગુજરાતને અતિ નિકટ મેવાડમાં, ઇ. સ. પૂર્વે બીજા ત્રીજા શતકમાં, વૈષ્ણવ મન્દિર હોવાનો પુરાવો મળેછે એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. એટલે વૈષ્ણવ ધર્મ મેવાડથી ઇ. સ. પૂર્વે ગુજરાતમાં આવ્યો હોય તો અસંભવ નથી; પણ ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારનું ચોક્કસ ઐતિહાસિક સૂચન તો ઇ. સ. ના પાંચમા શતકમાં મળેછે. એ વખતના પ્રખ્યાત ગુપ્ત રાજાઓ ભાગવત હતા એ તો આપણે જોઇ ગયા છીએ. એઓએ પોતાના રાજ્યમાં ભાગવત

ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો ઘણો યત્ન કર્યો હશે એમ માનવાનાં સબળ કારણો છે. ગુપ્ત રાજાઓનું રાજ્ય સુરાષ્ટ્રમાં પણ હતું એ પ્રસિદ્ધ છે. એથી સુરાષ્ટ્રમાં વૈષ્ણવ-ભાગવત ધર્મ એ વખતે આવ્યો હોય એ સંભવિત છે. પણ આ સંભવના આધાર ઉપરાંત શિલા લેખનો ચોક્કસ પૂરાવો મળેછે. જૂનાગઢ-એ વખતના ગિરિનગર-પાસેના સુદર્શન તળાવની સ્કન્દગુપ્તની પ્રશસ્તિ ગુપ્ત સંવત્ ૧૩૭ ઇ. સ. ૪૫૬ માં અશોકના લેખવાળી શિલા ઉપરજ લખાયેલી મળેછે. એજ પથ્થર ઉપર મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામનો ઇ. સ. ના બીજા શતકનો લેખ છે. જેમાં સુદર્શન તળાવનો ઇતિહાસ આપ્યોછે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે (ઇ. સ. પૂર્વે ચોથું શતક) બંધાવેલું, અશોકે નહેરો કરીને સુધારેલું, સુદર્શન તળાવ બન્ધ ત્રુટી જવાથી ખાલી—દુર્દશન થઇ ગયેલું તે રુદ્રદામે સુધારા વધારા સાથે સમરાવ્યું હતું. એ પાછું ગુપ્ત સંવત્ ૧૩૬ના ભાદ્રપદની છઠ્ઠે રાતમાં ઘણો વર્ષાદ થવાથી બન્ધ ત્રુટી જતાં ફરી દુર્દશન થઇ ગયું. ત્યારે સ્કન્દ ગુપ્તના સુરાષ્ટ્રના પ્રશાસ્તા (હાકેમ) પર્ણ-દત્તના પુત્ર, ગિરિનગરના પ્રશાસ્તા ચક્રપાલિતે ગુપ્ત સં. ૧૩૭ ના ઉનાળામાં મજબુત બન્ધ બાંધીને સમરાવ્યું, અને એ તળાવના કાંઠા ઉપર ગુપ્ત સં. ૧૩૮ માં ઘણો પૈસો ખરચીને ગોવિન્દના પદમાં જેણે જીવિત અર્પણ કર્યું છે એવા એ ચક્રપાલિતે સ્વતન્ત્રતાથી મનુષ્ય રૂપે અવતરેલા ચક્રધર (કૃષ્ણ) નું ગૃહ (મન્દિર) કરાવ્યું.[1] સુરાષ્ટ્રમાં અને કદાચ ગુજરાતમાં વિષ્ણુનું આ પ્હેલું મન્દિર હશે.

ઈ. સ. ૬ ઠું શતક—ઉપરના મન્દિરની હકીકત પછી ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારને લગતું કાંઇ સૂચન એ શતકમાં મળતું નથી; સ્કન્દગુપ્તના રાજ્યકાળમાંજ ગુપ્તોની સત્તા ઘટવા માંડી હતી. અને સ્કન્દગુપ્ત પછી તો એ એવી ક્ષીણ થઇ ગઇ કે સુરાષ્ટ્ર એના હાથમાં રહ્યું નહિં. ઇ. સ. ના ૬ ઠ્ઠા શતકમાં વલ્લભીપુરમાં સેના-પતિ વિજયસેન ભટ્ટાર્કના વંશજો શત્રુઓને નમાવીને રાજાઓ થઇ પડયા. વલ્લભીપુરના આ રાજાઓ સાધારણ રીતે વલ્લભી નામથીજ

1 Corpus Inscriptonum Indicarum Vol. III.

ઓળખાય છે. આ વલ્લભી રાજાઓમાં એકાદ આદિત્યભક્ત અને બાકીનાઓ માહેશ્વર હતા, પણ એમાંનો એક—વિજયસેન ભટ્ટાર્કનો ત્રીજો પુત્ર ધ્રુવસેન પ્હેલો પરમ ભાગવત હતો એમ ગુપ્ત સંવત્ ૨૦૭ ઇ. સ. ૫૨૬ ના પોતાના દાનપત્રમાં એ પોતે કહેછે. અને બીજા લેખો ઉપરથી પણ જણાય છે.[૧] આ પરમ ભાગવત ધ્રુવસેનનો સમય ઇ. સ. ના ૬ ઠ્ઠા શતકના પૂર્વાર્ધમાં હોવાનું એના પોતાના લેખથી ચોક્કસ જણાય છે. ધ્રુવસેન પ્હેલા પછી એ કુળનો કોઇ રાજા ભાગવતધર્મી થયો હોય એમ જણાતું નથી.

ધ્રુવસેન પ્હેલા (ઇ. સ. ૫૨૬) પછીનાં ત્રણસો વર્ષોમાં જ્યારે અન્યત્ર અનેક વૈષ્ણવ સ્થાનો ઉભાં થતાં દેખાયછે, ત્યારે ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મની કોઇ નિશાની મળતી નથી.

ઇ. સ. ના નવમા શતકમાં આવતાં ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો ફરી ઉજાશ થતો દેખાયછે. શ્રીમાળ અથવા ભિન્નમાળના વતની માઘ કવિએ મહાભારતોક્ત કૃષ્ણની કથાને વિસ્તારીને શિશુપાલવધ નામનું મહાકાવ્ય લખ્યુંછે. મહાકાવ્યના વિષય તરિકે કૃષ્ણની પૂજ્યતા—મહત્તા વધારનારો શિશુપાલવધનો પ્રસંગ મહાભારતમાંથી ખાસ પસંદ કરવાનું કારણ કૃષ્ણ ભક્તિ—વૈષ્ણવધર્મ—ની અસરજ હોવી જોઇએ; એમ માનીએ, તો શિશુપાલવધ કાવ્ય લખાયું ત્યારે ભિન્નમાળમાં વૈષ્ણવ-ધર્મનો કાંઇક પ્રચાર માનવો પડે. કદાચ એ વખતેજ નવો ઉદય થયો હોય અને માઘ જેવા સમર્થ કવિએ નવા ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં આ રીતે મદદ કરી હોય એ સંભવિત છે. માઘનો સમય, જો કે ચોક્કસ નથી, પણ સાધારણ રીતે ઇ. સ. ના નવમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં મનાયછે.

૧૦ મું શતક—ઇ. સ. ના નવમા શતકમાં, આપણા અનુમાન પ્રમાણે, ગુજરાતમાં ઉદય પામેલો વૈષ્ણવધર્મ દશમા શતકમાં બદ્ધમૂલ થયેલો દેખાયછે. એ વખતની ગુજરાતની રાજ્યધાની અણહિલપુર પાટણની ઉત્તરે ૧૫ મૈલ ઉપર કસ્રા ગામમાં એક ત્રિમૂર્તિનાં મન્દિરોનું ખંડેર

---

૧ જુઓ વલ્લભી સં. ૨૫૨ ઇ. સ. ૫૭૧ ના ધરસેન બીજાના લેખો Bhavnagar Inscriptions.

(ભગ્નાવશેષ) છે. આ સ્થળે પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિના ત્રણે દેવો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનાં જુદાં જુદાં મન્દિરો હતાં, જેના ભાંગેલા અવશેષો હજી દેખાયછે. આમાંથી ઉત્તર તરફનું મન્દિર વિષ્ણુનું જણાયછે. ગર્ભાગારના આસન ઉપરથી વિષ્ણુની મૂર્તિ ઉખડી ગઇછે. એ મન્દિરની બ્હાર વિષ્ણુની ચતુર્ભુજ બેઠેલી ભાંગેલી મૂર્તિ દેખાયછે, તે કદાચ અહિંથી ઉખેડી નાખેલીજ હશે. આ મન્દિરની દિવાલોમાં, એ સમયના રિવાજ પ્રમાણે, ગરૂડ, વરાહ, વામન અને લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિઓ છે. આ મન્દિર મોઢેરાના ઇ. ૧૦૨૬–૨૭ ની આસપાસના સૂર્યમન્દિરથી ૫૦ વર્ષ જૂનું, અર્થાત્ દશમા શતકનું, હશે એમ એની રચના, કારીગીરી વગેરે ઉપરથી બર્જેસ સાહેબ અનુમાન કરેછે.[1]

ઇ. સ. ૧૧મું શતક—કસ્રાના મન્દિરના સમકાલિન અથવા તે પછીના શતકના દેલમાલના લીમ્બોજી માતાના મન્દિરની દક્ષિણ પશ્ચિમમાં એજ જાતનું એક ન્હાનું મન્દિર છે. એની પૂર્વ તરફની દિવાલમાં ગરૂડ ઉપર બેઠેલી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. આ મન્દિરમાં હાલમાં લક્ષ્મીનારાયણની પ્રતિષ્ઠા કરેલી દેખાયછે. એ લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિ નીચે વિ. સંવત્ ૧૫૩૨ નો લેખ છે.[૨] આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાયછે કે લગભગ ૧૧ મા શતકના જૂના વિષ્ણુના મન્દિરમાંથી કસ્રાના મન્દિર પેઠે કોઇએ મૂળ મૂર્તિ કાઢી નાખેલી હોવાથી સં. ૧૫૩૨ માં કોઇએ નવી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે.

મોઢેરાના મહાન સૂર્યમન્દિરની પાસેના કુંડ ઉપર ન્હાનાં ન્હાનાં કેટલાંક વૈષ્ણવ મન્દિરો છે; જેમાંથી પૂર્વ તરફના, સૂર્ય મન્દિરની સામે આવેલા ન્હાના મન્દિરમાં વિષ્ણુની શેષશાયી મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ ૭ મા અને આઠમા શતકની મૂર્તિઓને મળતી છે. મોઢેરાના સૂર્ય મન્દિરમાં વિ. સં. ૧૦૮૫ (ઇ. સ. ૧૦૨૬–૨૭) નો લેખ છે. માટે એ અગ્યારમા શતકથી અર્વાચીન નથી.[૩]

---

1 Archæological Survey of India Vol. XXXII 1903 p. 105

૨ લેખ માટે જુઓ Epigraphia India Vol. II P. 26. અને મન્દિરનાં વર્ણન માટે Archæological Survey of India Vol XXXII p. 88-89

3 Ibid.

ઈ. સ. ૧૦ મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં અને અગ્યારમાના પૂર્વાર્ધમાં, ગુજરાતમાં, જેમ વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારની–મન્દિરો, મૂર્તિઓ વગેરે નિશાનીઓ મળેછે, તેમ લેખી પૂરાવો પણ મળ્યોછે. નવસારી અને બીલીમોરીયાની વચ્ચે આવેલા અમલસાડ સ્ટેશનથી પૂર્વમાં એક ગાઉ ઉપર ધમડાછા નામનું ગામ છે. એ ગામમાંથી મળી આવેલા તામ્રપત્રમાં ॐ **नमो भगवते वासुदेवाय** એ પ્રમાણે ભાગવતોનો મન્ત્ર આરંભમાં લખીને પછી ભગવાન ક્રોડાકૃતિ વરાહની સ્તુતિ કરીછે. છેવટ નારાયણને પૂજીને ધમડાછા ગામ દાનમાં આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. એ લેખ શક સંવત્સર ૯૯૬–ઈ. સ. ૧૦૭૪ નો છે. એ વખતે ગુજરાતમાં "પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી ભીમદેવના પુત્ર કર્ણદેવ કલ્યાણવિજયનું રાજ્ય હતું" એમ એ લેખમાં લખ્યુંછે. (આ દાનપત્ર પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ્ (૧૯૧૫) ના પ્રદર્શનમાં આવ્યું હતું.)

૧૦ મા અને ૧૧ મા શતકની વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારની ઉપરોક્ત નિશાનીઓ સામાન્ય પૌરાણિક ભાગવત ધર્મની છે. એ ઉપરથી એવું દેખાયછે કે એ સમયે લોકોમાં સાધારણ રીતે પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિ પૂજાતી હતી તથા વિષ્ણુના અનેક અવતારો પણ પૂજાતા હતા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશના જુદા જુદા ભકતોમાં પરસ્પર દ્વેષ ન હતો. વિષ્ણુના મુખ્ય મન્દિરની આસપાસ બ્રહ્મા, શિવ, સૂર્ય વગેરેનાં મન્દિરો ચણાતાં અને એજ પ્રમાણે બ્રહ્મા કે શિવના મુખ્ય મન્દિરની આસપાસ બાકીના દેવોનાં મન્દિરો બંધાતાં કવચિત્ ત્રણે દેવોનાં એકજ સ્થળે જુદાં જુદાં મન્દિરો થતાં તો કવચિત્ એકજ મૂર્તિમા ત્રણે દેવોની કલ્પના થતી. (જુઓ એલાપુરીની શિવ ત્રિમૂર્તિ તથા ગુજરાતમાં મોઢેરામાં સૂર્યનારાયણની ત્રિમૂર્તિ). ૧૧ મા શતકમાં દક્ષિણમાં સંપ્રદાયોનો ઉદય થવા લાગ્યો હતો, પણ ગુજરાતમાં સંપ્રદાયની અસર આ પછીનાં ૪૦૦ વર્ષ સુધી–૧૫ મા શતક સુધી–થઇ જણાતી નથી. એટલે ૧૦ મા ૧૧ માથી ૧૫ મા શતક સુધીમાં વૈષ્ણવ ધર્મની જે નિશાનીઓ મળે છે, તે સામાન્ય પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મની છે.

૧૨ મું શતક—બારમા શતકની બેજ નિશાનીઓ મને મળીછે. એક વિ. સં. ૧૧૯૫ના ચૌલુક્ય જયસિંહના ઉજ્જેનના* લેખમાં કીર્તિ

---

* I. A. XLII p. 258.

નારાયણનો ઉલ્લેખ છે; અને બીજો દોહદનો સિદ્ધરાજનો લેખ છે. એ લેખ વિ. સં. ૧૧૯૬ ઇ. સ. ૧૧૪૦ નો છે. આ લેખની શરૂઆત ઘમડાછાના લેખની પેઠે ૐ નમો ભાગવતે વાસુદેવાય થી કરેલીછે. એ લેખમાં ગોગ્ગીનારાયણની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો ઉલ્લેખ મળેછે. એ વખતે મરી ગયેલાં પ્રિય મનુષ્યોનાં નામથી દેવની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો રિવાજ સાધારણ હતો. એ રિવાજને અનુસરી દોહદ પાસે ગોગ્ગી નામના માણસ પછવાડે એના કોઇ સંબન્ધીએ એ નામથી નારાયણની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે.*

વેરાવળના એક શિલાલેખમાં જગદેવે ભીમદેવ બીજાને મદદ કર્યાનું તથા વિષ્ણુપૂજાનો પ્રચાર કર્યાનું લખ્યું છે. આ લેખમાં કહેલો ભીમદેવ બીજો ઇ. સ. ૧૧૭૯ થી ૧૨૪૩ સુધી રાજ્યગાદી ઉપર હતો. માટે આ લેખ બારમા શતકના અન્તનો કે તેરમા શતકની શરૂઆતનો હોવો જોઇએ.†

આ ઉપરાન્ત સાહિત્યમાંથી પણ એ સમયમાં, ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ મન્દિરો હતાં એવા પૂરાવા મળેછે.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્ર (ઇ. સ. ૧૦૮૮ થી ૧૧૭૨) દ્વયાશ્રય કાવ્યની શરૂઆતમાં અણહિલપુર પાટણના વર્ણનમાં લખેછે કે "જૂના રાજાઓએ એ નગરમાં સ્વયંભૂ (અર્હત), વિષ્ણુ, શંભૂ, સૂર્ય, સોમ અને કાર્તિકેયનાં મન્દિરો ચણાવ્યાં હતાં. [સર્ગ ૧. શ્લો. ૪૬) એજ રીતે રાજા ભીમદેવના તથા ધોળકાના લવણપ્રસાદના પુરોહિત તથા વિ. સં. ૧૨૮૭ માં આબુમાં પ્રશસ્ત લખનાર સોમેશ્વર કીર્તિકૌમુદીમાં અણહિલપુર પાટણના વર્ણનમાં લખેછે કે પાટણના "સરોવરને કાંઠે ચારે તરફ હરનાં તથા ઉપેન્દ્ર (વિષ્ણુ) નાં મન્દિરો હતાં (સર્ગ ૧. શ્લો ૭૨)" આ પ્રમાણો ઉપરથી જણાયછે કે હેમચન્દ્ર અને સોમેશ્વરના વખત પ્હેલાં ઘણા વખતથી પાટણમાં વિષ્ણુ વગેરે દેવોનાં મન્દિરો હતાં.

૯ માથી ૧૨ મા શતક સુધીની, વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારની વિશેષ નિશાનીઓ ન મળવાનું કારણ મને નીચે પ્રમાણે લાગેછે. સાધારણ રીતે લેખો-દાનપત્રો રાજાઓનાં વધારે મળેછે; કારણ કે કુદરતી રીતેજ રાજાઓ

---

* Indian Antiquary Vol X. p. 159.

† Bhavnagar Inscriptions p. 208.

વધારે દાન કરતા. હવે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જોઇએ તો ચાપોત્કટ--ચાવડા વંશના વખતના લેખો ભાગ્યેજ મળેછે. એટલે એ સમયની ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. એ વંશ વિષે જે કાંઇ જાણવામાં આવ્યુંછે તે મોટે ભાગે જૈનોએ લખેલા પ્રબન્ધોમાંથી મળેલુંછે જૈન લેખક બીજા ધર્મ વિષે ઓછું લખે એ સ્વાભાવિક છે અને ખરેખર એ રાજાઓ જૈન ધર્મી હશે પણ ખરા. પછી ચાલુક્યવંશના ઘણા રાજાઓ શિવભક્ત હતા. અને બાકીનાઓ તથા ઘણા મહામાત્યો જૈન હતા અને જે ધર્મ રાજા પાળતો હોય તે ધર્મને પ્રજાનો મોટો ભાગ અનુસરે એ સ્વાભાવિક છે. આવી સ્થિતિમાં, ગુજરાતના રાજાઓનો મોટો ભાગ શૈવ અથવા જૈન હોવા છતાં પણ, એ વખતના રાજાઓ અન્ય ધર્મ તરફ સમભાવવાળા હોવાથી, વૈષ્ણવ ધર્મની આટલી પણ નિશાનીઓ મળેછે.

ઈ. સ. ૧૩ મું શતક-ઇ. સ. ૧૩ મા શતકમાં વૈષ્ણવ ધર્મ કાંઇક જોરમાં આવ્યો જણાયછે. એ વખતના ગુજરાતના રાજાઓ ઉપર પણ વૈષ્ણવ ધર્મની અસર થઇછે. ભીમદેવ બીજાના વખતના વિ. સં. ૧૨૭૩ ઇ. સ. ૧૨૧૭ ના પ્રભાસપાટણના એક શિલાલેખમાં, ભીમદેવના પ્રધાન શ્રીધરે પોતાની માતાના કૈવલ્યની ઇચ્છાથી મુરરિપુ (વિષ્ણુ) નું રોહિણી સ્વામી નામથી એક મન્દિર બન્ધાવ્યાનો ઉલ્લેખ કરેલોછે.[1] કવિ રાજ-શેખર (ઇ. સ. ૧૨૪૪) ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધમાં કહેછે કે રાજા વીરધવલે વીરનારાયણનું મન્દિર ચણાવ્યું હતું જેની પ્રશસ્તિ ઉપરોક્ત સોમેશ્વરે ૧૦૮ શ્લોકમાં લખી હતી. એજ શતકમાં વિ. સં. ૧૩૧૭ (૧૨૬૧ ઇ. સ.)ના વીશલદેવના વખતના એક લેખમાં બલ્લાલ નારાયણ અને રૂપનારાયણ દેવનાં પંચોપચાર પૂજા નૈવેદ્ય માટે દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખછે.[2]

વેરાવળમાં હર્ષદ માતાના મન્દિર બ્હાર એક ગોવર્ધનધારી વિષ્ણુની મૂર્તિછે. એ મૂર્તિના મધ્યમાં વલ્લભી સં. ૯૨૭ ઇ. સ. ૧૨૪૬ નો એક ટુંકો લેખછે.[3] વિ. સં. ૧૩૨૦ ઇ. સ. ૧૨૬૪ ના પોરબંદર પાસે

---

1 Bhavnagar Inscriptions.

2 Indian Antiquary Vol VI. p. 210.

3 Epigraphia India Vol III p. 303.

આવેલા કાંટેલા ગામના મહાકાળેશ્વરના મન્દિરના લેખમાં સૌરાષ્ટ્રના અધિકારી સામન્ત મન્ત્રીએ પોતાના ન્હાના ભાઇ સલક્ષના કલ્યાણ માટે સલક્ષ નારાયણ નામથી હરિની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ સલક્ષ પ્હેલાં સૌરાષ્ટ્ર અને પછી લાટ દેશમાં ગુજરાતના રાજા વીશલદેવે નીમેલો અધિકારી હતો; અને ત્યાંજ નર્મદાને તીરે એ મરી ગયો. આ ઉપરથી "સલક્ષ નારાયણ નામે વિષ્ણુ મન્દિર લાટ દેશમાં બંધાવ્યું હશે એમ અનુમાનાયછે." આજ લેખમાં એ સૌરાષ્ટ્રાધિકારી સામન્તમન્ત્રીએ "પોતાની માતાના કલ્યાણ માટે દ્વારવતી સ્વામીના માર્ગમાં એ સ્થળે (કાંટેલા ગામ પાસે) રેવતી કુંડ જર્જરિત થઇ ગયેલો હોવાથી સમરાવ્યો, અને ત્યાં નવું મન્દિર કરાવીને તેમાં બીજી મૂર્તિઓ સાથે મહેશની તથા જલશાયી (વિષ્ણુ)ની અને રેવતી બલદેવની મૂર્તિઓ સ્થાપ્યાનો" ઉલ્લેખ કર્યોછે.[1] આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ વખતે જૈનો પણ હિંદુઓના દેવોનાં મન્દિરો પુણ્યકાર્ય ગણીને બંધાવતા.

વળી વિ. સં. ૧૩૪૪ માં પરમાર પ્રતાપસિંહના બ્રાહ્મણ મન્ત્રી દેલ્હણે આબુમાં પટ્ટ નારાયણનું પ્રાચીન મન્દિર સમરાવ્યાની પ્રશસ્તિ અજમેરના સંગ્રહસ્થાનમાં છે.[2]

આ શતકનો વૈષ્ણવધર્મના પ્રચારને સૂચવનારો એક લેખ વાઘેલા સારંગદેવના વખતનો છે. અનાવડાના વિ. સં. ૧૩૪૮ ઇ. સ. ૧૨૯૨ ના સારંગદેવના લેખમાં પાલ્હણપુરમાં મુદ્રાવ્યાપારમાં નિયુક્ત અધિકારી મહન્તપેથડે દેવ શ્રીકૃષ્ણપાદનાં પૂજા, નૈવેદ્ય અને પ્રેક્ષણીક નિમિત્ત દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખછે.[3] આ લેખમાં શરૂઆતનો સ્તુતિનો શ્લોક ગીત ગોવિન્દમાંથી લીધોછે. **वेदानुद्धरते जगन्ति वहते भूभारमुद्बिभ्रते** એ શ્લોક છે. આ લેખ ઉપરથી બારમા શતકમાં ઉડીયામાં રચાયેલું ગીત ગોવિન્દ તેરમા શતકમાં ગુજરાતમાં આવીને લોકપ્રિય થઇ ગયું જણાયછે. બીજું દેવ કૃષ્ણના નૈવેદ્ય વગેરે માટે દાન કર્યું છે એટલે એ સ્થળે કૃષ્ણનું મન્દિર હોવું જોઇએ. વિષ્ણુ અને નારાયણના નામનાં જૂના કાળમાં

---

૧ જુઓ બુદ્ધિ પ્રકાશ ૧૯૧૫ પાનું ૯-૧૦ શ્લો. ૮ ૧૫, ૧૬ તથા એ સમગ્રલેખ.

2 Indian Antiquary May. 1916.

3 Indian Antiquary 1912 p. 20.

અનેક મન્દિરો ગુજરાતમાં તથા અન્યત્ર થયાં હોવાના પૂરાવા છે પણ કૃષ્ણના નામ ઉપર આટલું જૂનું મન્દિર હોવાના દાખલા ભાગ્યેજ મળેછે.

વડનગરના પૂર્વ તરફના દરવાજાની બ્હાર એક પુરાણું મન્દિર છે, જે ૧૩ મા શતકના પ્હેલા ભાગનું હોય એમ જણાય છે. એ મન્દિરના એક દ્વાર ઉપરની વરાહ અને વામનની મૂર્તિઓ ઉપરથી એ વૈષ્ણવ મન્દિર હશે એમ અનુમાન થાય છે.[1]

રસપ્રકાશ સુધાકર નામના વૈદ્યના ગ્રન્થના કર્તા યશોધર ૧૩ મા શતકમાં થઇ ગયા છે. એઓ જાતે શ્રીગોડ અને 'સુરરાષ્ટ્ર'માં જૂનાગઢના નિવાસી હતા એમ એ પોતેજ કહે છે. આ યશોધરે પોતાના પિતા પદ્મનાભને 'વિષ્ણુપદારવિન્દ રતિકૃત્' (વિષ્ણુના ચરણ કમળમાં પ્રીતિમાળા) એવું વિશેષણ લગાડ્યું છે. એ ઉપરથી એ વિષ્ણુ ભક્ત હતા એમ નિશ્ચય થાયછે. (જુઓ રસપ્રકાશ સુધાકર. નિ. પ્રે.)

૧૩ મા શતકની ઉપરોક્ત વૈષ્ણવ નિશાનીઓ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ વખતે ગુજરાતના લગભગ ઘણા ભાગમાં (ભરૂચ, વેરાવળ, પોરબંદર, જૂનાગઢ, પાલ્હણપુર, વડનગર વગેરે તદ્દન ભિન્નભિન્ન સ્થળો એ નિશાનીઓ મળેછે.) વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર થઇ ગયો હતો.

૧૪ મા શતકમાં રાજ્યક્રાન્તિને લીધે ગુજરાતમાં અન્ધકાર અને અવ્યવસ્થાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું એટલે ધર્મ દાનની, આશા વ્યર્થ છે. એ યુગ મન્દિરોના સ્થાપનનો નહિં પણ વિધ્વંસનો હતો; છતાં એ શતકની છેલ્લી વીશીમાં વૈષ્ણવધર્મ જીવતો રહ્યાની એ નિશાનીઓ મળેછે.

વિ. સં. ૧૪૩૭ ઇ. સ. ૧૩૮૧ નો શિલાલેખ ધમલજના વિષ્ણુ ગયા અથવા ચક્રતીર્થ નામના તળાવ પાસેથી મળ્યોછે. આ લેખમાં હરિની સ્તુતિથી આરંભ કર્યોછે.[2]

ધંધુસર પાસેની હરિવાવની વિ. સં. ૧૪૪૫ ઇ. સ. ૧૩૮૯ ની પ્રશસ્તિમાં "જલશાયી-વિષ્ણુનો પ્રબોધ જય માટે થાવ" એ રીતે વિષ્ણુની સ્તુતિથી લેખનો આરંભ કર્યોછે.[3]

---

1 Archaeological Survey of India Vol. XXXII 1903 p. 86.

2 Consen's Antiquarian Remains in the Bombay Presidency p. 248.

3 Ibid. p. 245.

હિંદુ મૂર્તિઓ અને હિંદુ મન્દિરોના અવિચારી નાશના સમયમાં આથી વધારે શી આશા રાખી શકાય?

૧૫ મું શતક—૧૫ મા શતકમાં ગુજરાતમાં કાંઇક શાન્તિ પથરાઇ હશે. એ સૈકામાં ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રવાહ પૂર જોરમાં આવ્યો જણાયછે. વિષ્ણુભક્તિચન્દ્રોદય નામના એક વૈષ્ણવ ગ્રન્થની પ્રત પાટણના ભંડારમાંથી મળીછે.[1] આ ગ્રન્થ વિ. સં. ૧૪૯૬ શક ૧૩૬૧ માં લખાયેલો છે. ગ્રન્થકર્તાનું નામ નૃસિંહારણ્ય મુનિ છે. પણ આ ગ્રન્થની એક પ્રતનું છેલ્લું પાનું તળાજામાં મળેલું ભાવનગરના પ્રાચીન લેખોમાં[2] છપાયું છે. જેમાં વિ. સંવત્ ૧૪૬૯ (ઇ. સ. ૧૪૧૩) ફાગણ શુદી ૧૨ ની તિથિ લખીછે. આ રચ્યા સાલ છે કે લખ્યા સાલ છે એ કહેવાતું નથી; તેમ ગ્રન્થકાર ગુજરાતી હશે કે કેમ એ નિશ્ચિત નથી. આ ગ્રન્થમાં કળાઓ નામથી ૧૬ પ્રકરણો છે. આમાં વર્ણવેલી ભક્તિ વલ્લભ કે ચૈતન્ય મતની ન હોવી જોઇએ, કારણ કે એ ઉભયના જન્મ પ્હેલાંનો આ ગ્રન્થ છે. ઘણું કરી એ કોઇ પણ સંપ્રદાયનો નહિં હોય પણ સામાન્ય પૌરાણિક વિષ્ણુભક્તિપ્રતિપાદક હશે.

વિ. સં. ૧૪૭૩-ઇ. સ. ૧૪૧૭ ના જૂનાગઢ—ગિરનારના રૈવતીકુંડ ઉપરના એક લેખમાં નવનીતચોર દામોદરની સ્તુતિથી આરંભ કર્યોછે. એ શ્લોકનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે. "જે ભક્તિવશ ભગવાનને યોગીઓ અને મુનિઓ ધ્યાનથી, યજ્ઞથી અને તપથી હૃદયમાં ધારણ કરી શકતા નથી તે, ગાયોને બાંધવાનાં દોરડાંથી ગોપીએ બાંધેલા, નવનીત ચોરે વૃક્ષોનું સ્થાણુંપણું મુકાવ્યું. એ દામોદર જગતનું રક્ષણ કરો.[3]

મહુવાનાં લક્ષ્મીનારાયણના મન્દિરમાં વિ. સં. ૧૫૦૦ ઇ. સ. ૧૪૪૪ નો એક લેખ છે. જેમાં મોકલ નામના એક શ્રેષ્ઠીએ વાવ કરાવીને તેમાં લક્ષ્મી સહિત જલશાયી પુરાણ પુરૂષ (નારાયણ) ને પધરાવ્યાનો

---

1 જુઓ Report on the Search for Sanscrit Manuscripts in the Bombay Presidency 1884 to 87. No. 739.

2 Bhavnagar Inscriptions p. 161.

3 Consen's Antiquarian Remains p. 361.

ઉલ્લેખ છે. એજ લેખમાં વાવ બંધાવનારના કુળમાં ઘણા વિષ્ણુ ભકતો થયા હતા એમ કહ્યું છે.[1]

હેલમાલના લક્ષ્મીનારાયણના મન્દિરમાં મૂર્તિ નીચે વિ. સં. ૧૫૩૨ નો (ઇ. સ. ૧૪૭૬) નો લેખ છે, એ ઉપર કહ્યુંછે. એ લેખ ઉપરથી એમ લાગેછે કે વિ. સં. ૧૫૩૨ માં જૂની મૂર્તિના આસન ઉપર કોઇએ નવી મૂર્તિ બેસારી હશે. જૂની મૂર્તિ કદાચ ૧૪ મા શતકમાં મુસલમાનોએ ભાંગી ઉખેડી નાખી હશે.

લાઠી પાસે ખોદતાં વિષ્ણુની એક ચતુર્ભુજ મૂર્તિ મળીછે. જેના ઉપર વિ. સં. ૧૫૫૫ (ઇ. સ. ૧૪૯૯) નો લેખ છે. (ભાવનગરના પ્રાચીન લેખો.) અડાલજાની વાવના વિ. સં. ૧૫૫૫ ઇ. સ. ૧૪૯૯ ના લેખમાં વાઘેલા મોકલસિંહે ભાગવતોના સમૂહની રક્ષા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.[2]

આ રીતે ૧૫ મા શતકના અન્ત સુધીની વૈષ્ણવ ધર્મની જે નિશાનીઓ મને મળી તે અહિં લખીછે. તે પછીનો વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રવાહ જુદે જુદે ત્રણ ચાર સ્વરૂપે હજી સુધી અવિછિન્ન ચાલેછે. પ્હેલું તો ૧૦ માથી ૧૫ મા શતક સુધી પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મનો જે પ્રવાહ ગુજરાતમાં વહેતો હતો તે બન્ધ પડયા વગર હજી સુધી વહેછે. કોઇ પણ સંપ્રદાયને ખાસ ન અનુસરનારા ઘણા લોકોના હૃદયમાં પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિમાંના એક વિષ્ણુ પ્રતિ ભકિત હોયછે. એ ભકિતને વહેવા માટે હાલમાં ગુજરાતમાં બે મુખ્ય સ્થાનો છે. દ્વારકાં અને ડાકોર. એ બેય તીર્થ સ્થળોનાં મન્દિરો કોઇ પણ સંપ્રદાયનાં નથી; સંપ્રદાયના તાબામાં નથી; એની પૂજા વલ્લભ કે બીજા સંપ્રદાયને અનુસરીને થતી નથી. ત્યાં વલ્લભસંપ્રદાયી વૈષ્ણવો નથી જતા એવું નથી, પણ ગુજરાતની સાધારણ વસ્તી ત્યાં બહુ ભકિતથી જાયછે. એ બે તીર્થ સ્થળો ઉપરના લોકોની ભકિત પૌરાણિક ભકિત છે.

દ્વારકાં—સમુદ્રના કાંઠા ઉપર હોવાથી દ્વારવતી કહેવાતું શહેર ઘણું જૂનું છે. મહાભારતમાં એનું નામ અનેક સ્થળેછે. એને

---

1 ભાવનગરના પ્રાચીન લેખો. પા. ૬૯.

2 Consen's Antiquarian Remains p. 310.

પુણ્યસ્થળ કહ્યું છે. (**पुण्या द्वारवती यत्र म. वन. अ. ८९. २०**) ટોલેમી (ઇ. સ. ૧૫૦) બારાકી (Barake) નામના દ્વીપનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે દ્વારકાં બેટને ઉદ્દેશીને છે એમ મનાયછે. છઠ્ઠા શતકના તથા તે પછીના કેટલાક લેખોમાં પણ દ્વારકાંનું નામ છે. પણ વૈષ્ણવ તીર્થ તરિકે દ્વારકાંની પ્રસિદ્ધિ મોડી થઇ જણાયછે. રા. રાં. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીના શબ્દોમાં "દ્વારકાં આશરે સં. ૧૨૦૦ પછી વૈષ્ણવ તીર્થરૂપે સવિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હોય એમ જણાયછે." (બુદ્ધિપ્રકાશ. ૧૯૧૫)

અને વિ. સં. ૧૨૮૮ ઇ. સ. ૧૨૨૨ માં સોમેશ્વર દેવકૃત ઉલ્લાસ રાઘવ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં **श्री द्वारकालंकारनीलमणेः श्री कृष्णदेवस्य पुरतः** (બુદ્ધિ પ્રકાશ ૧૯૧૫ પા. ૪૮) એ રીતે દ્વારકાંના કૃષ્ણનો ઉલ્લેખ કર્યોછે અને ૧૫ મા શતકથી તો વૈષ્ણવ તીર્થ તરિકે દ્વારકાંએ ઘણું મોટું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું જણાયછે. ચૈતન્ય દ્વારકાંની યાત્રા કરવા આવ્યા હતા; એ વખતના વૈષ્ણવો વૃન્દાવન પેઠે દ્વારકાંની યાત્રાને ઘણી આવશ્યક ગણતા. વર્તમાનમાં દ્વારકાં ગુજરાતનુંજ નહિં પણ આખા ભારતવર્ષનું એક મ્હોટું તીર્થ ગણાયછે સાત મોક્ષદાયક પુરીઓમાં એ એક છે. જેવી પૂર્વમાં જગન્નાથપુરી તેવી પશ્ચિમમાં દ્વારકાંપુરી.

દ્વારકાંના વિશાળ મન્દિરમાં મુખ્ય મૂર્તિ રણછોડજીની છે. એની બે બાજુએ ત્રિવિક્રમજી અને પ્રદ્યુમ્નજીનાં મન્દિરો છે. એક બાજુંમાં રૂકિમણી સત્યભામા વગેરે પટરાણીઓનાં મન્દિરો અને એજ સ્થળે શંકરાચાર્યની ગાદી છે. મન્દિરના ઉત્તરના દરવાજા તરફ એક ન્હાનું કુશેશ્વર મહાદેવનું મન્દિર છે. એકંદર મન્દિર ઘણું ઉંચું અને વિશાળ છે. રણછોડજીનું મન્દિર ૧૪૦ ફીટ ઉંચું છે; જેની સામે ૧૦૦ ફીટ ઉંચું વિશાળ જગમોહનછે. દ્વારકાંના મન્દિરમાં પૂજાનો અધિકાર ગુગળી બ્રાહ્મણોના હાથમાંછે. જ્યારે શારદામઠના શંકરાચાર્ય ત્યાં હોય ત્યારે એકાદ વખત એ પોતે દેવની આરતી ઉતારેછે. હમેશાં હજારો યાત્રાળુઓ દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી અહિં આવેછે. ગુજરાત ઉપર વૈષ્ણવધર્મની અસરનું દ્વારકાં એ એક મ્હોટું સ્મરણચિહ્ન છે.

ડાકોરજી—ગુજરાતનું બીજું અસાંપ્રદાયિક વૈષ્ણવ ધામ ડાકોરજી છે. ડાકોરજીમાં પણ રણછોડજીનું મન્દિર છે. અને ડાકોરની રણછોડની મૂર્તિ દ્વારકાંથી આવીછે એમ માન્યતાછે. એ માટે એવી દન્તકથા પ્રચલિતછે કે વજેસિંગ અથવા બોડાણા નામનો એક રજપૂત ડાકોરમાં રહેતો હતો તે દ્વારકાંધીશ રણછોડનો એવો ભક્ત હતો કે એણે રણછોડજીને ચડાવવા માટે હાથમાં તુળશી ઉગાડ્યાં હતાં એમ કહેવાયછે. એ બોડાણો દર છ મહિને દ્વારકાં જતો હતો. એમ કરતાં એ વૃદ્ધ થયો. ત્યારે એની ભક્તિ જોઇને દેવને દયા આવી અને રણછોડજીએ કહ્યું કે તારે હવેથી અહિં સુધી ન આવવું, હું તારી સાથે તારે ગામ આવીશ. બોડાણાએ, આ ઉપરથી રાતમાં દેવની મૂર્તિને ઉપાડીને ભાગવા માંડયું. સવાર થતાં ગુગળીઓને ખબર પડી અને એઓ કાબાઓને લઈને બોડાણાની પાછળ પડયા. ડાકોર આવતાં બોડાણાને ગુગળીઓએ પકડી પાડયો. બોડાણાએ મૂર્તિ તળાવમાં નાખી દીધી. અને પાછળ પડનારા કાબાઓના બાણનો ભોગ થઇને એ ભકતે વૈકુંઠવાસ કર્યો. દ્વારકાંથી રણછોડજીને પાછા લઇ જવા આવેલા બ્રાહ્મણો તળાવ કાંઠે લાંઘવા બેઠા. છેવટ ભગવાને સ્વપ્નામાં બોડાણાની સ્ત્રીને કહ્યું કે તું 'મારા વજન જેટલું સોનું આપીને બ્રાહ્મણોને વિદાય કરી દે.' ગરીબ રજપૂત સ્ત્રી પાસે એટલું સોનું કયાંથી હોય, પણ ભકતવત્સલ ભગવાન એની સોનાની વાળી બરાબર વજનમાં થયા અને બ્રાહ્મણો ળ્હીલે મોઢે દ્વારકાં ગયા. પછી એમને દામોદરકુવામાંથી રણછોડજીની એક મૂર્તિ મળી અને એ જૂની મૂર્તિને સ્થળે પધરાવવામાં આવી. આ પ્રમાણે દન્તકથા છે. ડાકોરની મૂર્તિ મૂળ દ્વારકાંથી આવી હશે એટલું સત્ય આ દન્તકથામાં હોવાનો સંભવ છે. પણ આ બનાવ કયારે બન્યો ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો મુશ્કેલ છે. રા. રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીએ સં. ૧૮૦૦ ની સાલ આપી છે (કાવ્યદોહન ભાગ ૭ પાનું ૩૮) પણ એમણે શા ઉપરથી એ સાલ આપી છે, એ સમજાતું નથી. ખેડા ગેઝીટીયર (પા. ૧૬૭) માં ૧૧૫૫ ની સાલ લખી છે તે ઇસ્વી સન હશે. શા ઉપરથી એ સાલ લખી છે તે એમાં જણાવ્યું નથી. પણ કવિ ગોપાલદાસે,—

" સંવતસેં વિક્રમહે બારોતરાબાર, પુષ્ય નક્ષત્ર જોગ સીધો વાર;
કારતક શુદી પુનમને ગુરૂવાર, અમૃત ચૌઘડીયે પ્રભુજી પધાર્યા નિરધાર "

(કાવ્યદોહન ભા. ૭ પા. ૮૦૧) એ રીતે વિ. સં. ૧૨૧૨ ની સાલ આપીછે; તે ઉપરથી ગેઝીટીયરમાં ૧૧૫૫ લખી હશે એમ અનુમાન થાયછે. આટલા જૂના કાળમાં દ્વારકાંથી આ મૂર્તિ ડાકોર આવી હોય એમ માનવા માટે આ દન્તકથા ઉપરાંત બીજાં ચોક્કસ પ્રમાણની જરૂર છે. ડાકોરનું હાલનું મન્દિર તો પેશ્વાના શરાફ, સતારાના, ગોપાળ જગન્નાથ તાંબેકરે ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં બંધાવ્યું છે. (ખેડા ગેઝીટીયર પા. ૧૬૮). ડાકોરનું મન્દિર અસાંપ્રદાયિક છે. જૂના કાળના પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મના અવશેષરૂપ છે એ ઉપર કહ્યું છે. પણ ડાકોરની પ્રખ્યાતિ દ્વારકાં જેટલી નથી. દ્વારકાં ભારતવર્ષનું તીર્થસ્થળ છે ત્યારે ડાકોર ગુજરાતનું તીર્થ છે. ડાકોરજીમાં આશ્વિન પૂર્ણિમાએ તથા કાર્તિક પૂર્ણિમાએ મોટા મેળાઓ ભરાયછે.

ઇ. સ. ૧૫ મા શતકમાં વૈષ્ણવ ધર્મ સંબન્ધી ઘણી પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં થઇ હતી. એ શતકના અવશેષો વિષે ઉપર સૂચન કર્યું છે. પણ એ શતકને ઉજ્જવળ કરનાર તો વૈષ્ણવ કવિ નરસિંહ મહેતા છે. એજ શતકમાં દક્ષિણમાં પુષ્ટિમાર્ગના પ્રચારક વલ્લભાચાર્યનો અને બંગાળામાં ચૈતન્યનો જન્મ થયો હતો. ગુજરાતના નરસિંહ મહેતા એ બેયથી જૂના છે. અલબત્ત નરસિંહ મહેતાએ કોઇ મત ચલાવ્યો નથી. ગુજરાતમાં રામાનુજ, મધ્વ કે વલ્લભ જેવા કોઇ વૈષ્ણવ મતપ્રવર્તક આચાર્ય જન્મ્યાજ નથી. પણ નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત કવિએ ગુજરાતમાં વિષ્ણુભક્તિનો પ્રચાર કરવામાં જે કાર્ય કર્યું છે, તેની કિંમત તદ્દન જુદી જાતની છે. વલ્લભ સંપ્રદાય ગુજરાતમાં વ્યાપક થયા પછી પણ જૂના વૈષ્ણવ કવિઓના મતની અસર સામાન્ય જનસમૂહનાં હૃદયમાંથી ઓછી થઇ નથી. ૧૫ મા શતકમાં અનેક વૈષ્ણવ કવિઓ થયા છે. આ કવિઓ કોઇ સંપ્રદાયના અનુયાયી ન હતા. એમની વિષ્ણુભક્તિનું મૂળ ભાગવત જેવાં પુરાણોમાં અને ગીતગોવિન્દ જેવાં કાવ્યોમાં મળેછે. શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રચાર ગુજરાતમાં ઘણો વ્હેલો થયો હતો અને ગીતગોવિન્દ પણ ૧૩

માં શતકમાં ગુજરાતમાં આવી ગયું હતું, એમ સારંગદેવના લેખથી જણાય છે. વળી તે પ્હેલાં બારમા શતકના પ્રખ્યાત જૈન વિદ્વાન હેમચન્દ્રનાં વ્યાકરણમાં આપેલાં પ્રાકૃત ઉદાહરણોમાં રાધાકૃષ્ણની પ્રીતિના ઉલ્લેખો વાળા શ્લોકો છે. એ ઉપરથી રાધાકૃષ્ણની પ્રીતિ જયદેવે ગાઇ તે પ્હેલાં ગુજરાતના કવિઓએ અપભ્રંશમાં ગાઇ હતી, એમ રા. રા. કેશવલાલભાઇ કહે છે. (જુઓ બીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો રીપોર્ટ.) આ રીતે તો રાધા-કૃષ્ણની પ્રીતિનાં કાવ્યો કરવાનો પ્રવાહ ૧૫ મા શતકથી જૂનો જણાયછે. ભાગવત, ગીતગોવિન્દ, વિષ્ણુભક્તિકલ્પલતા જેવા એ વખતે ગુજરાતમાં વંચાતા ભક્તિના સંસ્કૃત ગ્રન્થોની તથા ગુજરાતનાજ જૂના કવિઓની અસરમાં ઉછરેલા ૧૫ મા શતકના વૈષ્ણવ કવિઓમાં, નરસિંહ મ્હેતા સર્વથા તારાઓમાં ચંદ્ર પેઠે, અગ્રસ્થાને વિરાજે છે. એની ભક્તિ, એની કવિતા અને એની અસર અન્યથી વિલક્ષણ છે.

નરસિંહ મહેતાનો જન્મ વિ. સં. ૧૪૬૯-૧૪૭૧માં જૂનાગઢ પાસે તળાજામાં થયો હતો, અને એમના જીવનનો મોટો ભાગ જૂનાગઢમાં ગયો હતો. આ બેય સ્થળોએ એમના જન્મ વખતે વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર હતો. નરસિંહ મહેતાના પિતાનું નામ કૃષ્ણદામોદર અને પિતામહનું નામ વિષ્ણુદાસ હતું એની માતાનું દયાકોર અને એક ભાઇનું નામ બંસીધર કે વણુસીધર હતું. વિષ્ણુદાસ ઘણુંકરી નાગર ગૃહસ્થ હતા. અને જૂના-ગઢ પાસે કુતિયાણામાં મુત્સદ્દીનું કામ કરતા હતા. પણ વિષ્ણુદાસના મરણ પછી કૃષ્ણુદાસને ધંધા વગર રખડવું પડયું હતું. કૃષ્ણુદાસની પાછલી ઉમ્મરમાં નરસિંહ મહેતાનો જન્મ થયો હતો. કૃષ્ણુદાસની હયાતીમાંજ તેના બીજા પુત્રો અને એક પુત્રી મરણ પામેલાં. કૃષ્ણુદાસને કેટલા પુત્રો હતા એ બાબત તથા નરસિંહ સિવાય બીજાના નામ બાબત કાંઇક મત-ભેદ છે. તેમજ નરસિંહ મહેતા જે ભાઇ સાથે રહેતા તે સગો ભાઇ હતો કે પિત્રાઇ એ પણ નક્કી નથી. નરસિંહની ત્રણ વર્ષની ઉમ્મરે એનો બાપ મરણ પામેલો જણાયછે. એથી એની મા પોતાના બાળક પુત્ર સાથે નરસિંહના કાકા પર્વતદાસની સાથે જઇ રહી હતી. નરસિંહ બાલ્યાવસ્થામાં બહુ ભણ્યા હોય એમ જણાતું નથી. નરસિંહનો, અગ્યા-રમે વર્ષે, તે વેળાના મંડળિક રાજાના દિવાનની દીકરીની દીકરી સાથે

વિવાહ થયો હતો, પણ નરસિંહ સાધુ સન્તોમાં પડયા રહેતા હોવાથી એ સાટું તૂટયું. એજ વર્ષમાં વિ. સં. ૧૪૮૭ માં મજેવડીના એક નાગર ગૃહસ્થ રઘુનાથ પુરૂષોત્તમની દીકરી માણેક સાથે એનાં લગ્ન થયાં. વિ. સં. ૧૪૮૮માં નરસિંહના કાકા પર્વતદાસ મરણ પામ્યા. હવે નરસિંહને કાંઇ આધાર રહ્યો નહિં. છતાં નરસિંહ જોઇએ તેવા ઉદ્યમી થયા નહિં અને સાધુ સન્તોના ટોળામાં ફર્યા કરતા અને એના ભાઇ (સગા કે પિત્રાઇ) સાથે રહેતા, આથી એની ભોજાઇનાં મેણાં ઘણીવાર સાંભળવાં પડતાં. કોઇ ધન્ય પળે ભાભીનું મ્હેણું નરસિંહ મહેતાથી સહન ન થયું અને એ જંગલમાં ચાલ્યા ગયા અને કોઈ સાધુએ બતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે, જૂનાગઢથી દૂર ગોપનાથ મહાદેવમાં ૧૭ વર્ષની ઉમ્મરે તપશ્ચર્યા કરવા મંડયા. કહે છે કે નરસિંહની શુદ્ધ નિષ્ઠાથી અને તપશ્ચર્યાથી મહાદેવ પ્રસન્ન થયા અને મહાદેવની કૃપાથી નરસિંહ મહેતાએ દ્વારિકેશ કૃષ્ણનાં દર્શન કર્યાં તથા એની રાસક્રીડા જોઇ. પછી, એક મહિને નરસિંહ મહેતા પાછા ઘેર આવ્યા અને ફરી ભાઇ ભોજાઇ સાથે રહેવા લાગ્યા. અને એની સ્ત્રી માણેક પણ હવે વયમાં આવેલી હોવાથી મહેતાજીનાં ભાઇ ભોજાઇને ઘેર રહેવા આવી. બેય માણસ ધંધા વગર બેઠાં બેઠાં ખાય એ ગરીબ ભાઇ ભોજાઇને પરવડે એમ ન હતું અને અન્તે પોતાની સાધ્વી સ્ત્રીના અને અન્ય સંબન્ધીઓના આગ્રહથી નરસિંહ મહેતાએ જુદું ઘર માંડયું હતું. મહેતાજી તો જુદું ઘર માંડયા છતાં એની ચિન્તા કરતા નહોતા પણ સંસારનો સર્વ ભાર પ્રભુ ઉપર નાખી દઇને પોતે જાતે પ્રભુ ભક્તિમાં મગન રહેતા તથા સાધુ સન્તોની ભજન મંડળીમાં ફરતા અને કીર્તનો કરતા. આ વખતે એમનો નિભાવ બહુ મુશ્કેલીથી થતો હશે. પણ રા. રા. કીકાણી કહે છે કે "છેલ્લા મંડળિકની માતા વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતી હતી, રાજા શિવમાર્ગી હતો પણ તે કાચા કાનનો હતો એટલે બીજાના ભંભેરવાથી વૈષ્ણવોનો દ્વેષીલો બન્યો હતો. આવા કટાકટીના સમયમાં નરસિંહની ભક્તિભાવના સાંભળીને રાજમાતાએ તેને મળવા બોલાવ્યો હશે અને તે પોતે તેના અન્નવસ્ત્રની તપાસ લેતી હશે." નરસિંહ મહેતાને ૨૫ મે વર્ષે એક પુત્રી થઇ જેનું નામ કુંવરબાઇ પાડયું અને વિ. સં. ૧૪૯૭ માં શામળશાહનો જન્મ

થયો. કુંવરબાઇનાં લગ્ન વિ. સં. ૧૫૦૩ માં થયાં જણાય છે, એને ઘણું-કરી ઉના ગામના શ્રીરંગ મહેતાના પુત્ર સાથે પરણાવી હતી. વિ. સં. ૧૫૦૬–૭ માં મહેતાની સાધ્વી સ્ત્રી માણેક મહેતી મરણ પામી અને તે પછી થોડે વખતે એનો પુત્ર શામળદાસ મરણ પામ્યો. આમ સર્વ સાંસારિક સંબન્ધો કાળબળથી છૂટી જતાં નરસિંહ પોતાના ઇષ્ટ કાર્ય માટે સર્વથા સ્વતન્ત્ર થયા અને કૃષ્ણપ્રીતિનાં પદો રચતા રચતા વિ. સં. ૧૫૩૭ ઇ. સ. ૧૪૮૧ માં મરણ પામ્યા, (ઉપરનો નરસિંહ મહેતાના ચરિત્રનો સાર ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી પ્રગટ થયેલા નરસિંહ મહેતા કૃત-કાવ્ય સંગ્રહ (૧૯૧૩) માં આપેલા ચરિત્ર ઉપરથી લખ્યો છે).

નરસિંહ મહેતા વૈષ્ણવ ધર્મના આચાર્ય ન હતા પણ વિષ્ણુભક્ત હતા એ ઉપર કહ્યુંજ છે. એમણે ભક્તિના આવેશમાં ગુજરાતી ભાષામાં પદો રચ્યાંછે અને ગાયાંછે. એની ભકિતનો પ્રવાહ કયા મૂળમાંથી આવેલો એ ઉપર કહ્યુંજ છે; એ રીતે નરસિંહ રામાનુજાદિ કોઇ મતના અનુયાયી નથી. એની પહેલાંના મરાઠી સન્ત નામદેવ પેઠે અને એના સમકાલિન કબીર સાહેબ પેઠે નરસિંહ મેહેતા નાત જાતનો ભેદ ગણતા નથી. અહિં એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે નામદેવ અને કબીર બેય જાતે હલકા વર્ણમાં જન્મ્યા હતા, એટલે આ માન્યતાથી એમને ખાસ કાંઇ નુકસાન ન હતું, પણ નરસિંહ મહેતો ઉંચા વર્ણના–નાગર–હોવાથી આ મતને વળગી રહેવામાં એમને ઘણું શોષવું પડયું હશે. બીજા નાગરો તરફથી એને ઘણી કનડગત થતી હશે, છતાં મહેતા, ઢેઢ હો કે ગમે તે હો પણ જે ભકત હોય તે પોતાનો બન્ધુ છે એમ માનતા જણાય છે. ઢેઢને આંગણે આખી રાત, દ્રઢ ભકિતવાળા ઢેઢો સાથે કીર્તન કરીને સવારે પાછા વળતાં, પોતાને ઠપકો આપતા નાગરોને એ કહે છે કે.

એવારે અમો એવારે એવા તમે કહો છો વળી તેવારે,
ભક્તિ કરતાં જો ભ્રષ્ટ કહેશો તો કરશું દામોદરની સેવારે.
હળવાં કર્મનો હું નરસૈંયો, મુજને તો વૈષ્ણવ વ્હાલારે.
હરિજનથી જે અંતર ગણશે તેના ફોગટ ફેરા ઠાલારે.

(નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્ય સંગ્રહ પા. ૪૭૧).

તથા,– દૂર મતિયાં ડાહ્યાં થઈ આવે, શાણાં થઇ સમજાવે રે
પ્રેમ ભક્તિમાં ભંગ પડાવે, અજ્ઞાન આગળ લાવે રે
આપણા કુળમાં કોઇએ ન કીધું, તે આપણ કેમ કરીએ રે.
કુળને તજશે ને હરિ ભજશે, સેહેશે સંસારનું મેહણું રે

(પા. ૪૯૦)

આ પદ નરસિંહ મહેતાએ, કીર્તન માટે ગમે તે વર્ણના વેરાગીઓ સાથે ન ભળવા સમજાવતા પોતાના સંબન્ધીઓને કહ્યાં હોય એમ મનાય છે.

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોનો કેટલોક ભાગ એના પોતાના જીવન સાથે સંબદ્ધ છે પોતાની વિષમ સ્થિતિમાં પરમાત્માએ કરેલી સહાયનાં વર્ણનરૂપ હારમાળા અને સામળદાસનો વિવાહ છે. મહેતાને જેમ પ્રભુએ અનેક વિકટ પ્રસંગે સહાય કરી હતી તેમ જુના કાળમાં સુદામાને કરેલી; સુદામાની અને પોતાની સ્થિતિમાં ઘણું સામ્ય હોવાથી મહેતાને એ પૌરાણિક કથા ઘણી રૂચી ગઇ હશે, અને એમણે સુદામા ચરિત્ર નામનું સુન્દર કાવ્ય રચ્યું. આ જાતનાં કાવ્યોમાં એ વખતના ભકતોની બાહ્ય અને આન્તર સ્થિતિનું તથા પ્રભુ ઉપરની એમની શ્રદ્ધાનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ દેખાયછે. આવાં કાવ્યોએ લોકમાં પરચા ઉપર શ્રદ્ધા વધારી હશે.

નરસિંહ મહેતાની કવિતાનો બીજો મોટો વિષય કૃષ્ણની ગોકુલ ક્રીડાનો છે. ભાગવતમાં કહેલા કૃષ્ણની બાલક્રીડાના પ્રસંગોને જે રીતે બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં અને તે પછી જયદેવે ગીત ગોવિન્દમાં કલ્પનાથી વિસ્તાર્યાછે તે રીતે નરસિંહ મહેતાએ ગોકુળની, ગોપીઓ સાથેની અને અન્ય ક્રીડાઓનાં ઘણાં કાવ્યો કર્યાંછે. નરસિંહ મહેતા, આ વિષયમાં પોતે જયદેવના ઋણી હોવાનું સ્વીકારેછે. એ કહેછે કેઃ—

"એક જાણોછો વ્રજની ગોપી, કે રસ જયદેવે પીધોરે,
ઉગતો રસ અવની ઢળતો નરસૈંયે તાણીને લીધોરે."

(કાવ્ય સંગ્રહ પા. ૨૬૯)

સુરત સંગ્રામ, દાણલીલા, રાસ સહસ્રપદી, શૃંગારમાળા, ચાતુરી છત્રીશી, ચાતુરી શોડષી વગેરે કાવ્યો આ જાતનાં છે. લોકસમૂહ ઉપર આ કાવ્યોએ ઘણી અસર કરીછે. હૃદયની કોમળ સ્નેહવૃત્તિઓને કેળવવા માટે તથા અગમ્ય, અગોચર છતાં ભક્ત માટે મનુષ્યરૂપે ગોચર થતા પ્રભુ તરફ એ વૃત્તિઓને વાળવા માટે, નરસિંહ મહેતાએ, ઉપર કહેલી વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગની પરંપરાને અનુસરીને આ માર્ગ લીધો. બંગાળામાં ચૈતન્યે અને તેના શિષ્યોએ પણ એજ માર્ગ લીધોછે. વલ્લભાચાર્યે અમુક તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રભુની તનુસેવાનો પ્રકાર સ્વીકારેલછે ખરો, પણ કૃષ્ણભક્તિના વિકાસ માટે ગોકુળ લીલાનું આ રીતે કીર્તન એમને પણ માન્ય છે.

નરસિંહ મહેતાએ મોટે ભાગે ગોપીઓ સાથે ખેલતા બાળક કૃષ્ણનું ગાન કર્યું છે એ ખરૂં છે, પણ પ્રભુના પારમાર્થિક સ્વરૂપનું એને ભાન ન હતું એમ નથી.

"અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરી, જૂજવેરૂપે અનન્ત ભાસે.
દેહમાં દેવ તું તેજમાં તત્ત્વ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઇ વેદ વાસે.
પવન તું પાણી તું ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે.
વિવિધ રચના કરી અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી જીવ થયો એજ આશે.
વેદ તો એમ વદે શ્રુતિ સ્મૃતિ શાખદે, કનક કુંડલ વિષે ભેદ ન્હોય.
ઘાટ ઘડિયા પછી નામ રૂપ જુજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોય."

તથા—

જળ હળ જયોત ઉદ્યોત રવિકોટમાં હેમની કોર જ્યાં નીસરે તોલે.
સચ્ચિદાનન્દ આનન્દ ક્રીડા કરે સોનાનાં પારણામાંહી ઝૂલે.
બત્તિ વિણ તેલ વિણ સૂત્ર વિણ જો વળી, અચળ ઝબકે સદા અનળ દીવો.
નેત્ર વિણ નીરખવો, રૂપ વિણ પરખવો, વણ જીહ્વાએ રસ સરસ પીવો.
અકળ અવિનાશી એ નવજ જાએ કળ્યો, અરધ ઉધરની માંહે મહાલે
નરસૈયાનો સ્વામી સકલ વ્યાપી રહ્યો પ્રેમના તંતમાં સન્ત ઝાલે"

(નરસિંહ મહેતા કૃત કા. સં. પા. ૪૮૪.)

સકલમાં વ્યાપી રહેલા આ અવિનાશી ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ભક્તિજ છે એમ ઉપરના પદમાં તથા બીજાં અનેક પદોમાં નરસિંહ મહેતાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. વર્ણાશ્રમના ધર્મ, નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ એ બધું જ્યાં સુધી ભક્તિ હૃદયમાં ન પ્રગટે ત્યાં સુધીજ કરવાનું છે.

વર્ણના ધર્મને, કર્મ કરવાં ટળ્યાં, મર્મ જાણ્યો ત્યારે ભર્મ ભાગ્યો.
શ્રી રાધિકા કૃષ્ણ ભજ સચ્ચિદાનન્દને, તેથી નથી કાંઇ ધર્મ આઘો.
મનુષ્યને કર્મ કરવાં ઘટે ત્યાં લગી, જ્યાં લગી ભક્તિનો ભેદ અળગો.
સકલ સાધનનું શ્રીહરિ નામ છે, પાર પામ્યા કોઇ સન્ત પૂરા,

... ...

ભણે નરસૈંયો એ નામને આશરે, નામને મૂર્તિમાં લીન રહીએ."

(પા. ૪૮૩.)

ભક્તિ માટે મહેતા દેહને પણ ગણતા નથી,

" ભક્તિ કારણ મારો દેહ દુર્બલ હજો, દેહ કારણ રખે સ્નેહ જાયે."

(પા. ૪૮૦.)

ભક્તિ પ્રભુની કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે; એ આપે છે ત્યારે હૃદયમાં પ્રગટે છે; મતલબ કે પોતાના બળથી-સાધનોથી પ્રાપ્ત થતી નથી એમ મહેતા માને છે.

" મારા નાથજી મુજને ભક્તિ દેજો સદા, દીન જાણીને સંભાળ લેજો,
ભક્તિ આપી ભલા ભાવથી ભૂધરા, અંતે આવી અહોનિશ રહેજો."

(પા. ૪૮૩.)

નરસિંહ મહેતા નવધાભક્તિ(શ્રવણ, કીર્તન વગેરે ભાગવતોક્ત)થી પર જે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ તેના ઉપર બહુ જોર આપે છે અને હૃદયમાં એ પ્રગટાવવાની ઇચ્છાથીજ ગોપીઓના પ્રેમનું પરિશીલન, હૃદયમાં તથા કાવ્યોમાં, કરેછે. ગોકુલની ક્રીડાનાં કાવ્યો એ દૃષ્ટિથી જોવાનાં છે.

" સત્ય અનન્તજ જેહને કહીએ, તે નવધાથી ન્યારોરે,
નવધામાં તો નહિં નરવેડો દશધામાં દેખાશે રે,
અચવો રસ છે એહની પાસે તે પ્રેમી જન પાશેરે."

(પા. ૪૯૧.)

પરમાત્માનું સ્વરૂપ પીછાણ્યા વગર ટીલાંટપકાં તથા તુળસીમાળા ધારણ કરીને ભકત-હરિજન ગણાવા ઇચ્છનારાઓને મહેતા પિંડમાં રહેલા પ્રભુને પારખવાની જરૂર સબળ રીતે દર્શાવેછે.

"હરિને જાણ્યા વિના હરિ કેરો જન થયો, વાત પકવાનથી ભૂખ ન ભાગે."

... ...

પિંડમાં પ્રભુ પણ પ્રગટ પેખે નહિં, ફોકટ ભમે તે દૂર ભાળે."

(પા. ૪૮૪.)

ભકતોની વાસના મુકિત માટે નહિં પણ ભકિત માટેજ હોય છે એ જૂનો સિદ્ધાન્ત નરસિંહ મહેતા નીચેના શબ્દોમાં સ્વીકારેછે.

" ચતુરધા મુકિત તે જૂજવી જુકિતની, તાહરા તેહને તે નવ રાચે,
બેહુ કરજોડીને નરસૈયો વીનવે જન્મોજન્મ તારી ભકિત રાચે."

(પા. ૪૭૭.)

૧૫ મા શતકને ઉજ્જવળ કરનાર તો નરસિંહ મહેતાજ છે પણ એ શતકમાં બીજા અનેક કવિઓએ સીધી કે આડકતરી રીતે વિષ્ણુ ભકિતના પ્રચારમાં સહાય કરી છે. વિ. સં. ૧૪૯૫ માં જન્મેલા કવિ ભાલણ નરસિંહ મહેતાના સમકાલિન છે. એઓના ધાર્મિક મન્તવ્ય માટે કાંઇક મતભેદ છે. છતાં પ્રમાણોનો ઝોક એમને (ઉત્તરકાળમાં) વૈષ્ણવ માનવા-ની ફરજ પાડે છે. પણ નરસિંહ મહેતા જ્યારે કૃષ્ણભકત હતા ત્યારે ભાલણ રામભકત હતા. (જુઓ સમાલોચક, સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫.) ભાલણે રામાયણ લખ્યું છે તથા ભાગવત દશમ સ્કન્ધનો અનુવાદ કર્યોછે. સંસ્કૃત ન જાણનારા સાધારણ લોકોને સંસ્કૃત ગ્રન્થોના તત્ત્વનો રસ ચખાડવો એને એ વખતના વિદ્વાનો તથા કવિઓ પોતાનું કર્તવ્ય માનતા. તદનુસાર ભાલણે ઉપરોકત ગ્રન્થો લખ્યાછે. પણ ભક્તિને પુષ્ટ કરનારા ગ્રન્થો પસંદ કર્યા; એટલું ગુજરાતના વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન છે.

૧૫ મા શતકનાજ એક બીજા કવિ કેશવદાસે પણ ભાગવતનો દશમ સ્કન્ધ ગુજરાતી કવિતામાં લખ્યોછે. આ કવિ કેશવદાસ જાતે કાયસ્થ હતા અને વેરાવળ પાસે પ્રભાસપાટણમાં રહેતા હતા. કેશવદાસે વિ. સં.

૧૫૨૯ માં દશમ સ્કન્ધ લખ્યોછે. (આ ગ્રન્થ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી છપાયછે.)

આજ અરસામાં વિ. સં. ૧૫૪૧ (ઇ. સ. ૧૪૮૫) માં ભીમ નામના કવિએ બોપદેવ કૃત હરિલીલા શોડષકલાનો, સિદ્ધપુરમાં રહીને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યોછે. હરિલીલા શોડષકલા મૂળ ભાગવતની કથા ઉપરથી કરેલો ગ્રન્થ છે. આ ભીમ પોતાના ગ્રન્થમાં દરેક કળાને અન્તે પોતાને વિષ્ણુદાસ કહે છે.

બીજા વૈષ્ણવ કવિઓ થયા હશે પણ એમાંથી કોઇની વ્હોળી અસર દેખાતી નથી. ખરી રીતે નરસિંહ મહેતાનાં વ્યાપક તેજમાં બધા તારાઓ તિરોહિત થઇ ગયાછે, માટે એ વખતના કવિઓની ઝીણી તપાસ કરવાનું મૂકી દઇને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોની અસર તપાસીએ.

સંપ્રદાયોની ગુજરાત ઉપર અસર.

પ્રથમ સંપ્રદાય રામાનુજની અસર ગુજરાત ઉપર પ્હેલ વ્હેલી કયારે થઇ એ જાણવાનું કાંઇ સાધન નથી. રામાનુજાચાર્ય જાતે દિગ્વિજય કરતા કરતા ગુજરાતમાં આવ્યા હોય એવું જણાતું નથી. પણ લાંબા વખત પ્હેલાં રામાનુજ સંપ્રદાય ગુજરાતમાં આવ્યો હશે એમ તર્ક થાયછે. કારણ કે એ સંપ્રદાયના અનેક ગ્રન્થો ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષના જૂના ગુજરાતમાંથી મળ્યાછે. પણ વલ્લભ સંપ્રદાયનું ગુજરાતમાં જોર થયા પછી રામાનુજ સંપ્રદાય ક્ષીણ થઇ ગયો હશે. છતાં ગુજરાતમાં હજી કેટલાંક કુટુંબો રામાનુજી છે. ખીજડા મન્દિર નામનો એક વૈષ્ણવ દેખાતો પન્થ કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગમાં ચાલે છે; એ રામાનુજ મતનો કે કોઇ બીજા મતનો ફાંટો હશે.

મધ્વ અને નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયોની કાંઇ અસર થઇ હશે તો એ જીવતી રહી નથી. એ સંપ્રદાયોનાં થોડાં પુસ્તકો જૂના ભંડારોમાંથી મળેછે એ ઉપરથી કોઇક એના અનુયાયી જૂના કાળમાં હશે એમ અનુમાન થાયછે.

બંગાળાના કૃષ્ણ ચૈતન્ય યાત્રા કરતા કરતા ગુજરાતમાં આવ્યા હતા અને ગુજરાતમાં કેટલાક લોકોએ એમનો મત સ્વીકાર્યો હતો એમ એના ચરિત્ર લેખકો કહેછે. (ગુજરાતની એમની યાત્રાના ટુંકા વૃત્તાંત માટે

જુઓ સમાલોચક ૧૯૧૫ પા. ૧૯૮.) આ રીતે ચૈતન્યના ગુજરાતના પ્રવાસથી ગુજરાત ઉપર જે અસર થઇ હશે તે એ મતના તથા વલ્લભમતના સામ્યમાં ગળી ગઇછે. એટલે એ મતનો પ્રવાહ ચાલુ રહ્યો નથી. પણ હમણાં કેટલાક ચૈતન્યના ભકતો ગુજરાતમાં દેખાયછે. વતમાન બંગાળી પ્રકાશ સમગ્ર ભારત વર્ષને અમુક રીતે છાઇ રહ્યોછે. ગુજરાતમાં ચૈતન્ય ભકતોને ઉત્પન્ન કરનાર પણ એ પ્રકાશજ જણાયછે.

વલ્લભાચાર્યે અનેકવાર દિગ્વિજય કર્યો હતો અને ગુજરાતમાં પણ ત્રણ ચાર વાર આવ્યા હતા. ગુજરાતનાં અનેક મોટાં શહેરો અને ન્હાનાં ગામડાંઓમાં એ ફર્યા હતા. ૧૫ મા શતકની વેગવાળી અનેક વૈષ્ણવ હીલચાલોથી ગુજરાત વૈષ્ણવ માર્ગ સ્વીકારવા તત્પર થઇ ગયું હતું. ૧૦ મા શતકથી જોરમાં આવતી જતી વિષ્ણુભકિત ૧૫ મા શતકમાં પૂરજોરમાં આવેલી અને અનેક રસ્તે ઉભરાતી હતી એ આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ. પણ ભાગવત જેવા પુરાણોએ ગીતગોવિન્દ જેવાં કાવ્યો એ કે નરસિંહ મહેતા જેવા ભકત કવિઓ એ માત્ર ભકિતને જગાડી પણ એને ચાલવા માટે સામાન્ય લોકોને પણ અનુકૂળ આવે એવો કોઇ રસ્તો—ચીલો બનાવ્યો નહિં. વલ્લભાચાર્યે એ રસ્તો બનાવ્યો. ગુજરાતની વેપારી વસ્તીને એ રસ્તો ફાવી ગયો. વલ્લભાચાર્યના વખતમાંજ–૧૬ મા શતકના આરંભમાંજ ગુજરાતમાં વલ્લભાચાર્યને અનેક અનુયાયીઓ મળ્યા હતા અને પછી પણ બહુ ઝડપથી ગુજરાતમાં, વલ્લભ મત પ્રસરી ગયો. બીજા વૈષ્ણવ મતો ઝાંખા પડીને ક્ષીણ થઇ ગયા અને એકાદ શતકમાંજ વલ્લભમતનું ગુજરાતમાં એવું જોર થઇ ગયું કે વૈષ્ણવ મતનો પર્યાયજ વલ્લભમત મનાવા લાગ્યો. સ્થળે સ્થળે વલ્લભ મતનાં મન્દિરો ઉભાં થયાં. ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડામાં પણ મહાપ્રભુજીની બેઠક અને ન્હાનું મન્દિર દેખાવા લાગ્યાં. ટુંકામાં વલ્લભમતનું ધામજ ગુજરાત થઇ ગયું. આ રીતે ગુજરાતના વૈષ્ણવ ધર્મે નિશ્ચિત રૂપ પકડી લીધું, તે પછીના એના ઇતિહાસમાં વલ્લભમતનાં મન્દિરો, અને વલ્લભાચાર્યના ગુજરાતવાસી વારસોએ તથા એ મતના બીજા વિદ્વાન અનુયાયીઓએ કરેલી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ મ્હોટું સ્થાન રોકે છે, પણ એનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. વલ્લભ

મતના ઈતિહાસમાંજ એનાં સવિસ્તર વર્ણનને સ્થાન મળી શકે. માટે આપણે તો ૧૬ મા શતકમાં તથા એ પછી વિષ્ણુભકિતના બીજા જે જે વાયુઓ આ દેશમાં વાયા તેનુંજ ટુંકું અવલોકન કરી લેશું.

જેમ સંપ્રદાયોની-(મુખ્યત્વે વલ્લભ સંપ્રદાયની) ગુજરાત ઉપર ઘણી અસર થઇ છે તેમ સન્તોની અસર પણ ગુજરાત ઉપર કેટલેક અંશે થઇ દેખાય છે. નરસિંહ મહેતાને સન્ત કહી શકાય અને એ રીતે ગુજરાતના વૈષ્ણવ સન્તોના ઇતિહાસની શરૂઆત મહેતાથીજ કરવી જોઇએ. આપણે એનું જીવન અને એનો ઉપદેશ પૂર્વે જોઇ ગયા છીએ; એટલે આગળ ચાલશું. મહેતાના સમકાલિન કાશીના કબીર સાહેબનો શબ્દ ગુજરાતમાં પણ સંભળાયો છે. ગુજરાતમાં કેટલેક સ્થળે છૂટા છવાયા કબીર પન્થીઓ છે. ભરૂચમાં કબીર પન્થીઓનું કબીરજીનું સ્થાનક છે. ભરૂચથી આઠ મૈલ દૂર શુકલતીર્થ પાસે નર્મદાના એક બેટમાં કબીરવડ નામનો મ્હોટો વડ છે. કબીરના ગુરૂ રામાનન્દ જાતે ગુજરાતમાં આવ્યા હશે એમ કહેવાતું નથી. પણ એ પરંપરાના સાધુઓએ ગામડાંઓમાં ઉભાં કરેલાં ઘણાં રામાનન્દી મન્દિરો જોવામાં આવેછે. આ રીતે રામાનન્દ–કબીરની ગુજરાત ઉપર અસર થયેલી દેખાય છે. રામાનન્દના એક બીજા શિષ્યે પણ ગુજરાત ઉપર ઘણી અસર કરીછે. રયીદાસજી રામાનન્દના શિષ્યોમાંના એક ગણાય છે. એમનો જન્મ કાશીમાં થયો હતો અને એમના સત્સંગનું સ્થાન પણ કાશીજ હતું. એમનો જીવન સમય ૧૫ મા શતકના પાછલા ભાગથી ૧૬ મા શતકના મધ્ય સુધી ગણાયછે. રયીદાસજી જાતે ચમાર ગૃહસ્થ હતા. એમણે ઉમ્મર ભર મોચીનું કામ કર્યું હતું. હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં અને ખાસ ગુજરાતમાં તો એમના ઘણા અનુયાયીઓ છે. હરિમાં નીતિવાળી પ્રેમભકિતનાં કાવ્યો રયીદાસે ગાયાંછે. ગુજરાતનાં ઘણાં ગામડાંઓમાં નિરક્ષર ગામડીયાને મોઢેથી રયીદાસનાં પદો સાંભળતાં, કાશીના આ સન્તે ગુજરાત ઉપર કેટલી અસર કરી હતી એનો ખ્યાલ આવે છે. (એમના ચરિત્ર તથા કાવ્યો માટે જુઓ સન્તબાની સંગ્રહ).

૧૬ મા શતકમાં સહુથી આગળ પડતું નામ મીરાંબાઇનું છે. મીરાંબાઇ મેડતાના રાઠોડ રત્નસિંહનાં પુત્રી હતાં. એનો જન્મ વિ. સં. ૧૫૬૦

ઇ. સ. ૧૫૦૪ માં થયો હતો. એમને ચીતોડના રાણા સંગ્રામસિંહના પુત્ર ભોજરાજને પરણાવ્યાં હતાં. બાલ્યકાળમાંજ એ વિધવા થયાં અને પછી ભજન કીર્તનમાં કાળ ગાળતાં. એનાં પીયરનાં નિકટ સંબન્ધીઓ વૈષ્ણવ હોવાથી મીરાંબાઇ પણ વૈષ્ણવ ધર્મી થયાં હતાં અને એ કારણથી તથા મીરાંની સાધુ સંગતથી એનાં શૈવ સાસરીયાં તરફથી વારંવાર કનડગત થતી હશે. મીરાંબાઇ યાત્રાર્થે વૃંદાવન, મથુરાં તથા દ્વારકાં ગયાં હતાં, અને દ્વારકાંમાંજ રણછોડજીની સારૂપ્યમુકિત પામ્યાં એમ કહેવાયછે. (મીરાંના ચરિત્ર માટે જુઓ કાવ્યદોહન ભા. ૭ માં છપાયેલું રા. રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીએ લખેલું મીરાંનું ચરિત્ર.) મીરાંએ કૃષ્ણ ભક્તિનાં, કૃષ્ણની ગોકુલ ક્રીડાનાં અનેક પદો રચ્યાંછે. કેટલાંક બીજાનાં કાવ્યો પણ ભ્રમથી મીરાંના નામ ઉપર ચડી ગયાં છે. મીરાંનો વૈષ્ણવ ધર્મ નરસિંહ મહેતાને મળતો છે. ચૈતન્યના શિષ્ય રૂપગોસ્વામીને મીરાંબાઈ વૃંદાવનમાં મળેલાં કહેવાયછે. પણ એટલા ઉપરથી એ ચૈતન્યનાં અનુયાયી હોય એમ માનવાનું કાંઇ કારણ નથી. ગુજરાતના સાધારણ જનસમાજની કૃષ્ણ ભકિત ઉપર મીરાંનાં, અને મીરાંનાં કહેવાતાં, પદોએ ઘણી અસર કરી છે.

૧૬ મા શતકમાંજ ગુજરાતમાં પણ એક સન્તનો જન્મ થયોછે. દાદુ દયાળનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. એઓ જાતે બ્રાહ્મણ હતા એમ દાદુ પન્થીઓ કહેછે. એઓ છેવટ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા હતા. દાદુ દયાળનો જીવન સમય વિ. સં. ૧૬૦૧ થી ૧૬૬૦ સુધી ગણાયછે. અર્થાત્ એઓ અકબર બાદશાહના સમકાલિન હતા. એમનો સ્વભાવ અત્યન્ત દયાળુ હોવાથી તથા એમણે દયાનો ઘણો ઉપદેશ કરેલો હોવાથી દાદુ દયાળ નામથીજ એ પ્રખ્યાત થયાછે. દાદુના ગુરૂ માટે એમ કહેવાયછે કે બૂઢા સાધુના વેષમાં પરમ પુરૂષે જાતે દાદુ દયાળને ઉપદેશ આપ્યો હતો. એ પોતે એ વિષે નીચે પ્રમાણે કહેછેઃ—

गैब माँहि गुरुदेव मील्या पाया हम परसाद
मस्तक मेरे कर धर्या देख्या अगम अगाध.

દાદુ દયાળના ‘ શબ્દો ’માં બીજા સન્તોની વાણી પેઠે ‘ શબ્દ ’નો તથા સામાન્ય નીતિનો ઉપદેશ વધારે છે. છતાં પ્રભુ પ્રેમનો અને રામ-

નામનો મહિમા એણે પણ ગાયો છે અને એટલે અંશે દાદુ દયાળને વૈષ્ણવ સન્ત કહી શકાય. (દાદુ દયાળના ચરિત્ર માટે તથા એના શબ્દો માટે જુઓ સંતબાની સંગ્રહ). દાદુ પન્થના રાજપૂતાના, મારવાડ, પંજાબ, ગુજરાત વગેરે દેશોમાં કુલ બાવન પ્રસિદ્ધ અખાડાછે. દાદુ પન્થીઓમાં બે જાતના સાધુઓ હોયછે એક વિરક્ત, જે ગેરૂઆ રંગનાં વસ્ત્રો પહેરેછે અને બીજા ગૃહસ્થ જે સફેત કપડાં પહેરેછે અને ખેતી, નોકરી વૈદું વગેરે ધંધાઓ કરેછે.

ગુજરાતના કવિઓમાં મીરાંબાઇ પછી કવિતાનાં પ્રેરક બલ તરિકે વૈષ્ણવધર્મનું એટલું જોર રહ્યું નથી. ૧૮ મા શતકના, અખો, પ્રેમાનંદ, અને શામળ વગેરે કવિઓ નરસિંહ અને મીરાં જેવા ભક્ત કવિઓ નથી. વિશ્વનાથજાની, પ્રેમાનન્દ વગેરે કવિઓએ પૌરાણિક આખ્યાનોને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારીને તથા નરસિંહ મહેતા જેવા ભકતોનાં ચરિત્રો ગાઇને વૈષ્ણવ ભક્તિના પ્રચારમાં કાંઇક મદદ કરીછે ખરી, પણ આ ટુંકા ઇતિહાસમાં એનું સ્થાન નથી. પ્રેમાનંદ પછી અને દયારામ પ્હેલાં અનેક કવિઓ થઇ ગયા છે પણ વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસમાં સ્થાન પામવા યોગ્ય તો ૧૯ મા શતક પછી દયારામભાઇજ થયાછે.

ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કરવાની શરૂઆત કવિ શ્રી નરસિંહ મહેતાએ કરેલી અને એની પૂર્ણાહુતિ કવિ શ્રી દયારામ ભાઇએ કરી. નરસિંહ મહેતો ભકત કવિ હતા. તેમજ દયારામભાઇ પણ ભકત કવિ હતા. નરસિંહ મહેતાએ શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીગીતગોવિન્દ જેવા ગ્રન્થોમાંથી વૈષ્ણવ ભકિતનું દોહન કર્યું હતું, ત્યારે દયારામભાઇ શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર આધાર રાખનાર શ્રીવલ્લભમતના અનુયાયી હતા. દયારામભાઇએ વૈષ્ણવ ભક્તિનો કોઇ નવો પ્રકાર ઉપદેશ્યો નથી પણ વલ્લભ મત, જે ગુજરાતમાં પ્રસરી રહેલો હતો, તેનો સ્ત્રીઓમાં અને સામાન્ય લોકોમાં રમણીય કાવ્યોદ્વારા પ્રચાર કર્યો છે.

દયારામ ભાઇનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૩૩ માં ડભોઇમાં મામાને ઘેર થયો હતો. એઓના પિતાનું નામ પ્રભુરામ ભટ્ટ અને માતાનું નામ રાજકોર અથવા મહાલક્ષ્મી હતું. કવિનાં માતાપિતા એમની બાલ્યા-

વસ્થામાંજ સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં એટલે એઓ પોતાના મામાને ઘેર મોટા થયા હતા. કવિએ બાલ્યાવસ્થામાં બહુ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય એમ જણાતું નથી. એમનાં માતપિતા વૈષ્ણવ હોવાથી દયારામભાઇમાં પણ વૈષ્ણવ સંસ્કારો પહેલેથી ખરા અને પછી ડાકોરવાળા ઈચ્છારામ ભટ્ટજીનો સમાગમ થતાં કવિ ચુસ્ત વલ્લભસંપ્રદાયી વૈષ્ણવ થયા. આ ઈચ્છારામ ભટ્ટજીએ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના અણુભાષ્ય ઉપર પ્રદીપ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. આવા વિદ્વાન વૈષ્ણવ પાસેથી કવિએ વિદ્યા તથા પુષ્ટિ માર્ગનું રહસ્ય મેળવ્યું. દયારામભાઈએ આ ઈચ્છારામ ભટ્ટજીની પ્રેરણાથી ભારતવર્ષનાં અનેક તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરી હતી અને યાત્રામાંજ એમણે ગોસ્વામી શ્રી વલ્લભલાલજી પાસેથી બ્રહ્મ સંબન્ધ સ્વીકાર્યો. એઓ ૭૬ વર્ષનું દીર્ઘઆયુષ્ય ભોગવી વિ. સં. ૧૯૦૯ માં વિદેહ થયા. દયારામ ભાઈએ વ્રજભાષામાં તથા ગુજરાતીમાં કાવ્યો કર્યાં છે. જેમાંનો મોટો ભાગ હજી છપાયો નથી. દયારામભાઈનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં ભાગવતોક્ત કૃષ્ણલીલાઓનું વર્ણન છે. બીજામાં રૂક્મિણી વિવાહાખ્યાન, અજામિલાખ્યાન વગેરે ભક્તિપોષક આખ્યાનોનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજા વર્ગમાં વલ્લભ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ઉપર કહ્યું છે તેમ દયારામ ભાઇ વલ્લભ સંપ્રદાયના અનુયાયી હોવાથી વૈષ્ણવ ધર્મનું કોઇ નવું તત્ત્વ એમનાં કાવ્યોમાંથી મળે એમ નથી. એટલે એમના કાવ્યોમાંથી અહિં ઉતારો કરવાની જરૂર ધારી નથી. દયારામભાઇએ સંસ્કૃત ભાષા ન જાણનારા સામાન્ય લોક વર્ગમાં વલ્લભ મતની ભક્તિ ગુજરાતી ભાષાદ્વારા ફેલાવવાનું કામ કર્યું છે. સૂરદાસ વગેરે એ જે કાર્ય વ્રજ ભાષાદ્વારા કર્યું, તે કાર્ય એમણે ગુજરાતી ભાષાદ્વારા કર્યું. કવિ તરિકે દયારામભાઈનું નામ ગુજરાતમાં ઘણું મોટું છે. અને આ વી ઉજ્જવળ કવિત્વશક્તિનો અસંખ્ય કાવ્યોદ્વારા ભક્તિના પ્રચારમાં એમણે ઉપયોગ કર્યો એટલે અંશે ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસમાં પણ એમનું સ્થાન છે.

દયારામભાઇ પછી ઘણા ભજનીયાં જોડનારાઓ થયાછે તે ઉપરાંત સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના સાધુઓએ પોતાના સંપ્રદાયને અનુકૂળ વૈષ્ણવ ભક્તિ પોષક કવિતાઓ ગાઇ છે. પણ એનું આ ઇતિહાસમાં સ્થાન નથી.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય.

ગુજરાતમાં, વૈષ્ણવ પંથોની, જે અસર અત્યાર સુધીમાં જોઇ તે બ્હારથી આવેલી છે. અને એનું મુખ્ય ધામ ગુજરાત બ્હાર છ. પણ માત્ર ગુજરાતમાંજ પ્રચલિત એક પન્થને હવે જોવાનો છે. એ પન્થ ચલાવનાર પણ ગુજરાત બ્હારથી આવ્યા હતા. પણ પછી ગુજરાતનેજ પોતાનું ઘર કર્યું અને ગુજરાતમાંજ પોતાનો પન્થ ચલાવ્યો. સ્વામીનારાયણ પન્થના પ્રવર્તક આચાર્ય સહજાનન્દના જીવન-ક્રમની નીચલી નોંધ એનાં છપાયેલાં વચનામૃતમાંથી લીધી છે.

સરવારય દેશમાં છપૈયા નામે શહેરમાં શ્રીધર્મદેવના ભુવનમાં સંવત્ ૧૮૩૭ ના ચૈત્ર શુદિ ૯ ની રાત્રી દશ ઘડી ગઇ ત્યારે ભકિત નામની માતાથી શ્રીહરિકૃષ્ણ મહારાજ પ્રગટ થયા. આ હરિકૃષ્ણ મહા-રાજ (પાછળના સહજાનન્દ સ્વામી) ૧૧ વર્ષ, ૩ માસ પોતાનાં માતા પિતા પાસે રહ્યા. પછી સં. ૧૮૪૯ ના આષાઢ શુદિ ૧૦ ને દિવસે અયોધ્યા પુરી થકી વનમાં પધાર્યા. અને સાત વર્ષો સુધી અનેક તીર્થ સ્થળોમાં ફર્યા. સં. ૧૮૫૬ ના શ્રાવણ વદિ ૬ ઠ્ઠ ને દિવસે સોરઠ દેશમાં લોજપુર ગામમાં મુકતાનન્દ સ્વામીને મળ્યા. સં. ૧૮૫૬ ના જેઠ વદી ૧૨ ને દિવસે પીપલાણા ગામમાં શ્રીરામાનન્દ સ્વામીને મળ્યા. અને સંવત્ ૧૮૫૭ ની કાર્તિક શુદી ૧૧ ને દિવસે રામાનન્દ સ્વામી પાસેથી દીક્ષા લીધી. સં. ૧૮૫૮ ના માગશર શુદી ૧૩ ને દિવસ શ્રીરામાનન્દ સ્વામીએ દેહ ત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી સહજાનન્દ સ્વામીએ ધર્મ પ્રચા-રનું કામ શરૂ કર્યું તે ૨૮ વર્ષ ૫ માસ અને ૨૭ દિવસ સુધી ચાલુ રાખ્યું. આટલા વખતમાં એઓ મોટે ભાગે કાઠિયાવાડ ગુજરાતના ગામોમાં ફર્યા છે. એમનાં વચનામૃતમાં ગઢડા, સારંગપુર, લોયા, વરતાલ, કરિયાણિ, અમદાવાદ, અને પંચાલા એટલાં ગામોનો ઉલ્લેખ છે. આથી વધારે ગામોમાં એઓ ફર્યા હશે, પણ વધારે નિવાસ આ ગામોમાં કર્યો હશે. સં. ૧૮૮૬ ના જેઠ શુદી ૧૦ ને દિવસ ૪૯ વર્ષ ૨ માસ અને એક દિવસનું આયુષ્ય ભોગવી આ પૃથ્વી ઉપરથી એઓ અન્તર્ધાન થઇ ગયા.

સહજાનંદ સ્વામી જ્યાં જતા ત્યાં કાઠી ગલ્ઢેરાની ડેલીયે ખાટલો ઢળાવી બેસતા અને ગામના લોકોને કાઠી, કણબી, સુતાર, કડીયા વગેરેને બોલાવી સાદી ગુજરાતી ભાષામાં સાદો ઉપદેશ કરતા. એ લોકોના હમેશના વ્યવહારમાંથીજ દાખલાઓ આપી સમજાવતા. ગઢડા જેવાં કેટલાંક ગામો તો એમને બહુ પ્રિય થઇ પડયાં હતાં. જયાં એઓ લાંબો વખત રહ્યા છે.

સહજાનંદ સ્વામીએ કોઇ નવા તત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો નથી. તત્વજ્ઞાનમાં એમને રામાનુજનો વિશિષ્ઠાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત માન્ય છે. (જુઓ શિક્ષાપત્રી શ્લોક. ૧૦૦ તથા ૧૨૧) અને મોક્ષનાં ધામ તરિકે વલ્લભાચાર્યનો ગોલોક માન્ય છે. (શ્લો. ૧૨૧). એમજ સેવાનો વિધિ તથા વ્રતોનો નિર્ણય પુષ્ટી માર્ગને અનુસરીને કરવાનું સહજાનન્દ સ્વામીએ કહ્યું છે. (જુઓ શિક્ષાપત્રી શ્લો. ૮૧) આ રીતે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો માંના બે રામાનુજ અને વલ્લભ સંપ્રદાયમાંથી જુદાં જુદાં તત્વો લઇને સહજાનન્દે પોતાનો સંપ્રદાય ઘડયો છે. રામાનુજ મતમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન અને વલ્લભ મતમાંથી પ્રભુ સેવાનો પ્રકાર એ બેને સાથે મેળવીને સાધારણ અશિક્ષિત લોકોને અનુકૂળ આવે એવો પન્થ સહજાનન્દે ચલાવ્યો. એ ઉપરાન્ત એમણે ખરેખરૂં કામ કર્યું તે એ છે કે 'લોક'ને નાવાધોવાના, આચાર તથા નીતિના, સામાન્ય નિયમો શીખવ્યા. તેમજ અનીતિ પોતાના પન્થમાં ન પેસે માટે જૂના વૈષ્ણવ પન્થોના અનુભવથી સહજાનન્દ સ્વામીએ કેટલાક નિયમો ઘડયા છે. 'જેમ કે મન્દિરમાં સ્ત્રી પુરૂષોએ પરસ્પર સ્પર્શ ન કરવો.' (જુઓ શિક્ષાપત્રી).

ગુજરાતની વસ્તીના જે વર્ગમાં હજી સુધી કોઇ સંપ્રદાયે પ્રવેશ કર્યો ન હતો, તે વર્ગમાં આ નવો પન્થ ચાલ્યો. અને એ પન્થની છાયામાં એ વર્ગ કાંઇક ઉંચે આવ્યો.

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયનાં બે મુખ્ય ધામછે. વરતાલ અને ગઢડા; બેય સ્થળે મોટાં સુન્દર મન્દિરો છે. જે દાદા ખાચરના દરબારમાં બેસીને સહજાનંદે ઉપદેશ કરેલો તે ખાચર તથા એના વારસોએ આપેલી જમીનમાંથી ગઢડાનું મ્હોટું મન્દિર ઉભું થયુંછે. આ ઉપરાંત કાઠિયા-

વાડ ગુજરાતનાં ન્હાનાં મ્હોટાં સર્વ ગામોમાં જ્યાં જ્યાં સ્વામી નારાયણના અનુયાયીઓ હશે ત્યાં ત્યાં એ પન્થનાં મન્દિરો પણ છે. સ્વામી નારાયણ પાસે સ્થાવર જંગમ ઘણી મીલ્કત હોય એમ કહેવાયછે. જેની વ્યવસ્થા કાંઇક પ્રતિનિધિ તત્ત્વને અનુસરીને થાયછે.

સહજાનન્દ સ્વામીને રામપ્રતાપ અને ઇચ્છારામ નામના બે ભાઇઓ હતા. જેને અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીર નામના પુત્રો થયા. સહજાનન્દ સ્વામીને કાંઇ સન્તાન ન હોવાથી આ ભત્રીજાઓ એની ગાદીયે આવ્યા અને હાલ સુધી એના સીધા કે દત્તક લીધેલા વારસો ગાદી ઉપર છે; જે આચાર્ય કહેવાયછે.

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓના ત્રણ વર્ગો છે, બ્રહ્મચારી, સાધુઓ, અને ગૃહસ્થો. બ્રાહ્મણોજ બ્રહ્મચારી થઇ શકેછે. સાધુઓમાં ગમે તે વર્ણના લોકો હોયછે અને ત્રીજા ગૃહસ્થો. ઉપરોકત આચાર્ય, અને બ્રહ્મચારીઓ, સાધુઓ અને ગૃહસ્થ અનુયાયીઓમાંના શ્રેષ્ઠ પુરૂષો, મળીને સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયની સર્વ વ્યવસ્થા વ્યાપારી નીતિને અનુસરીને કરેછે. ઉપરોકત ચારેયની ફરજોની મર્યાદા સહજાનન્દ સ્વામીએ પોતે શિક્ષાપત્રીમાં બાંધી આપીછે.

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયમાં સહજાનન્દે પોતે કરેલા બે ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધછે. ૧ શિક્ષાપત્રી એમાં ૨૧૨ શ્લોકો છે. જેમાં સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું ટુંકામાં, તથા એ પન્થના જુદા જુદા વર્ગના અનુયાયીઓની ફરજોનું નિરૂપણ કર્યું છે. બીજો ગ્રન્થ–વચનામૃત જેમાં સહજાનન્દ સ્વામીએ જુદે જુદે સ્થળે પોતાની પાસે આવેલા લોકોને સામાન્ય ઉપદેશનાં જે વચનો કહેલાં તેનો સંગ્રહ છે. એવાં કુલ વચનામૃતો ૨૬૨ છે. સહજાનંદના પોતાના ચાર શિષ્યો–મુકતાનંદ સ્વામી, ગોપાલાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી તથા શુકમુનિ એઓએ આ વચનામૃતોનો સંગ્રહ કર્યોછે. આ બે ગ્રન્થોથી વિશેષ જ્ઞાનની જે હરિભકતને આવશ્યકતા હોય તેણે ચાર વેદ, વ્યાસસૂત્ર, શ્રીમદ્ભાગવત, વિષ્ણુસહસ્રનામ, ભગવદ્ગીતા, વિદૂરનીતિ, સ્કન્દ પુરાણના વિષ્ણુખંડમાં કહેલું વાસુદેવ માહાત્મ્ય, મિતાક્ષરા સાથે યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ, રામાનુ-

જનું શ્રીભાષ્ય, વગેરે ગ્રન્થો જોવા એમ સહજાનન્દ સ્વામીએ પોતે શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યુંછે. તેમાં પણ આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્તના નિર્ણય માટે યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ, ભકિત વૃત્તિની પુષ્ટિ માટે ભાગવતનો દશમસ્કન્ધ, અધ્યાત્મજ્ઞાન માટે રામાનુજ ભાષ્ય વગેરે વિવેક બતાવ્યો છે.

સ્વામી નારાયણ પન્થમાં સહજાનંદ સ્વામી પોતેજ પૂર્ણ અને પ્રગટ પુરૂષોત્તમ મનાય છે. સ્વામી નારાયણનાં મન્દિરોમાં દેવની મૂર્તિની પડખેજ સ્વામી નારાયણની મૂર્તિ હોય છે. આ રિવાજમાં રામાનુજ મતની છાયા દેખાય છે. રામાનુજ સંપ્રદાયનાં મન્દિરોમાં દેવની બાજુમાં આલવારોની તથા રામાનુજની મૂર્તિઓ પધરાવવાનું ધોરણ છે.

સાધારણ રીતે આ માર્ગે વિદ્યાના વિકાસમાં કે પ્રચારમાં ઝાઝો ભાગ લીધો નથી. છતાં સ્વામીનારાયણના સમયમાંજ કેટલાકે સંસ્કૃતમાં તથા બીજાઓએ ગુજરાતીમાં ગદ્ય પદ્ય ગ્રન્થો લખ્યા છે અને પાછળથી પણ આ માર્ગના કેટલાક વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતનાં તથા ગુજરાતીમાં ગ્રન્થો લખ્યા છે. પણ આ સર્વ લેખકોનું સ્થાન સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં છે.

ઉપસંહાર.

શરૂઆતમાં ઇશતત્ત્વની મહત્તાનું ભાન, પછી એ પરતત્ત્વ પ્રતિ હૃદયની કોમળ વૃત્તિઓનું સ્વતઃ વહન, અને છેવટ અસ્પષ્ટ ભકિતવૃત્તિનો વિકાસ એટલું ભકિતમાર્ગનું બીજ, વેદકાળમાં આર્યોએ રોપ્યું હતું. પછી અસ્ફુટ ભકિતવૃત્તિને સ્ફુટ કરી, એનાં સર્વ અંગોને સ્પષ્ટ દર્શાવી, જ્ઞાન, કર્તવ્યનિષ્ઠા યોગ, નીતિ વગેરે સાથે ભકિતનો સુન્દર સમન્વય કરી, ઇશતત્ત્વ, જીવતત્ત્વ અને જગત ત્રણેનાં સ્વરૂપ તથા ત્રણેનો પરસ્પર સંબન્ધ દેખાડી, ભગવાન વાસુદેવે ભકિતમાર્ગનો અપૂર્વ ઉપદેશ, ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં કર્યો ત્યારે એ બીજમાંથી વૃક્ષ થયું. એ ઉપદેશનાં સત્ય ઉપરની ભકિત ક્રમશઃ ઉપદેશક ઉપરની ભકિતરૂપે, સામાન્ય જનસમૂહનાં હૃદયોમાં પરિણામ પામી, એટલે ઇશતત્ત્વનું નામ વાસુદેવ, એની ભકિતથીજ મુકિત અને ભગવદ્ગીતા એ ભકિતનું આદિ શાસ્ત્ર એ સિદ્ધાન્ત ત્રય ઉપર આધાર રાખનારો ભકિતમાર્ગનો પ્રવાહ પ્રગટ થયો. પછી પ્રાચીનતર કાળમાં

આર્યોનાં હૃદયોમાં પ્રગટેલી વૈદિક વિષ્ણુ ભક્તિ અને સૃષ્ટિના આદિ તત્ત્વરૂપ નારાયણની ભક્તિ એ બન્ને વાસુદેવ ભક્તિમાં મળી જવાથી આર્યોને અતિ વ્હાલો ત્રિવેણી સંગમ થયો. ઇ. સ. પૂર્વેનાં ચાર શતકોમાં ઉપરોક્ત ત્રિવેણી સંગમથી આગળ ચાલેલો વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રવાહ પાઞ્ચરાત્ર અથવા ભાગવત સંપ્રદાય રૂપે જોરથી વહેતો હતો. મહાભારતમાં એ સમયના વૈષ્ણવ ધર્મનું વર્ણન મળેછે. તે પછીનાં લગભગ ૪૦૦ વર્ષો સુધી વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગનો પ્રવાહ બહુ લોકોની દૃષ્ટિએ પડયા વગર મન્દ, મન્દ વહેતો રહ્યો છે. ગુપ્ત રાજ્યના બળથી વૈષ્ણવ ધર્મનો ગુપ્ત પ્રવાહ પુનઃ પ્રગટી નીકળ્યો અને અપૂર્વ જોરથી, વહેતો એ પ્રવાહ સીકકાઓમાં, દાનપત્રોના લેખોમાં, તત્કાલિન શિલ્પકળામાં, મૂર્તિઓમાં, પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓમાં, પુરાણોમાં અને તામિલ આગમોમાં પથરાઇ ગયેલો દેખાય છે. ઇ સ. ના ૫ માથી ૧૦ મા શતક સુધીમાં સર્વત્ર ફેલાઇ ગયેલા એ પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મમાંથી ઇ. સ. ના ૧૧ મા શતકથી રામાનુજ વગેરે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો ફુટવા લાગ્યા. અને ૫૦૦ વર્ષોમાં તો જુદા જુદા પાંચ સંપ્રદાયો દ્વારા સમસ્ત ભારતવ્યાપી એક મહાન મન્દિર ઉભું થયું. પછી વિશાળ હૃદયવાળા દયાળુ સન્તોએ ભક્તિને લોકભાષામાં ઉતારીને શૂદ્રોને પણ એ દિવ્ય મન્દિરમાં પ્રવેશ કરવાનો દરવાજો ઉઘાડી દીધો. વર્તમાનમાં આ દેશનાં કરોડો હૃદયોને દુઃખમાં શાન્તિનું તથા ઇશતત્ત્વમાં આશ્રયનું દ્વાર કેવળ આ વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગજ છે. આ રીતે ૨૫૦૦ વર્ષથી અનેક રૂપે વહેતો આ વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રવાહ આ દેશના લોકસમૂહનો ઉદ્ધારક બની રહ્યો છે; અને હજી ઘણા વખત સુધી બની રહેશે.

इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः
वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां जगदीश्वरः

ॐ : शान्तिः शान्तिः शांन्तिः